BOB CONSIDINE

Sokszoros élet

ARMAND HAMMER
RENDKÍVÜLI TÖRTÉNETE

Dr. Armand Hammer rendkívüli története

BOB CONSIDINE

Sokszoros élet

DR. ARMAND HAMMER RENDKÍVÜLI TÖRTÉNETE

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

A mű eredeti címe
Larger than Life
A biography of the remarkable
Dr. Armand Hammer

Fordította
RÁCZ LÍVIA

© Dr. Armand Hammer, Los Angeles, USA
Hungarian translation by Rácz Lívia

Kedves magyar olvasó!

Ebből a könyvből, amelyet most olvasni kezd, mindenekelőtt azt tudja majd meg rólam, hogy immár hatvan éve vagyok lelkes támogatója a világ két különböző gazdasági és társadalmi rendszere közötti szilárd és baráti kapcsolatoknak.

Bizony, hosszú ideje, mondhatja a könyv szerzőjével, Bob Considine-nal együtt.

És velem is.

Léte első éveiben kezdtem üzleti kapcsolatokat létesíteni a Szovjetunióval. Azóta tudom és látom, hogy mekkora a jelentősége a békés, a mindkét fél számára előnyös együttműködésnek Kelet és Nyugat között. Az eszmék különbözők, a jövőben is különbözni fognak, de személyes tapasztalataim bizonyítják, hogy ez nem akadálya a kölcsönösen gyümölcsöző kereskedelmi kapcsolatoknak. Azt, hogy melyik vagy milyen rendszer életképesebb, majd a történelem dönti el, a békés együttműködés viszont az egész emberiség életképességét bizonyítja.

Tudom, hogy a magyar olvasó hazája idestova harminc évvel ezelőtt politikai és gazdasági bajokkal küzdött. Jó időbe telt, mire az ország rendezni tudta belső életét, megerősíteni a gazdaságát, és kiléphetett a nemzetközi küzdőtérre, kereskedelmi kapcsolatokat létesíteni más országokkal. Ezek rendkívül fontosak Magyarország számára: természeti kincseknek nincs bővében, természetes energiaforrásai szűkösek – behozatalra szorul, kivitelre kell törekednie.

Ilyen adottságok helyzetében döntő, hogy egy ország a fejlődés milyen útját választja.

Úgy vélem, hogy Magyarország népe, politikusai, államférfiai, közgazdászai, Kádár János vezetésével, a lehető legjobb utat választották, amikor a szocialista törekvéseket összekötötték és egyeztették az egyéni vállalkozások támogatásával. Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára V. I. Lenin politikáját alkalmazza a jelen feltételeire. Örülök, hogy partner, üzletfél lehettem: ebből a könyvből kiderül. És úgy vélem, nagy államférfit adott Magyarországnak a történelme, mert Kádár János vezetése alatt máris bebizonyította az ország, a nép, hogy a lenini elképzelés megvalósítható, ma is érvényes. Magyarország megmutatta a világnak, hogy szocialista és kapitalista országok sikeresen működhetnek együtt.

Magyarország gazdaságának az eredményei – különösen a mezőgazdaságiak, de korántsem csak azok – világszerte elismerést arattak. És elismerést arat az a mai jólét, amely – úgy látom, úgy tudom – nem is hasonlítható össze többé a hajdani szegénységgel. A szocialista Magyarország ellátja állampolgárait a mezőgazdaság és az ipar javaival, és exportra is képes.

Ez a tény a szovjet vezetők figyelmét sem kerülte el. A nemrég elhunyt Leonyid Iljics Brezsnyev – akit szintén ismerhettem, mint ebből a könyvből kiderül – utolsó beszédei egyikében azt mondta, hogy a mezőgazdaság fejlesztése dolgában van mit átvennie a Szovjetuniónak Magyarországtól. Azt hiszem, sokat mond Magyarországról és a vezetőiről, ha egy nála huszonötször nagyobb nagyhatalom felfigyel az alkalmazható új módszereire.

A nyugati világban a magyar exportképességgel együtt a magyar állam hitelképessége is megnőtt, nagyobb, mint némely szocialista országé.

Kamaszévek Connecticutban

Julius doktor és Rose mama

Rose mama meglátogatja fiát Moszkvában

Rose mama búcsút vesz Mrs. Roosevelttől

Olga von Root, Armand Hammer első felesége

V. I. Lenin Armand Hammernek dedikált fényképe

Dr. Hammert az Occidental Petroleum főhadiszállásán levő dolgozószobájában barátai veszik körül

Hammer bemutatja az első importált Fordson-traktort Rosztovban

A Hammer család. (Balról jobbra:) Armand, Frances, Rose mama, Ireene (Victor felesége), Harry és Victor

Eric herceg, a fekete Angus bika

Az Occidental olajfúró tornyánál 1966-ban

M. A. Szuszlov Leninről készült ezüstplakettet ad át dr. Hammernek

Hammer és felesége meglátogatja a moszkvai ceruzagyár óvodáját

V. V. Kuznyecov átadja Armand Hammernek a „Népek Barátsága" emlékérmet 1959-ben

Leonyid Iljics Brezsnyevvel

OXY 1, az Occidental Petroleum Boeing-747-es repülőgépe

Az elnök telefonál repülőgépi lakosztályának nappalijából

N. Sz. Patoliscsev külkereskedelmi miniszter a Szovjet Népgazdasági Eredményeket bemutató kiállítás alkalmával rendezett fogadáson A. Hammer Los Angeles-i otthonában. (Balról jobbra): A. F. Dobrinyin, a Szovjetunió amerikai nagykövete, Patoliscsev, a Szovjetunió külkereskedelmi minisztere

Dr. Hammer, A. Haffey és D. Mirek a Szovjetunióba szállítandó szuperfoszfát sav minőségét ellenőrző készülék előtt 1979-ben

A Szovjetunió és az Occidental mérnökei által tervezett Nemzetközi Kereskedelmi Központ Moszkvában kívülről...

...és belülről

Dr. Hammer munkatársaival tárgyal. J. Pugas, Galina Sullivan, A. Leparulo

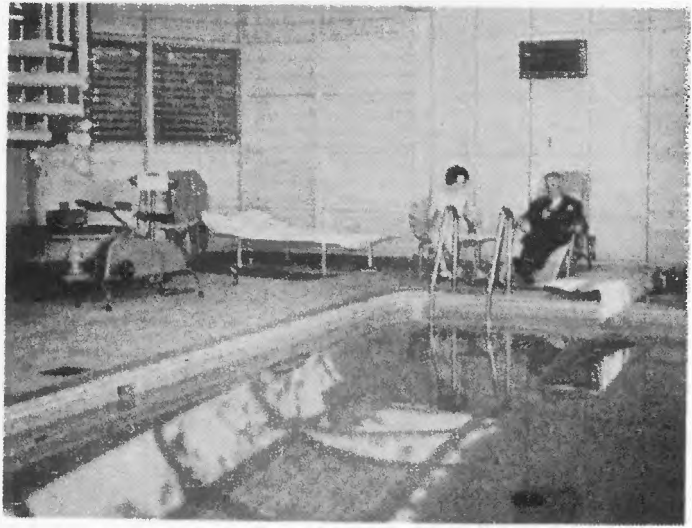

Dr. Hammer feleségével Los Angeles-i otthonának úszómedencéjénél

Dr. és Mrs. Hammer a moszkvai Vörös téren

Armand Hammer moszkvai lakásában. Mögötte a falon N. P. Bogdanov-Belszkijnek „Parasztlány a zongoránál" c. képe. A festmény egyike azoknak, amelyet végrendeletileg a doktor a szovjet népre hagy

Lenin dolgozószobájában. Az asztalon az a bronz majomszobor, amelyet Armand Hammer Leninnek ajándékozott

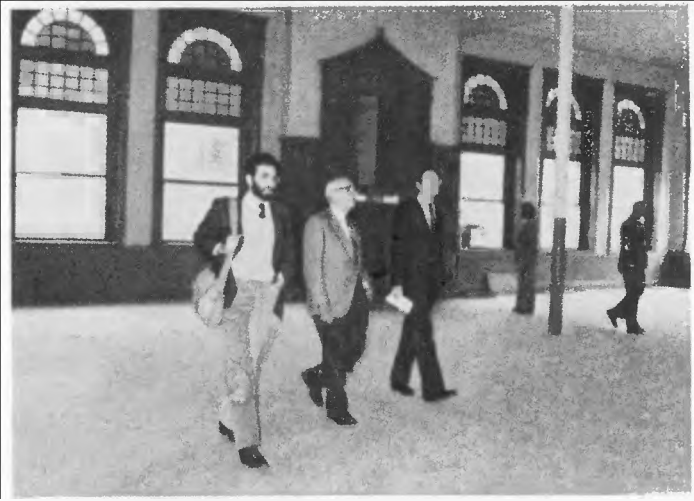

Az Egyesült Világ Kollégium Új-Mexikóban, Montezumában Dr. Hammer ellenőrzi az átalakítási munkálatokat

Jonas Salkkal, a Rákkutató Intézet igazgatójával

James Rooseveltel Campobellóban 1979-ben

Mrs. N. Reagan megnyitja a Hammer-gyűjteménybe került Leonardo da Vinci-kódex kiállítását (1981)

Kádár János fogadja Armand Hammert

Armand Hammer magyarországi tartózkodása alatt Bábolnán

Tárgyalás Kádár Jánossal

A Magyar Nagykövetségen 1981 májusában folytatott tárgyalásra dr. Hammert elkíséri Zoltán Merszei, az Occidental Igazgató Tanácsának magyar származású alelnöke. Merszei dr. Hammer balján

Vállalatom, az Occidental Petroleum régóta érdeklődik Magyarországgal létesítendő kereskedelmi kapcsolatok iránt. Magyarországot a világ megbízható üzleti partnernak ismeri, tud arról, hogy szellemi értékekben és szakmájukhoz értő munkáskezekben gazdag. Az érdeklődés közelebb került a megvalósításhoz, amikor 1979-ben a magyar származású Zoltán Merszei az Occidental Petroleum igazgató tanácsának elnökhelyettese lett. Mr. Merszeinek már korábbi kereskedelmi tapasztalatai is voltak magyar területen, és ismerte az ország lehetőségeit és igényeit.

1980-ban általános megállapodást kötöttünk egy sor együttműködési lehetőségre. A kölcsönösen ígéretes területek a kemikáliák, a szén, a műtrágya, az olaj- és földgázkutatás voltak főleg, de más területek is. Ennek a megállapodásnak az aláírása hozott engem először Magyarországra, és adott módot arra, hogy személyesen találkozzam Kádár Jánossal.

Nagy hatást gyakorolt rám. Rendkívüli szerénységével és derűs emberségével is, de avval a szemléletével is, amellyel a világ politikai és gazdasági helyzetét megítéli. Igen hamar teremtettünk - bízom benne - szoros kapcsolatot. Kádár János kijelentette, hogy támogatja törekvéseimet, mert ezek javíthatják a Kelet és Nyugat közötti kommunikációt, előbbre vihetik a szovjet-amerikai csúcstalálkozó ügyét is.

Amikor 1981 szeptemberében ismét találkoztunk, már barátként fogadott.

Az első szerződésnek, amelyet vállalatom magyar partnerekkal aláírt, a meddőhányók hasznosítása a célja. Az Egyesült Államokban a szénbányák körül hegyek állnak, sok millió tonna fölhalmozott meddő, benne kidobott szén. A Tatabányai Szénbányák Vál-

lalat kidolgozott egy eljárást, amellyel a meddőhegyekből kinyerhető az elpazarolt szén. Az Occidental Petroleum közös vállalkozásba kezdett a Tatabányával. Tíz hasznosító üzem létesítését céloztuk meg. 1982 elején munkához láttunk, elkezdődött az első üzem építése. A munka haladásával elégedett vagyok. Más területeken is együtt dolgozunk. 1982 áprilisában az Egyesült Államokban tárgyaltam avval a küldöttséggel, amelyet Marjai József miniszterelnök-helyettes vezetett. Az energiaválság enyhítésének néhány lehetőségét beszéltük meg.

Optimista vagyok. Ahogy a meddőhányókból visszanyerhető értékes szén dolgában kötött megállapodásunk sikeresnek bizonyult, úgy más, kölcsönösen hasznos vállalkozások területein is folytathatjuk közös erőfeszítéseinket. Magyarországon járva alkalmam volt ellátogatni a Bábolnai Állami Gazdaságba. Ez a gazdaság szerintem a világ legjobbjai közé tartozik, hatalmas, sikeres. Lovai is pompásak. (Hogy életem során az állattenyésztés is vonzott, ebből a könyvből szintén kiderül.) Lehetőség mindig van, csak meg kell keresni.

És a közös munka évei már megtanítottak bennünket arra, hogy Magyarországot jó üzletfélnek tiszteljük: csak annyit ígér, amennyit teljesíteni tud. Ez teljes bizalmat érdemel.

Láthattam Budapestet, jártam magyar tájakon. A főváros már első látogatásomkor elbűvölt. Amikor a budai szelíd dombokról először pillantottam le a fenségesen hömpölygő Dunára, el kellett ismernem, hogy igazuk van azoknak, akik szerint Budapest a világ egyik legszebb városa.

És élveztem a magyar városok derűjét, atmoszféra-

ját, vendéglátó közvetlenségét. A nekem jellegzetesnek tetsző népzene moszkvai éveimre emlékeztetett; huszonnégy éves voltam akkor, és egy cigánydalokat éneklő művésznőbe szerelmes... Derültem a muzsikusok tréfás életbölcsességein, mély értelműnek felfogott szentenciáin. Felejthetetlen volt egy vadászat Telkiben. Felülmúlhatatlan házigazdáim szerint négy lövéssel öt vadat lőttem... Csodálatos vadászat volt ez, és vadásztársaságban kedves csodák is esnek. A trófeákat büszkén őrzöm otthon. Leginkább mégis az a nagylelkűség hatott meg, amellyel házigazdáim nekem ajándékozták a vadászaton használt vadászpuskát: emlékezetes barátságnap becses ajándéka.

E könyv megjelenésével szinte egyidejűleg, 1983 tavaszán–nyarán a budapesti Szépművészeti Múzeum kiállítja műgyűjteményem értékes darabjait is, „Öt évszázad mesterművei" címmel.

Evvel a kölcsönzéssel és kiállítással megbecsülésemet szeretném bizonyítani egy talán már megismert olyan nép iránt, amelynek a kultúra történelmi ügye, amely szereti a művészetet.

De meggyőződésem az is, hogy nemcsak gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok vernek hidat nemzetek, társadalmak között, hanem kulturális kapcsolatok is. A béke megerősítésének fontos tényezője a szépség cseréje. Műgyűjteményemet – mint e könyvből szintén kiderül – bemutatták a Szovjetunió múzeumai, és a szovjet múzeumok páratlan kincseit az Egyesült Államok polgárai is láthatták. Vajon gyöngébb kapcsolat-e a kulturális, mint a gazdasági, a kereskedelmi? Válaszoljon a kérdésre velem együtt ennek a könyvnek a magyar olvasója.

Remélem, hogy a rólam írt könyv magyar kiadása Magyarországnak is hasznos, a Kelet és Nyugat közötti baráti kapcsolatoknak is az. A világbéke ezeknek a baráti kapcsolatoknak az erősödésén múlik.

Felhasználom végül ennek az előszónak az alkalmát arra, hogy magyarországi látogatásaim során szerzett magyar barátaimat melegen üdvözöljem, minden jót kívánjak nekik.

Armand Hammer

Nagy ember születik

Armand Hammer az ifjabb Dumas Kaméliás hölgyének hősszerelmeséről kapta nevét. Gyakran megcsodálták a legkülönbözőbb területeken elért sikereiért. Nyolcvan felé haladóban már körülbelül négymillió részvényes és alkalmazott kíséri figyelemmel az életútját, ami arra enged következtetni, hogy Horatio Alger romantikus író nyomorból meggazdagodásra törő hősei Hammerhoz képest csupán lézengő suhancok.

A Hammer család a cári idők ködös világából emelkedik ki. Armand apai dédnagyapja, Vladimir, I. Miklós cár uralkodása alatt hadihajókat épített, milliomos lett, és köztiszteletnek örvendett; olyan időkben, amikor a zsidók nagyon is másodrendű állampolgároknak számítottak. Armand nagyapját, Jacob William Hammert, szó szerint és jelképesen vihar söpörte el, amikor a Kaspi-tenger egy szökőára elmosta sóban tárolt vagyonát. Szülővárosából, Kherszonból feleségével, Victoriával és egyéves gyermekükkel, Juliusszal Amerikába vándorolt. Mint oly sok emigránsnak, neki is meg kellett tudnia, hogy a pénz itt sem hevert az utcán. Egy év családásai után Jacob Párizsba költözött, ahol különböző vállalkozásokkal próbálkozott, többek közt – mintegy prófétai előrelátással – régiségkereskedést nyitott. Ebbe is, mint minden másba, belebukott, ezért családostul visszautazott Amerikába. Családját a Connecticut állambeli Bradfordban telepítette le, ahol az akkor már

tízes éveiben levő, izmos Julius egy kohászati üzemben talált munkát. Kegyetlenül hosszú műszakokat teljesített kulibérért, hogy besegítsen a család – szülei és két féltestvére, Alfred és William – megélhetésébe, abban az országban, amely nem éppen barátságos az újonnan jöttekhez. Két dolog jellemezte nehéz életét. Egyrészt: olyan fizikai erőre tett szert, hogy puszta kézzel patkó alakúra hajlította, aztán kiegyenesítette a sínacélt, és nem hivatalos nehézsúlyú bajnoka lett a kohó ifjainak. Másrészt: annyira megrázta munkatársai szegénysége és kizsákmányoltsága, hogy belépett a szocialista pártba, ahol aztán aktív szószólójuk is lett.

A határozott Julius nyomására a Hammer család elhatározta, hogy otthagyja Bradfordot, és New Yorkba költözik. Juliusra a szerencse eleinte még úgy sem mosolygott, mint nézőire a Mona Lisa. Hirdetésre jelentkezett, amely Bowery olaszok lakta negyedébe gyógyszerészsegédet keresett. A tulajdonos elutasította, mert nem beszélt olaszul. (A gyógyszertár tulajdonosa sem, bár már húsz éve lakott ott.) De Julius nem hagyta magát. Közölte a tulajdonossal, hogy ha alkalmazza, két hét alatt megtanul olaszul, és ha nem sikerül a munkájához szükséges nyelvtudásra szert tennie, kilép, és nem kér fizetést.

Juliusnak sikerült a csoda – mindenesetre a gyógyszerész meg volt elégedve –, és elkezdte tanulóidejét a gyógyszertár pultja mögött. Rekordidő alatt bejegyzett gyógyszerész lett, megvásárolta a patikát tulajdonosától, és két másik gyógyszertárt nyitott; féltestvéreit, Williamet és Alfredot kitaníttatta, és a fejlődő hálózat vezetőivé tette. Nyomasztó tehernek ítélte az országszerte ismert gyárak standardgyógyszereinek magas árait, keresett egy elhagyott padlást az East Side-on, megalapította gyógyszergyárát, és patikáinak

polcait rövidesen saját, lényegesen olcsóbb és hatásosabb áruival töltötte fel.

Julius tehát saját lábára állt. Könnyedén elutasított egy ajánlatot, amelynek révén a feltörekvő filmipar egyik nagysága lehetett volna. Szeme előtt határozott cél lebegett: kiépíteni gyógyszertár-hálózatát, fejleszteni gyógyszergyártó üzemét és megházasodni. Beleszeretett egy életvidám fiatal özvegybe, akinek kisfia volt.

Rose Robinson Oroszországban született, fiatal lányként került Amerikába, férjhez ment, megözvegyült, és amikor Juliusszal egy szocialista párti kiránduláson találkozott, kisfiával, Harryval élt. Elkezdődött boldog családi életük, bár nem volt színtiszta gyönyörűség Rose számára, legalábbis kezdetben nem. Első gyermekük, a választékos nevű Armand, Julius egyik gyógyszertára feletti, szegényes lakásukban született az East Side-on. 1898. május 21-én, négy hónappal azelőtt, hogy Juliust – 24 évesen – felvették a Columbia Egyetem Orvosi és Sebészi Karára. A humanista és idealista fiatalembert jobban vonzotta, hogy segítsen a rászorulókon, mint hogy üzletből pénzt csináljon.

Julius vasból volt. Rosszabb anyagból faragott ember megtört volna azok alatt a terhek alatt, amelyek a következő néhány évben a vállára nehezedtek, neki sikerült elvezetnie a gyógyszertárait meg a gyógyszergyárat, és orvosi tanulmányait is folytatni tudta. 1902-ben, diplomája megszerzése után, Rose mama biztatására – mert így nevezték a feleségét élete végéig – Julius olyan elhatározásra jutott, amely a Hammer család számos tagjának életét megváltoztatta. Eladta a gyógyszertárait meg a gyárát, és Bronx gyéren lakott részén orvosi rendelőt nyitott.

Az elköltözést csupán az akkor négyéves Armand

gyászolta. Hiányzott az East Side-i bolt, ahol bevásárlókocsit tologatva, boldogan keresgélt pattogatott kukoricát, görögdinnyeszeleteket, sült gesztenyét, fagylaltot, szendvicset meg pálcikára tűzdelt, kandiszos almát. De hamarosan Bronxban is otthon érezte magát. Apja lovat és csézát vásárolt, és gyakran magával vitte a fiát, ha beteghez hívták. Sőt mi több, az ifjú Julius doktor még azt is megengedte, hogy mialatt ő a beteget ellátta, fia, az ostort fogva, „féken tartsa" a lovakat.

A friss levegőt, amelyet az East Side-n nélkülöztek, a fiatal orvos többre értékelte, mint az anyagi sikereket. Rövidesen kiterjedt működésének területe (hetvennégy éves korában bekövetkezett haláláig több mint ötezer csecsemőt segített a világra). Megértő ember lévén, szegény páciensektől soha nem kért pénzt. Úgy ismerték, mint aki egy bérház számtalan emeletét megmászva, ellátja a betegét, aztán a receptjei kiváltásához elegendő pénzt is hagy az erre rászorulóknál. Lakása, amely együtt volt rendelőjével, a Washington Avenue legzsúfoltabb pontja lett. Amikor a várószobában már egy tűt sem lehetett leejteni, és dr. Julius hosszú, fárasztó napja hosszú, fárasztó estébe és éjszakába nyúlt, Rose mama időnként átvonult a helyiségen, és kiszúrta a hipochondereket, és barátságosan megkérdezte: „Miért nem megy haza, és vesz be egy kis szódabikarbónát?"

Bronxba költözésük után rövidesen megszületett Julius doktor és Rose mama Victor fia, Harry és Armand sikerült öcsikéje. Ekkoriban már a Hammerek valóságos telepet alkottak a kerületben. Jacob nagypapa és Victoria nagymama a dr. Julius rendelőlakás kombinátjával éppen szemben levő épület földszintjére költöztek be. Eltökélt pár voltak: Jacob néhány döntő változtatást eszközölt életformáján, be-

lépett ügynöknek egy életbiztosító társasághoz, kikeresztelkedett, feleségestül unitárius hitre tért, és csatlakozott a republikánus párthoz. Később Julius és Rose ugyanennek az egyháznak lettek tagjai; nem tartották ezt összeegyeztethetetlennek szocialista elveikkel. Armand és felesége, Frances, bár az asszony vallásos katolikus családból származik, szintén megőrizték az unitárius hagyományokat, és a mai napig tagjai a Kalifornia Santa Monica-i kongregációnak. Jacob Hammer szigorú parancsára az ő jelenlétében csak angolul volt szabad beszélni. És ő ismételten óvta sikeres fiát, Juliust, azoktól a veszélyektől, amelyek, úgymond, a szocialista párt aktív tagjaként fenyegetik. Mint ő, Harry, Armand és Victor sem tudta felnőtt korában magáévá tenni apjának az emberiség traumatikus panaszaira alapított szocialista világszemléletét: ők inkább a szabad vállalkozással rokonszenveztek, a tehetségesek és szorgalmasak vállalkozói lehetőségeire építettek.

A képzett muzsikus Victoria nagymama fölfedezte, hogy Armandnak zenei tehetsége van, egyedül neki az unokái közül, ezért szigorú zongoraleckékre fogta. Armand máig emlékszik arra, hogy milyen kínban volt, amikor ötéves korában – lába még nem érte el a pedált – koncertet kellett adnia. És ahogy a fiúk növekedtek, egyre világosabbá vált, hogy Armand a legnehezebben kezelhető közülük, de a legtalálékonyabb is. Mint negyedikes kisiskolás azonban az osztályában kialakult rossz társaságba keveredett, és iskolát kezdett kerülni. Az iskola apjára bízta, hogy ráncba szedje, és Julius doktor, bár a testi fenyítés éles ellentétben állt politikai és emberi meggyőződésével, elnáspángolta a fiát. Ám azután önvádtól gyötörve hozzálátott, hogy tisztes családjának elbitangoló fiát jó útra terelje. Úgy döntött, hogy nem Armandban van a

hiba, hanem a csibész pajtásokban és a bronxi utcák kísértéseiben; ezért aztán fölpakolták a tízéves Armandot, Meridenbe, Connecticut államba költöztették, Mr. és Mrs. George Rose-hoz. George Rose és Julius doktor valamikor munkatársak voltak Bradfordban és a szocialista párt tagjai. A fiút beíratták a Rose házhoz közeli, King Street-i iskolába, ahol tüstént beleszeretett egy tizenéves hölgybe, Dorothy Kingbe. Nyilván nagy hatást gyakorolt rá a leányzó társadalmi helyzete is: a King Streetet az ő őseiről nevezték el. Armand karácsonykor egész havi zsebpénzét, egy dollárját, egy doboz csokoládéba fektette, betanulta, hogy mit mond majd, amikor átadja az ajándékot, kiöltözött, aztán a mindenes kezébe nyomta a csokoládés dobozt és megfutamodott. (Évek múltán – és javai igencsak meggyarapodván – Hammer egy adóügyében ügyvédet keresett, és republikánus szenátor barátja, Styles Bridges, a connecticuti John Danaher egykori republikánus szenátort ajánlotta, telefonon be is mutatta Hammernak. – Hammer? – kérdezte az ügyvéd. – A keresztneve Armand? Igen? Az én feleségem pedig Dorothy King. Nem felejtette el magát: még mindig őrzi a maga rövidnadrágos és gombolós cipős fotóját, amelyet magáról készített. – Danaher utóbb megnyerte Armand ügyét.)

Még merideni „száműzetésében" Armand elkezdett rádiózással foglalkozni. A rádiózás akkor még igencsak kezdetleges volt; a fiú eljárt egy műhelybe, ahol megtanult morzézni, és vezetékes rádiókat épített. A rádiós szenvedélynek Mrs. Rose ugyan már-már véget vetett, mert nem engedte, hogy Armand antennát szereljen a háztetőre: vonzani fogja a villámot, mondta – de Armand erre a padláson feszítette ki a huzalt, és kiderült, hogy ott ugyanolyan jól működik az antenna, mint a szabadban.

Julius doktor tékozló fia tizenöt éves korában költözhetett vissza New Yorkba, hogy két utolsó középiskolás évét a bronxi Morrisban végezze el. A letöltött büntetés helyesnek bizonyult, a fiú keményen tanult, iskolán kívüli foglalatosságok után nézett, hasznuk is érdekelte. A repülőmodell-építést választotta, versenyekre nevezett be, modelljeivel gyakran ért el első helyezést, egyiket-másikat jó áron el is adta. Aztán 1915-ben, mindenki meglepetésére - talán csak a magáéra nem -, aranyérmet nyert: a végzős középiskolások szónoki versenyén. És akkor, az első világháború elején, aktuális, bár nem előrelátó tárgyat választott: „Az emberiség utolsó háborúja" volt a címe. A háború, állította a szónok bátran, olyan rettenetes és pusztító, hogy hamarosan eljön az idő, amikor a nemzetek el fogják vetni mint a vitás kérdések eldöntésére alkalmatlan eszközt.

A zongorázást Meridenben is szorgalmasan folytatta: amikor hazatért Bronxba, szülei és nagyanyja úgy el voltak bűvölve a fejlődésétől, hogy felvételét növendéknek Eugene Bernsteinhez, a kiváló tanárhoz. A maestro lánya, aki utóbb Constance Hope néven híres művészettörténész és zenekritikus lett, emlékszik, hogy apja nagy reményeket fűzött Armand zongoraművész-karrierjéhez. De a fiatalembert ekkor már más tervek foglalkoztatták, bontakozni kezdett rendkívüli vállalkozói tehetsége. Ennek egy példája:

Gyógyszerész féltestvérétől, Harrytól (aki később az ő segítségével dúsgazdag lett) kölcsönt kért - szüleitől hiába kért volna pénzt arra, amit kieszelt -, és 185 dollárért megvett egy parányi, döcögős Hupmobil autót. Közeledett a karácsony, s ő felfedezett az újságban egy kis hirdetést: napi húsz dollárt ajánlott egy ismert édesipari gyár autós áruszállításért. Amikor kis Hupmobiljával tényleg odaállt a gyár elé, hosszú kocsisor

végére, a szállítók felvételét intéző alkalmazott azt kérdezte ugyan, hogy vajon hova akarja rakni az árut, de ő berakta – kivette a kocsiból az üléseket, maga is egy doboz árura ült –, annyit szállított, mint a nagy kocsik, és kétheti keresetéből megadta Harrynak a kölcsönt, valamicske még az ő zsebében is maradt a pénzből.

Ez volt az első üzleti megállapodásom – mondja ma az az ember, akinek milliárdos érdekeltségei vannak, és aki milliárdos megállapodásokat kötött a Szovjetunióval is.

Armand Hammer, emlékezete szerint, mindig tisztában volt azzal, és csendben büszke is volt rá, hogy ha eléri a megfelelő kort, akkor egy nap beállít a Columbia Egyetem híres orvosi fakultására, és felvételét kéri. Ez a nap 1917-ben, kétéves előkészítő tanfolyam elvégzése után következett be. Az idős hivatalnok a jelentkezési ívre nézett, tekintetét megjáratta a fiatalember arcán és izmos testén.

– Ugye, Julius Hammer fia vagy? – mondta inkább, mint kérdezte. – Nagyon örülök. Én továbbítottam édesapád jelentkezési lapját... valamikor régen.

Büszke pillanat volt ez az ifjú ember életében, bár némileg megkeserítette a tudat, hogy édesapja komoly anyagi nehézségekkel küzd. Röviddel előbb édesapja meglátogatta a Columbia Egyetem kollégiumában: rossz híreket hozott. Egy élet munkájával megtakarított pénzét új gyógyszergyárba fektette, „Good Laboratóriumok"-nak nevezte el, és most a csőd szélén állt. Majdnem lehetetlen volt kimerítő orvosi gyakorlatot folytatni, közben pedig felügyelni a gyógyszerüzemre. Az ügyet tovább bonyolította Julius doktor gyanúja: társa, akit az üzem megalapításakor bevett a vállal-

kozásba, szándékosan tönkreteszi a céget, hogy Julius kilépjen, és ő lehessen az egyedüli tulajdonos. Julius doktor nem kertelt: megmondta a fiának, hogy az a kívánsága, vegye át a helyét a gyógyszergyárban, de ugyanakkor folytassa tanulmányait is.

– Én megtettem, és te is meg tudod tenni, fiam – mondta Julius. Armandnak nem volt szüksége további parancsra. Elballagtak egy nyájas bankárhoz, felvettek húszezer dollár kölcsönt, a gyanús társ részét megvásárolták, és Armand tizennyolc éves korára gyakorlatilag a Hammer család feje lett. (Harry ebben az időben, az első világháborúban, mint amerikai csapatgyógyszerész Franciaországban volt.)

Probléma maradt azonban, hogyan tudja Armand a tanulmányait folytatni, megtanulni a nehéz anyagot, amikor hosszú órákat kellett eltöltenie a Third Avenue-n levő kis gyárban a vállalkozás új életre keltésével.

Megoldotta mindkét feladatát.

A Central Park nyugati felén bérelt lakásába odavette egy kispénzű évfolyamtársát. A fiúnak ingyen lakás, koszt és egyéb ellátás fejében mindennap egyetemre kellett járnia, alapos jegyzeteket készítenie, amelyeket aztán este átadott Armandnak. Ő elraktározta kiváló memóriája tárházába, és dolgozatai megírásakor elővette.

El kellett bűvölnie a Columbia tanárait, hogy elhiggyék: rendszeresen látogatja az előadásokat, és elkerülje az eltanácsolást. Ez úgy sikerült, hogy kitűnő írásbeli munkákat nyújtott be a lakójától kapott anyag segítségével. Néhány évfolyamtársa lepődött csak meg, valahányszor meglátta: „Azt hittük, hogy már kimaradtál" – jegyezték meg.

A „Good Laboratóriumok" cég fellendítéséhez rendkívüli erőfeszítésre s nem akármilyen találékony-

ságra volt szüksége. Abban az időben az volt a szokás, hogy az országszerte ismert gyógyszergyárak apró árumintákat küldtek készítményeikből a közelben rendelő orvosoknak. Úgy gondolták, hogy azok kipróbálják a gyógyszert, és ha megfelelőnek találják, üveg- és dobozszám írják majd fel betegeik részére.

Armand nem ok nélkül gyanította, hogy az orvosok elfogadják ugyan az apró mintákat, de aztán vagy eldobják, vagy orvosi szekrényük sarkába lökik. Ezért alkalmazottait túlórában dolgoztatva, bőven gyártott Good-készítményt, beleértve a Julius doktor keverőcsészéjében született összetételűeket is: elhatározta, hogy teljes méretű „mintákat" oszt szét, amelyek nagyobbak, semhogy az orvosok egyszerűen eldobják vagy félrerakják őket.

Célszerűtlennek találta postacsomagok küldözgetését is. Személyesen kell menni az orvosokhoz. Megvette New York térképét, kisebb körzetekre osztotta, és – az ő szavával élve – „misszionáriusokat" alkalmazott, hogy a nagyméretű készítménymintákkal, a hozzájuk tartozó írásos anyaggal és a maga írta prospektussal felkeressék az egyes körzetek orvosait és közeli patikáit.

Az elsőül felvett, gondosan kiválasztott huszonöt férfi és nő „misszionárius" kezdett megrendeléseket hozni a Good-készítményekre, viszonylag rövid idő múlva pedig háromszáz ember járta a várost, majd New York állam városait, New Jersey-i és connecticuti helységeket is.

A szorgalmasan dolgozó fiatalember a Harlem folyó partjára, nagyobb telepre költöztette gyárát. A gyári létszám egy tucatról 1500-ra emelkedett. A Good országszerte híressé vált, nevét az előkelően hangzó „Allied Chemical and Drug Corporation"-ra változtatta, és felvette a küzdelmet az iparág vezető képviselőivel.

Első csatájának hátterében az alkoholtilalom állt. Egy ismeretlen déli vegyész, alkoholcsempész vagy fürdőkádi italkeverő, felfedezte, hogy az alkoholtartalmú gyömbéroldat, gyömbérsörrel keverve és megfelelő mennyiségben fogyasztva, éppen úgy felvidít, mint a régi szép időkben törvényesen kapható italok tették. A nagy vállalatok hamar megtudták ezt. Armand, körúton a déli városokban, meglepetten észlelte, hogy a gyömbér ára erősen emelkedik. Erre gyömbért exportáló országokba küldte anyagbeszerzőit: Indiába, a Fidzsi-szigetekre és Nigériába, és ezek akkora mennyiségeket vásároltak azonnali vagy későbbi szállításra, hogy gyakorlatilag Armand lett a piac ura. Utóbb azonban a kormány közbelépett: előírta, hogy az ilyen alkoholt élvezhetetlenné kell tenni. A rendelet megszegése bűncselekménynek számított.

Armand gyógyszergyára viszont virágzott, s ő különféle gyógyszer-alapanyagok importálásához fogott. Legtöbb versenytársával ellentétben, az első világháború végétől nem várta okvetlenül a gyógyszeripar hanyatlását csak mert a katonai és állami szerződések megszűnnek. Miközben a többiek elbocsátották a vegyészeket és gyógyszerészeket, Hammer növelte alkalmazottainak és raktárainak számát. És helyesen ítélte meg a helyzetet: a gyógyszerárak ahelyett, hogy estek volna, emelkedtek, mert a gyógyszerforgalom korlátozása megszűnt, a vevők száma nőtt.

Hammer a Columbia orvosi és sebészi karának első saját erőből milliomossá vált hallgatója lett, és akkor valószínűleg az ország egyetlen egyetemista milliomosa. Beköltözött Greenwich Village egy régi házába, átalakította, bebútorozta (fél évszázaddal később még mindig ez a *pièce de résistance* a búvóhelye), és szerzett egy Steinway zongorát is.

A gyógyszergyár virágzott. Julius doktor keveredett viszont különös új bajba, politikai jellegű bajba, amely a szocialista párt iránti hűségéből adódott.

Julius Hammernak elegendő erkölcsi bátorsága volt ahhoz, hogy felvegye a harcot a helyi politikusokkal. Lent és fent egyaránt felemelte a szavát a korrupció ellen, és legtöbbnyire – elkerülhetetlenül – demokrata politikusokat célzott meg. Amellett nemcsak nem volt hajlandó a bolsevisták általános megbélyegzésére, akik már Oroszországban átvették a hatalmat a háború utáni Kerenszkij-kormánytól, de rábeszélte Armandot, hogy a „Good Laboratóriumok" küldjön nekik kisebb vagyont érő orvosi felszerelést, és ne nyújtsa be rögtön a számlát. Julius, bár gyakorlatilag éjjel-nappal talpon volt, mégis ráért a bronxi szocialista párt balszárnyának nevében politikai ellenfeleit támadni. Akik csak arra vártak, hogy valamilyen hibát kövessen el.

Meg is történt, amit ők annak ítéltek.

Az első világháború végén, a spanyolnáthajárvány idejében (amely csak 1918-ban tízmillió embert pusztított el), Julius doktort felkereste egy terhes orosz asszony, akinek már több infarktusa volt. Férje a cári uralom idejében kisebb pozíciójú diplomata volt Washingtonban. Julius és társa, dr. Benjamin Diamond, az asszony leleteiből megtudta, hogy előzőleg már két másik orvos a szíve állapota miatt megszakította két terhességét. Julius doktor arra az elhatározásra jutott, hogy a már koraszülés határán álló asszony életét csak az azonnali művi abortusz mentheti meg, amelyet rendelője műtőjében kell elvégeznie.

Az asszonyt rövid idő múlva egy ápolónő kíséretében kocsin hazaküldték, limousinját sofőr vezette.

Az asszony meghalt. Dr. Julius Hammert letartóztatták. Az újságcím így hangzott: „Tiltott műtéttel vádolnak egy milliomos orvost."

Demokrata párti bíró elé állították, demokrata párti ügyész képviselte ellene a vádat, és a bronxi esküdtszék azt állapította meg, hogy bár a vádlott tisztességesen dolgozott, radikális; bolsevista, amolyan merénylő.

A védelem szánalmas volt. Védőit egy olyan ügyvéd barátja ajánlotta Julius doktornak, aki egyszer börtönben is ült, mert értékei fondorlatos megmentésére tanította ki egy csődbe ment kliensét. A védők karikatúrái voltak a tisztességes ügyvédnek. Egyikük, eléggé tapintatlanul, sofőr vezette Rolls-Royce-on hajtatott a bronxi törvényszék kopott épülete elé, monoklit csippentett a szemébe, ehhez illő fölényességgel beszélt a demokrata párti bíróval és a gondosan kiválasztott, ellenséges érzületű esküdtszékkel. A másik ügyvéd iszákos volt.

Az esküdtszék bűnösnek mondta ki a doktort, az ítélet minimum háromévi börtön volt, a Sing-Singben. Armand dühöngött. Semmiféle jogi tapasztalata nem volt. Későbbi jogtanácsoshadának tanúsága szerint, ha az orvostudományról a jogtudományra kapcsol át, az USA második Brandeisa lehetett volna belőle.

Persze amikor az orvosi és sebészi fakultás fiatal hallgatójaként elhatározta, hogy a fellebbviteli bírósággal megváltoztattatja az apja ellen hozott ítéletet, mit sem tudott Brandeisról, a nagy jogászról. Meggyőződése szerint apját már első fokon tisztázhatták volna a vád alól, ha a monoklis meg az iszákos a megfelelő érveket hozza fel: a szerencsétlen hölgy lakásán ugyanis influenza elleni gyógyszereket találtak, és a hölgy nem az abortusz következtében halt meg, hanem influenzában. Armandot az a tény is felháborította, hogy a halott asszony férje, egy cári orosz, dühödt antibolsevista, megtagadta a tanúskodást, amellyel tisztázhatta volna Julius doktort.

Armand mint koraérett családfő kifizette a monoklist meg az iszákost, és egyéb kötelezettségei mellé felvállalta apja fellebbezési ügyének intézését. Felkutatta és megtalálta Maurice Wormsert, akit az ország egyik legmegbecsültebb ügyvédjének tartottak. Rendes ügyvédi gyakorlata mellett még ő szerkesztette a New York Law Journalt, szerzője volt egy szövetkezeti jogi tárgyú műnek és egyike azon kevés zsidóknak, akik a fordhami katolikus egyetemen tanítottak.

Armand Hammer még fél évszázad után is a legnagyobb tisztelettel és könnyed iróniával beszél Wormserről.

– Azt hiszem, a Legfelső Bíróságon lett volna a helye, de volt egy baja – mondja Hammer –: olyan süket volt, mint egy ágyú, és kérlelhetetlenül visszautasította a hallókészülék használatát. Bár a fogyatékosságát nagyon jól kihasználta. Ha a bíró vagy az ügyész megpróbálta félbeszakítani, ő csak folytatta a mondanivalóját. Nem sokat tehettek ellene. Különben mindenki szájáról tudott olvasni, de ezt senkinek sem árulta el. Csodálatos fellebbezést írt apám ügyében, és azt mondta, hogy ha a legjobb védőt akarom, akkor forduljak Francis M. Scott bíróhoz, aki valaha a Legfelső Bíróság Fellebbviteli Tanácsának volt tagja.

Az ifjú orvostanhallgató megszállta Scott irodáját; Scott elutasította azzal, hogy büntetőügyeket nem vállal, de Armand leküzdötte az öregúr ellenállását, meggyőzte, hogy kezében egy rettenetes bírói tévedés orvoslásának a lehetősége. Hogy ellássa Scottot a szükséges fegyverekkel, a szorgos ifjú Armand felkeresett kétszáz New York-i orvost, aláíratott velük egy petíciót, amelyben tanúsították, hogy olyan esetben, mint amilyennel Julius doktor szembekerült, ők ugyanúgy cselekedtek volna.

Az egykori bíró Scott, ifjú kliense megítélése szerint, ragyogóan szerepelt a Fellebbviteli Bíróságon. Egyetlen szavazattal veszített. Nem tévedhetett akkorát a bíróság, hogy nyerjünk – vélekedett utóbb Armand, és soha nem adta fel a harcát apja nevének tisztázása érdekében.

A célon a szobatárs segítsége nélkül futott át Armand. A kolléga visszaélt a „teljes ellátás" dolgában neki biztosított jogokkal, és végül mennie kellett a Central Park nyugati része közelében fekvő lakásból: Armand egy délután váratlanul érkezett haza, ahol az ifjút az ő legkedvesebb nőismerősével az ágyban találta, egy csinos ápolónővel, akivel kapcsolatban házasság gondolata is megfordult a fejében.

Tanulmányi erőfeszítései persze senkit sem érdekeltek a Columbián, tagja lett viszont az egyetem Alfa-Ómega-Alfa és Pi-Béta-Kappa egyesületeinek, amelyek csakis kiváló hallgatókat vesznek fel; kiváló diákjának nevezte Hans Zinsser, a nemzetközileg elismert bakteriológus, az egyik legígéretesebb végzősnek minősítették a kar olyan kitűnőségei, mint dr. Van Honre Norrie és asszisztense, dr. Morris Dinnerstein. Elnyerte a Bellevue Kórház bentlakó orvosi állását: ez a kórház a kutatás, a kísérletező tehetség fellegvára volt.

Ám 1921 júniusában – az állás 1922 januárjában nyílt volna meg – Armand olyan átmeneti elfoglaltságot talált és vélt a maga számára hasznosnak, amellyel elképesztette a Hammer családot. Kétmillió dollárért eladta az Allied Drugot az alkalmazottainak – ezzel gazdaggá tette a családját –, és elhatározta, hogy Oroszországba utazik. Sokat olvasott erről az országról, és mélyen átérezte az akkor tífusz és éhség sújtotta orosz nép baját.

Abban az időben senki sem vállalkozott arra, hogy

a bolsevista Oroszországba utazzék, de Armand Hammer lelkesen készült az útra. Százezer dollárért megvásárolt egy már fölösleges világháborús tábori kórházat, további tízezrekért felszerelte, ellátta műszerekkel, egy mentőautóval, és elindult abba az országba, amely akkor oly távol állt a legtöbb nyugati embertől, mint egy holdbeli táj.

Az utazás több okból is vonzotta Armandot. Olyan tapasztalatokat szerezhet, gondolta, amelyek majd hasznára lehetnek, ha megkezdi orvosi pályafutását. Az orosz utazás humánus célja apjának is kedvére lesz. És megkaphatja azt az összeget is, amellyel a szovjet kormány a korábbi gyógyszerszállítmányáért tartozik neki.

Huszonhárom évesen elindult arra az útra, amely gyökeresen megváltoztatta az életét, és millió más ember életére is kihatott.

A bolsevikok országa

Walter Duranty a New York Times tudósítója volt, sok éven át gyakorlatilag az egyetlen kapocs a blokád alatt álló bolsevista Oroszország és az Egyesült Államok között. Armand Hammer 1932-ben megjelent, Oroszországról szóló könyve, *A Romanov kincsek felkutatása* előszavában Duranty a következőket írja:

„Könyve olyan, mintha egy rendkívüli ország tíz izgalmas évéről forgattak volna filmet. Talán a szovjet történelem legkritikusabb szakaszában érkezett Moszkvába, amikor tetőzött a polgárháború, az intervenció, a blokád okozta kimerültség és a nagy éhínség; Leninnek is alapvető, habár ideiglenes áldozatokat kellett hoznia, és bevezetnie a NEP-nek nevezett új gazdasági politikát.

Lenin hosszú küzdelem árán győzte meg követőit: szükség van változásokra. Egyik érve az volt, hogy ez megkönnyítené a gazdasági kapcsolatok kiépítését a külfölddel, és koncessziós megállapodások formájában külföldi tőkét vonzana.

Nem hiszem, hogy Hammeron kívül másnak kedvezőbb lehetősége lett volna a szovjet fejlődés miként jét és hogyanját megítélnie. Kiváló megfigyelőnek bizonyult. Elbeszélése valóban olyan, mint egy film, egyik kép a másik után illusztrálja az emberiség történelmének legnagyobb és legbátrabb kísérletét."

Ezt egy évtizeddel Hammer Moszkvába érkezése és két évvel az után állapította meg, hogy Hammer orosz feleségével, kisfiukkal és meggyarapodott javaival hazatért Oroszországból. Laurence Stallings a New York-i Sunban a következőket írta Hammer könyvéről: „Dr. Hammer üzleti érzékkel megáldott úriember, akinek 1921-ben több esze volt, mint iparunk valamennyi óriásának együttvéve."

De 1921 kora tavaszán a diplomás fiatalembernek fő célja a csatlakozás volt a katasztrófáktól térdre kényszerített, hatalmas ország megsegítésére irányuló keresztes hadjárathoz. Azokban a napokban a Moszkvába utazás kissé nehezebb volt, mint manapság, sugárhajtásos gépen. Southamptonban több napon át magánzárkában tartotta a Scotland Yard, mert akkoriban minden Moszkvába irányuló missziót – bármilyen humánus célú is volt – nemkívánatosnak tekintettek. (Kivéve az angol kereskedelmi missziót, mint ahogyan Hammer londoni tartózkodása alatt erről értesült.) Berlinben azután fülkét foglalt a másnap Rigába induló vonatra, majd felhívta az ottani szovjet konzulátust, és kérte, hogy adják ki a már előzőleg engedélyezett vízumot, amely biztosítja útját Lettországon keresztül a Szovjetunióba. Egy hivatalnokhang azonban azt közölte, hogy talán két-három héten belül érkezik meg a vízum. Hammer erre a moszkvai Külügyi Népbiztossághoz fordult, aztán elutazott Garmisch-Partenkirchenbe, hegyet mászni a bajor Alpokban. Ottani tartózkodása tizedik napján a berlini Adlon Hotel közvetítette a Moszkvából érkezett üzenetet. „Vízuma engedélyezve. Litvinov." (Makszim Makszimovics Litvinov helyettes külügyi népbiztos, akinek nagy része volt abban, hogy az USA 1933-ban elismerte a Szovjetuniót.)

Hammer három napig tartó viharos tengeri utazás

után érkezett a németországi Stettinből Rigába, és ott, útját megszakítva, csüggesztő kalandban volt része. Szállodája éttermében az előkelő külsejű, kecskeszakállas pincér vacsora közben suttogva megkérdezte:

– Ön Oroszországba utazik?

– Igen. Miért?

– Miért hívja ki a halált? Mert az egyenlő a halállal.

Hammer nem aludt jól azon az éjszakán. Másnap reggel elindult, hogy megvásárolja azokat az élelmiszereket, amelyekre útjának utolsó szakaszán, Oroszországban szüksége lesz. Dobozos sajtot, vajat, dzsemet, szardíniát, kenyeret meg kekszet vett, aztán valahogy eltöltötte az időt este 23.45-ig, a vonat menetrend szerinti indulásáig. Azt, hogy meddig tart az út az orosz határig, senki sem tudta megmondani. Vállat vonva közölték, hogy vagy egy, vagy két napig.

A jó lelkű Boris Mishell, a Hammer gyógyszergyár európai ügynöke kíséretében érkezett Armand az elsötétített vasútállomásra, ahol az elsötétített vonat állt.

Mishell átnézte azt a két kocsirakomány poggyászt és élelmiszert, amit Hammer az állomásra hozott, majd felkiáltott: „Szent isten, megfeledkeztem a gyertyáról!" – azzal eltűnt a sötétségben. 23.45-kor megszólalt egy csengő, amitől a málhahegy és a mit sem értő hordár között álló ifjú orvos enyhe pánikba esett. De éjfélkor a vonat és az egymás hegyén-hátán szorongó, néma utasok még mindig a sötétben álltak, és kifulladva visszaérkezett Mishell négy darab gyertyával.

– Nincs világítás a vonaton – magyarázta.

Eljött az indulás ideje. A hordár felrakta Hammer poggyászát egy üres, fapados, kopott fülkébe. Gyertyát gyújtottak, beleragasztották olvadó viaszába.

– Szerencséje van – mondta Mishell, körülpillantva a lehangolóan homályos fülkében. – A párnázott kocsikban rengeteg a féreg és a tífuszbacilus. – A vonat indulásakor is volt még pár biztató szava. Leugrott, és a peronról kiabálta vissza: – Sok szerencsét. Ha valami... történik magával, azonnal értesítem a családját.

Armand így írja le könyvében az indulást:

„Még az sem okozott olyan izgalmat, amikor Southhamptonban a detektív megfogta a karomat, mint amikor vonatunk megállt Litvánia és Szovjet-Oroszország határán egy apró kunyhó mellett, amelyen vörös zászló lobogott, és felszállt a vonatra a Vörös Hadsereg őrjárata.

Végre megláttam a Vörös Hadsereg katonáit, akikről oly sokat hallottam, furcsa, csúcsos sapkáikat, amelyek állítólag szkíta nyilasok fejdíszét utánozták. Parancsnokuk, egy jóképű, tiszta, frissen borotvált fiatalember, végigment a vonaton, és összeszedte az útleveleket. Csak oroszul beszélt, de a paszport szót én is megértettem.

Fehér kötényes hordárok sietve leemelték a csomagokat a vámvizsgálathoz. A félelmetes bolsevik vám egészen simának bizonyult. Egy angolul kitűnően beszélő hivatalnok látszólag mindent tudott rólam és utazásom céljáról. Szinte ki sem kellett nyitnom a kofferomat.

– Minden rendben van, polgártárs – mondta. Ez volt az első alkalom, amikor a »polgár« szót ilyen értelemben hallottam. Akkoriban kezdték használni az elvtárs mellett, amely szóval főleg a kommunista párt tagjai éltek. – Szóltam a hordároknak, hogy tegyék fel a csomagját a Moszkvába induló vonatra.

– Az mikor indul? – kérdeztem.

Intett kezével és közölte: – Hamarosan.

Később megtanultam, hogy a »hamarosan« (»szicsasz«: ebben az órában) teljes mértékben megfelel a spanyol »mañaná«-nak (holnap).

– Van még időm valamit enni? – kérdeztem.

– Ó, igen, polgártárs, még van ideje.

Valóban volt, mert a vonat csak hét óra múlva indult el. Megismétlődött a Rigából a határig vivő utazás. Sötét kocsik, csak a gyertyám világított. Fapadok és tisztátalan levegő. Minden egyes állomáson egy »Kipjatok« (forró víz) feliratú házacska. Az utasok rohantak, hogy a teához vizet vegyenek.

– Sok a kolera- és tífuszmegbetegedés – mondta egy útitársam. – Ezért van minden állomáson forró víz. Ugye okos, *nicht wahr?*

Végül már nem is figyeltem az idő múlását. Talán nem is telt el több, mint nyolcvan óra, mióta Rigát elhagytuk, amikor ugyanaz az ember megragadta karomat, és kelet felé mutatott. Messze a távolban hatalmas dóm kupolája csillogott a reggeli napfényben. – Moszkva! – kiáltott. – A Nagy Székesegyház, amelyet a Napóleon felett Moszkvánál aratott győzelem emlékére emeltek.. A mi vörös Moszkvánk.

Nem tudtam, mire büszkébb, a vörös Moszkvára, vagy Európa meghódítójának legyőzésére. Így értem Moszkvába."

Nehéz napok voltak ezek Szovjet-Oroszország fővárosa számára. A nyomasztóan szegény fővárosnak a világ nagy része hátat fordított. Hammert egy rózsás arcú, Wolff nevezetű emberke kapta el, a Külügyi Népbiztosság angol-amerikai szekciójának a dolgozója. Segített a hordároknak az amerikai holmikat teherautóra rakni, felmászott a poggyászrakásra, és vidáman hívta Hammert, hogy tartson vele. Onnan, zord magasból vette először szemügyre Hammer őseinek fővárosát.

Ütött-kopott, kihalt nagyvároson keresztül vezetett az út az omladozó vakolatú Metropol Hotelba. Az utakon gödrök tátongtak. Az üzletek kirakatai töröttek, üresek vagy bedeszkázottak. A házak mint összeomlani készülő kártyavárak. Alig volt épület, amelyen ne lettek volna golyó ütötte sebek. Az üzletek üresek, az utcák jórészt kihaltak. Majd minden ablakból kályhacső meredt ki, sötét, sűrű füstöt eregetve.

„Az emberek rongyosak – írta a látogató. – Alig van, aki harisnyát vagy cipőt viselne. Némelyek nemezcsizmában járnak, a gyerekek mind mezítláb. Mindenki nyűtt. Imitt-amott látni gondozottabb embert, fekete bőrkabátban és lovaglónadrágban, lovaglócsizmában, katonai egyenruhában. De azt hiszem, Wolff volt az egyetlen vidám, rózsás arcú ember."

Azok a hivatalos személyek, akiket a türelmetlen, fiatal amerikai Moszkvába érkezésének első napján látni akart, nem voltak elérhetők. Méltatlankodva tudta meg, hogy az olyan vendégeket, mint ő, éjfél és reggel 4 között fogadják. Délután négykor felkereste Wolff, és hogy segítsen az időt eltölteni, elvitte a Pénzügyi Hivatalba, ahol dollárokért perforálatlan szelvényeket adtak. Hammer ollót keresett, és elindult vásárolni, többek között cipőpasztát. Cipőtisztító fiú vagy férfi a Metropol közelében szinte minden sarkon akadt, de egy sem használt cipőpasztát, csak ráköpött a cipőkre. Hammer szelvénnyel fizetett nekik.

Kiderült, hogy a számára kijelölt szálló nem a Metropol: itt akkoriban a narkomindelek – külügyi népbiztosok – laktak. Az övé – noha már többen tudták, hogy nagylelkűen, önként sietett segítségükre – a Savoy. Wolff letette őt és csomagjait egy szobába, és távozott. Hammer ezzel egy olyan hotel lakója lett, amely a vendégfogadók történetében ezen büszke ne-

vet viselő szállodák között a legsilányabb Savoynak bizonyult. Ágy ugyan volt, meg matrac is, de hiányzott a lepedő és a takaró, az asztalon pecsétes terítő büslakodott. Még két rozoga szék és egy szekrény állt a szobában. A padlót nem borította szőnyeg, a tapéta úgy csüngött a mennyezetről, mint egy rongyos függőágy. Hammer érdeklődésére, hogy van-e étterem, *nyet* volt a válasz. Valaki megemlítette, hogy a Külügyi Népbiztosságtól kaphat *pajokot*, azaz jegyet, ami feljogosítja hús, zöldség és kenyér vásárlására, ha kapható.

„Megnyomtam a csengőt, és nagy sokára egy lompos lány jelent meg – írja visszaemlékezéseiben. – Intettem neki, hogy takarítsa ki a szobát, főleg a rémes matracokat, és ágyazzon meg a magammal hozott lepedőkkel. Értetlenül nézett rám. Felajánlottam néhány szelvényt, de csak a fejét rázta. Már türelmem határán jártam, amikor hirtelen meglátott a nyitott kofferomban néhány szappant, és erre megszólalt. Oroszul, de megértettem, hogy a szappan értékesebb, mint a papír. Jelekkel tudomására adtam, hogy ha rendbe hozza a szobát, kap egy darabot."

A következő napokban a Savoyban, néhány szappan elköltése árán, Hammer kitakaríttatta a szobát, és beszerzett néhány egyszerű bútordarabot. A fürdőszobában nem volt víz. A drága lepedők alatt és fölött poloskák bukkantak fel.

Az edzett fiatal orvos nem szedte a sátorfáját. Moszkvában senkit sem tudott meghatni sem vagyonával, sem tisztes szándékával, hogy segítsen a szovjet államon e nehéz időben. Osztotta többi savoybeli társának sivár életét. Nagyon együtt érzett egy idős lakóval, aki keserűen panaszkodott: „Kidobtam a régi matracokat, az ágy vasrészeit bekentem petróleummal, elhúztam a faltól, és mind a négy lábát petró-

leummal teli tálkába állítottam. Azt hittem, hogy biztonságban vagyok a poloskáktól. De az ördögfiókák felmásznak a plafonra, és a levegőből csapnak le rám. Soha nem tévesztenek célt."

A fiatal amerikai, bár hamarosan megbetegedett a Rigából hozott ennivalótól, főleg sajttól és szardíniától, elhatározta, hogy naponta megtanul száz orosz szót. Három nap múlva aztán felkeresték a szobájában a Külügyi Népbiztosság képviselői – a huszonhárom éves fiatalember az ágyban feküdt, és kutyául érezte magát –: tejjel, zöldséggel és friss hússal jöttek, sőt ígéretükhöz híven a hőn óhajtott *pajokkal*. Büszkén közölték, hogy most már nem kell többé sorba állnia, ha valamit venni akar. Ő, mihelyt valamelyest erőre kapott, elhatározta, hogy megpróbálkozik a legközelebbi piacon. Körülbelül százan álltak sorba, ahol aztán, kezében a *pajokkal* előrement, elhaladt gyermeket a karjukon tartó asszonyok és rongyos férfiak mellett, akik irigyen lesték jó ruháját és cipőjét.

„Ott és akkor határoztam el, hogy inkább éhen halok, mint egyetlenegyet is megfosztok az ennivalójától – írta Hammer egy évtizeddel később. – Eltettem a *pajokot*, és visszatértem a Savoyba."

A rossz táplálkozás következtében hirtelen leromlott kondíciójának a gondját aztán némi nyomozás árán oldotta meg. Észrevette, hogy a Külügyi Népbiztosság egyik tisztviselője, egy bizonyos Gajov, szokatlanul kövér és elégedett. Látta, hogy nem étkezik együtt az utca rosszul táplált embereihez hasonló kollégáival. Ebédidőben egyedül kioson az épületből, és egy óra múlva, amikor visszajön, jóllakottnak látszik.

Egy nap Armand tisztes távolból követte a gyanútlan Gajovot egy magánlakásig, egy kopott ház második emeletén. Gajov kopogtatására ajtót nyitottak, Gajov belépett. Aztán becsukódott az ajtó, de amíg

nyitva volt, jó étel csábító illata szállt ki rajta. Az éhező fiatalember egy órát várt Gajov távozására. Aztán felment a titokzatos ajtóhoz, és bezörgetett. Szikár, német asszony – nyilvánvalóan a tulajdonos – nyitott ajtót, és rövidesen kiderült, hogy Hammer engedély nélkül működő étteremre talált. Némi szó- és pénzváltás után szintén kosztos lett, biztosan mindegyik közül a legboldogabb.

Három napig forró leves, hússal töltött tészta (pirozski), sült kacsa, párolt alma, kenyér, vaj – a fiatalember újjászületett. És továbbfolytatódott a szerencséje. A Külügyi Népbiztosságtól fogadta Gregorij Weinstein, és bemutatta dr. Nyikolaj Alekszandrovics Szemasko közegészségügyi népbiztosnak. Szemasko kifejezte háláját a fiatal amerikai orvos segítségéért. Kétségbeejtő képet festett a helyzetről: a legtöbb európai ország blokádja következtében súlyos a gyógyszerek és orvosi felszerelések hiánya, nincs éter és kloroform, érzéstelenítés nélkül operálnak, a kórházból távozó betegeknek ott kell hagyniuk a kötéseiket, amelyeket sterilizálnak, és újra felhasználnak.

A türelmetlen Hammer azonnal munkához akart látni, de a Közegészségügyi Népbiztosság osztálya nem sietett. Az a hivatalnok, akinek hatáskörébe az ő speciális feladatai tartoztak, nem volt található.

– Mikor jön vissza? – kérdezte Hammer.

Egy beosztott vállat vont:

– Talán egy hónap múlva.

Hammer kétségbeesett. Már-már azt tervezte, hogy otthagyja tábori kórházát, és hazamegy, amikor Weinstein más elhatározásra bírta, és tulajdonképpen megváltoztatta az életét. Meghívta, hogy csatlakozzék a kormány vendégeként ahhoz a megfigyelő csoporthoz, amelynek feladata az ipari területeken uralkodó állapotok tanulmányozása és erről jelentés készítése.

– Talán egy hónapig fog tartani az út – mondta Weinstein. – Akkorra talán már az a hivatalnok is, akivel találkozni akar, visszatér az íróasztalához. – Hammer elfogadta a meghívást, és megkapta a különvonat menetrendjét.

Három egymást követő estén poggyászával és élelmiszercsomagjával együtt kiment a pályaudvarra, csak azért, hogy minden alkalommal megtudja: a vonat másnap este indul. S a negyedik nap előestéjén biztosan állították a másnap délután ötórai indulást. Hammer fél ötkor megérkezett, és addigra már benn állt a vonat. Megkereste a csoport tagjai részére fenntartott, emeletes hálóhelyekkel berendezett szakaszt, és a vonat, meglepetésére, este 11-kor valóban elindult. Hammer meggyújtott egy gyertyát, amelynek imbolygó fénye megvilágította a fülkét. Közel fél évszázaddal később ezt írta:

„Expedíciónk vezetője Ludvig Martyensz, a Szovjetunió egykori New York-i képviselője, később a szovjet fémipar felelőse volt. Magával hozta több beosztott munkatársát, többnyire mérnököket. Rajtam kívül még két amerikai volt a csoportban, A. A. Heller, az új orosz rendszerrel rokonszenvező szocialista író, és a kis Miss Lucy Branum, egykori szüfrazsett.

A vonat három nap és három éjszaka döcögött kelet felé, és ahogy közeledtünk a Volgához, úgy értük el a kiszáradt mezőket és kiégett földeket. Ameddig a szem ellátott, búzaföldek terültek el, amelyeken a termésnek már négy láb magasan, aratásra éretten kellett volna aranylania. E helyett csak száraz, sovány fű, vagy legalábbis annak látszó, nyolc-tíz hüvelyknyi növényzet nőtt a repedezett, száraz földön."

Jekatyerinburgban megálltak. Itt végezték ki 1918-ban II. Miklós cárt, az 1613 óta uralkodó Romanov dinasztia utolsó tagját családostul.

Ha Moszkva nyomasztónak tűnt, Jekatyerinburg végtelenül nyomasztónak. A város (most Szverdlovszk, és újabban arról is nevezetes, hogy itt lőtték le 1960. május 1-én a CIA kémpilótáját, Francis Gary Powerst) tömve volt isten háta mögötti helyekről jött, elcsigázott menekültekkel, akik élelmet keresve özönlöttek a városokba. Egy vonatnyi aznap érkezett, amikor a moszkvai megfigyelők vonata befutott. A lidércnyomásos jelenet annyira megrázta Hammert, hogy könyvében a következőket írja:

„Kolera, tífusz és különböző járványos gyermekbetegségek terjedtek el köztük. Azt képzeltem, hogy orvosi tanulmányaim felfegyvereztek az emberi szenvedéstől való félelem ellen, de ezeknek a menekülteknek a látványától végigfutott a hideg a hátamon. Megtudtam, hogy amikor elhagyták a Volga vidékét, Szamarát, körülbelül ezren voltak a vonaton. Amikor több napos utazás után befutottak Jekatyerinburgba, már csak a legszívósabb kétszáz ember volt életben. Voltak, akik éhen haltak, de legtöbbjüket betegség vitte el. Ez csak egyike volt a sok, szívet tépő borzalomnak."

Hammer rövidesen még közelebbről megismerkedett az éhínséggel. Piszkafavékony lábú, püffedt, de üres hasú gyermekek százai ennivalót koldulva kopogtatták a Moszkvából érkezett vonat oldalát. A menekültek vonatáról végeláthatatlan sorban, hordágyakon vitték a halottakat tömegsírba. A moszkvai küldöttség tagjai kannibalizmus-rémhírt említettek. Elvadult ebek futkostak mindenfelé, és dögevő madarak köröztek a magasban. Az expedíciós vonat, mélyen megrendült utasaival, 24 órával később elhagyta Jekatyerinburgot, és elérte a közeli gyár- és bányavidéket.

Az elképedt Hammernak uráli smaragd-, féldrágakő-, platina- és más ásványkincskészleteket mutattak.

Előzőleg Jekatyerinburgban egy halom nemes szőrmét látott.

– Miért nem exportálják ezeket az árukat, és vásárolnak helyette gabonát? – kérdezte meg egyik orosz útitársát. Aztán a másodikat, harmadikat. A válasz mindig ugyanaz volt.

– Lehetetlen. Csak most oldották fel az európaiak a blokádot. Túl soká tartana, míg megszerveznénk az áruk eladását, és az ellenértékükért élelmiszert vásárolnánk. – Közölték az „amerikaival", hogy ahhoz, hogy az Urál vidéki népességet megmentsék az éhhaláltól, a következő aratásig legalább egymillió véka búzára lenne szükség. Az Egyesült Államokban a gabonaár vékánként egy dollárra esett. A farmerek inkább elégetik a termésüket, mint hogy ilyen áron dobják piacra.

– Van egymillió dollárom – mondta Hammer. – El tudom intézni. – Mintha világéletében ezen a területen dolgozott volna. – Van itt valaki, akivel szerződést tudnék kötni?

Gyorsan összehívták a helyi szovjetet. Armand sietve táviratozott Harrynak, hogy vegyen egymillió véka gabonát, és nyomban szállítsa hajón Pétervárra, ahol a jekatyerinburgi megbízottak fogják átvenni és szétosztani. Táviratában közölte még Hammer, hogy a hajó egymillió dollár értékű szőrmével, bőrrel és egyéb áruval tér majd vissza, és a tranzakció mindkét résztvevőjének „ötszázalékos szerény jutalékot" biztosítanak. – „Tulajdonképpen távol állt tőlem a haszonszerzés. Csak azokra a halottakra gondoltam, akik hosszú sorokban várnak eltemettetésükre és a különvonat ablakainál álló gyermeksereg kétségbeesett arcára."

A fiatalember tettének híre elterjedt a vonaton és az Urál vidékén. Az egyik állomáson a helyi szovjet meg-

mentőként üdvözölte, és kérte, tartson beszédet. Ez volt az első igazi alkalom Hammer számára, hogy keservesen szerzett orosztudását végre megmutassa. Tíz nap alatt napi száz szót tanult meg, összesen ezer, általánosan használt, hétköznapi kifejezést. Beszéde után óriási tapsvihar tört ki, amelyet nagyon hízelgőnek érzett. Egy angolul beszélő tisztviselőhöz fordulva, Hammer megjegyezte: - Hálás vagyok honfitársainak, hogy nem nevettek ki rossz kiejtésem és hibás beszédem miatt. Úgy látszik, megértették, hogy segíteni akarok rajtuk.

A férfi nevetett: - Egy szót sem értettek, azt hitték, angolul beszél. Most azt követelik, hogy fordítsuk oroszra, amit mondott. - Martyensz meg is tette, és most még jobban megtapsolták a különös fiatalembert, aki a világ másik feléről jött, hogy megmentse őket az éhhaláltól.

Pár nappal később az Alapajevszk környéki nagy azbesztbányánál álltak meg. Hammer így ír erről:

„Egyik útitársam, valaha a környéken dolgozó orosz bányamérnök, elmagyarázta, hogy helyes fejlesztéssel milyen értékes az azbeszttelep. Minden épület, a gyár úgy állt, ahogy a forradalom előtt elhagyták. Senki sem dolgozott itt. Kísérteties volt. Be kell vallanom, hogy a tények és számok nagyon felkeltették az érdeklődésemet. De még mindig csak arra gondoltam, hogy az éhínség felszámolásáért dolgozom, és csak úgy jegyeztem meg az információkat, mint olyasvalamit, ami az amerikai üzletembereket is érdekelhetné.

Ugyanolyan lassan és a szenvedés és kétségbeesés ugyanolyan megnyilvánulásai között folytattuk utunkat az Urálon át. Egyszer a vonat több óráig vesztegelt egy eldugott állomáson. Örültünk, hogy alkalmunk van a lábainkat kissé kinyújtóztatni, többen el-

indultunk a sáros úton a két-három mérföldre eső falu felé. Egyszerre egy kicsi, magányos kunyhóhoz értünk, az udvarán öreg, ősz szakállú, tipikus orosz paraszt fát fűrészelt deszkának.

- Mit csinálsz, bátyuska? - kérdezte egyik útitársam.

- Fűrészelek - felelte röviden.

- De miért deszkát? - kérdezték. - Tüzelőt nem így kell fűrészelni.

Az öreg úgy pillantott ránk, mint egy sebzett állat.

- A koporsómhoz fűrészelem a fát - mondta. - Egyedül élek itt. Még három hétre van ennivalóm, akkor meg kell halnom. De addig még meg akarom csinálni a koporsómat. Aztán belefekszem, és várom a halált. Nem akarom, hogy úgy temessenek el, puszta földbe, mint egy kutyát."

Paradox helyzet. Itt az Urálban felbecsülhetetlen kincs, majd minden ismert ásvány megtalálható, és az emberek mégsem tudják hasznát venni, sőt még az élet legalapvetőbb szükségleteit sem képesek beszerezni.

Ezen a szomorú napon, a legközelebbi állomáson történt: Martyensz közölte, hogy magával Leninnel vált táviratot, aki a Kremlből küld üzenetet.

Feszült percek után a Moszkvától az Urálig vezető vékony drót közvetíteni kezdte a Martyensznak feltett kérdéseket. Hammert megdöbbentették a lassan alakuló szavak:

IGAZ-E AMIT A JEKATYERINBURGI ROSZTA JELENTETT EGY FIATAL AMERIKAIRÓL AKI GABONAHAJÓT BÉREL HOGY AZ URÁLI ÉHSÉGEN SEGÍTSEN?

Martyensz diktált a távírásznak:

IGAZ – DOKTOR ARMAND HAMMER UTASÍTOTTA NEW YORK-I TÁRSÁT, HOGY AZONNAL KÜLDJENEK GABONAHAJÓT PETROGRÁDBA ÉS A JEKATYERINBURGI SZOVJET BELEEGYEZÉSÉVEL VISSZAFELÉ PRÉMEKET VINNE A GABONASZÁLLÍTMÁNY KÖLTSÉGEINEK FEDEZÉSÉRE.

Rövid szünet után ismét Lenin volt a vonalban.

ÖN SZEMÉLY SZERINT HELYESLI?

Martyensz mosolygott, Hammerra pillantott, és diktálta:

IGEN – TELJES MÉRTÉKBEN JAVASLOM.

Hosszabb szünet. Hammer lélegezni sem mert. Aztán:

NAGYON JÓ – UTASÍTOM A KÜLKERESKEDELMI OSZTÁLYT HOGY IGAZOLJA VISSZA AZ ÜZLETET – AZONNAL TÉRJENEK VISSZA MOSZKVÁBA.

III. FEJEZET

Lenin

A vonat visszaért Moszkvába. Másnap Lenin hívatta Hammert. Hammernak alig volt ideje észrevenni, hogy az alatt az egy hónap alatt, amit távol töltött, milyen nagy változáson ment át Moszkva. A Lenin által bevezetett új gazdaságpolitika hatni kezdett. Elhagyott üzletek nyíltak meg újra, teltek meg áruval. A NEP és Lenin óriási ereje hozta elő rejtekhelyeikről az árukat, és aktivizálta a lakosságot.

Hammer izgalma arra a kilátásra, hogy a világ egyik vezéralakjával fog találkozni, visszatükröződik könyvében. Így emlékszik vissza:

„A Külügyi Népbiztosság egyik tisztviselőjének kíséretében érkeztem a Kreml Troickij-kapujához, ehhez a furcsa, kis kerek, fehér toronyhoz, amely kis kertek fölött húzódó híddal csatlakozik a főépülethez. A múltban itt bizonyára várárok vagy más védelmi övezet volt. A kapunál ellenőriztek, és elvették az útlevelemet. Kissé nyugtalankodtam, de közölték, hogy amikor visszatérek, megkapom. Rózsaszínű kártyát, egy belépőt adtak, amelyre a nevem volt írva.

A nagy boltív alatt áthaladva, a Napóleontól zsákmányolt ágyúkkal körülvett, négyszögletes udvarba értem. Erődnek véltem a Kremlt, de valójában egy városka volt a városban; és hatalmas tornyokkal és falakkal őrzött citadellája Moszkvának. Régi, nagyon szép templomok és olyan paloták állnak itt, amelyekben korábban az udvari emberek laktak. Lenin dolgozószobája a négyszögletes udvar nagy épületének első emeletén volt.

Később megtudtam, hogy azelőtt itt székelt a moszkvai Legfelsőbb Bíróság, ahol a cár országos fontosságú dekrétumokat írt alá. Vagy húsz évvel korábban aligha gondolhatta II. Miklós cár, amikor aláírta »Az elfojtó intézkedések« törvényét, és evvel lehetővé tette egy ifjú diák, Alekszander Iljics Uljanov felakasztását forradalmi aktivitásáért, hogy ennek az Uljanovnak az öccse, Vlagyimir, aki nevét Leninre változtatta, ugyanabban az épületben aláír majd egy másik dekrétumot, amely megbüntetni rendeli a nép forradalmának ellenségeit.

Mielőtt beléptem az épületbe, egy őr mellett haladtam el. A sarokszoba előtt, amely a szovjet állam fejének dolgozószobájául szolgált, másik őr állt 1918 augusztusa óta, amikor Lenin egy moszkvai munkásgyűlésről távozott, az eszer Fanni Kaplan rálőtt; azóta minden óvintézkedést megtettek, hogy megvédjék a merénylőktől.

Áthaladtam egy szorgalmasan dolgozó emberekkel teli, nagy termen, amely olyan volt, mint bármelyik nagy amerikai üzletember előszobája, és a titkárnője, Gljasszer, egy alacsony, púpos lány, Lenin dolgozószobájának ajtajához kísért. A lány Lenin teljes bizalmát bírta, de pozícióját soha, egyetlen alkalommal sem használta fel sem saját, sem barátai érdekében.

Lenin felállt az íróasztal mellől, és elém jött az ajtóig. Alacsonyabb volt, mint elképzeltem, zömök, homloka magas, boltozatos; sötétszürke ruhát viselt, fehér inget, fekete nyakkendőt. Amikor kezet rázott velem, és hellyel kínált a hatalmas íróasztal mellett, szeme csillogott a baráti szívélyességtől. A szoba tele volt könyvekkel, folyóiratokkal és vagy fél tucat különböző nyelvű újsággal. Tele volt velük minden polc, szék, halomban álltak az íróasztalon, kivéve azt a helyet, ahol telefonok serege állt. Egy darab aranykvarc

szolgált levélnehezékül, és álltak a szobában olyan elefántcsont és bronzszobrocskák, amelyeket a különböző szervezetek küldtek Leninnek.

Szenvedélyesen és lendületesen beszélt angolul, nem gesztikulált, kivéve kezének azt a gyors, suhintó mozdulatát, amellyel mondanivalója lényegét hangsúlyozta, és amely annyira jellemezte, ha a nyilvánosság előtt beszélt. Néha, egy-egy szót keresve, megállt, de nagyrészt folyékonyan és könnyedén beszélt angolul.

Közelebb húzta a székét, egy pillantással felbecsült, de szúrós, barna szemében mosoly bujkált. Elmondtam neki, hogy naponta száz orosz szót próbálok megtanulni. Lenin rendkívül kedvesen rám mosolygott: – Én is ezt a módszert használtam, amikor Londonban éltem – mondta. – Aztán könyvtárba mentem, hogy megállapítsam, mire tudok visszaemlékezni. Eleinte beválik, de minél többet tanul az ember, annál nehezebb megtartani a tanultakat.

Az Egyesült Államok és Oroszország – magyarázta Lenin – képesek egymást kiegészíteni. Oroszország óriási, kiaknázatlan természeti kincsekkel rendelkező, elmaradott ország. Az Egyesült Államok itt nyersanyagra, gépei és később ipari termékei számára piacra találhat.

Oroszországnak mindenekelőtt szüksége van az amerikai technikára, módszerekre, amerikai mérnökökre és szakemberekre – mondotta. Kezébe vette a Scientific American egyik számát. – Nézze – futott végig a lapokon –, ezt csinálta a maga népe. Ezt hozza meg a haladás, az építkezés, a találmányok, gépek, az embert segítő műszaki berendezések fejlődése. Oroszország ma olyan, mint a maga hazája a pionírok idejében volt. Nekünk arra a tudásra van szükségünk, amely Amerikát azzá tette, ami.

Beszélgetésünket több ízben szakították félbe titká-

rai, különböző iratokkal. Lenin egy mozdulattal utasította őket, hogy ne zavarják a beszélgetést.

– Utazott Oroszországban – kérdezte váratlanul, vagy inkább megállapította.

Elmondtam, hogy most tértem vissza egyhónapos utamról az Urál éhség sújtotta vidékéről. Arckifejezése megváltozott, szeméből kihunyt a lelkes érdeklődés, és hihetetlenül elszomorodott. Ebben a pillanatban értettem meg, hogy micsoda terheket hordoz a vállán.

– Igen, az éhség – szólt halkan, tagoltan. – Értesültem arról, hogy orvosi segítséget akar nyújtani... Igen... Nagyon hasznos és fontos... de... orvosunk sok van. Olyan amerikai üzletemberekre van szükségünk, akik képesek arra, amire maga. Az, hogy gabonahajót küld, férfiak, asszonyok és gyermekek életének megmentését jelenti, akik különben télen éhen pusztulnának. Ezeknek a szerencsétleneknek a nevében kormányom részéről köszönetet mondok. – Váratlanul elhallgatott, elérzékenyült, majd így folytatta: – Az, amire igazán szükségünk van, az amerikai tőke és műszaki segítség ahhoz, hogy gazdaságunk kerekei ismét mozgásba lendülhessenek.

Elmondtam, hogy tapasztalataim szerint az Urálban sok nyersanyag és munkaerő van és sok gyár, sokkal jobb állapotban, mint vártam.

Lenin bólintott: – Igen – mondta –, ez így van. A polgárháború mindent lelassított, és most újra kell kezdenünk. Az új gazdaságpolitika ösztönzi a gazdaság fejlődését. A folyamatot úgy próbáljuk felgyorsítani, hogy külföldiek részére ipari és kereskedelmi koncessziókat adunk. Óriási lehetőség ez az Egyesült Államok számára. Gondolt ön erre?

Elmondtam, hogy egyik útitársam érdekeltté kívánt tenni a minden bizonnyal nagy jövő előtt álló azbeszt-

bányászatban. De hozzátettem: nem akarom személyes gondjaimmal fárasztani.

Lenin félbeszakított. – Ugyan – mondta. – Másról van szó. Valakinek meg kell törni a jeget. Miért nem vállalja az azbesztkoncessziót?

Meglepődtem. Oroszországban szerzett tapasztalataim alapján ez hónapokat venne igénybe. Ezzel kapcsolatban mondtam is valamit.

Lenin rögtön kapcsolt.

– A bürokrácia – mondta – a mi átkaink egyike. Állandóan ezt magyarázom. A következőket fogom tenni: kijelölök egy két emberből álló különbizottságot, egyikük a Munkás-Paraszt Felügyeleti Népbiztossággal áll kapcsolatban, a másik az Összoroszországi Különleges Bizottsággal, a Csekával. Foglalkozzanak az üggyel, és adjanak meg minden segítséget. Biztosíthatom, hogy ők azonnal cselekszenek. Mindent elrendezek majd.

Így a jelenlétemben jött létre annak a szervezetnek a magja, amely később a Szovjetunió Koncessziós Bizottsága lett.

– Velük fog tárgyalni – folytatta Lenin –, s ha valami előzetes megállapodásra jutottak, értesítsenek. Tudjuk, hogy a vállalkozóknak Oroszországban olyan feltételeket kell teremtenünk, hogy nyereséghez jussanak. Az üzletemberek nem filantrópok, és ameddig nem biztosak a haszonban, bolondok lennének tőkéjüket Oroszországban befektetni.

Megmondtam Leninnek, hogy kétségeim vannak afelől, hogy súrlódás nélkül tudok orosz szakszervezetekkel dolgozni, mivel megszokták, hogy a kapitalistákban ellenséget lássanak.

Lenin azonnal válaszolt:

– A munkások boldogok lesznek, ha munkát és jó fizetést kapnak – mondta. – Bolondság lenne maguk

alatt vágni a fát. Bár a kormány nem adhat parancsokat a szakszervezeteknek, mint munkáskormány elegendő befolyással rendelkezik annak biztosításához, hogy a szakszervezetek teljesítsék a magával kötött kollektív szerződés feltételeit. Mindenekelőtt az kell, hogy megismerkedjék a munkajogunkkal. Ha ezeket a törvényeket betartja, a kormány teljes támogatásáról biztosítja. Ne foglalkozzék sokat a részletekkel. Gondoskodom arról, hogy tisztességes fogadtatásra találjon. Ha bármi felmerül, írjon, és közölje velem. Ismétlem: ha megkötötte az előzetes megállapodást, a Népbiztosok Tanácsában késedelem nélkül jóváhagyjuk. Amit elhatározunk, az úgy is van. Érti, ugye? – és ismét az a határozott mozdulat a jobb kezével. – Tulajdonképpen nem is várom meg a tanácsülést. Ilyen ügyet telefonon is el lehet intézni."

Lenin megtartotta a szavát. Hammer lett az első koncessziós amerikai vállalkozó. Egy olyan iparágat kellett talpra állítania, amelyről akkor még semmit sem tudott. Arról, hogy Lenin jóindulattal viseltetett a fiatal amerikai üzletember iránt, és figyelemmel kísérte vállalkozásait, a Lenin összes műveiben fellelhető dokumentumok is tanúskodnak; Armand Hammerra nem kevesebb, mint 14 lap utal.

Lenin és Hammer első találkozása után az első feljegyzést Borisz Reinstein írta, ez 1921. október 12-én kelt, és az Orosz Kommunista Párt Központi Bizottságának van címezve. Felsorolja Hammer szerződésének feltételeit: egymillió pud gabonával kell ellátnia az uráli munkásokat, aminek fejében „kedvező feltételekkel" (5 százalék) uráli nemesfémeket kap, jutalékos eladásra az Egyesült Államokban.

Reinstein informálta Lenint a Hammer család gazdagságáról és arról, hogy Armand apját, Julius Hammert, tiltott műtét címén, de tulajdonképpen szocia-

lista voltáért bebörtönözték. Lenin közölte a Központi Bizottsággal, hogy Hammer Szemasko egészségügyi népbiztosnak orvosi felszereléseket adott át mint ajándékot, és közölte, hogy Hammer részt vállal az uráli ipar rekonstrukciójából.

Reinstein tévesen informálta úgy Lenint, hogy Julius Hammer társa a fiának (ezt talán Armand fiatal kora miatt vélte): nem így állt a helyzet, mert amikor Julius Hammer ellen vádat emeltek, ő átadta a részvényeit a fiának, tehát már minden Armandé volt.

Október 15-én Lenin feljegyzést intézett Ludvig Martyenszhez arról, hogy nem lehetne-e Armand Hammert az Urál villamosítási tervében érdekeltté tenni, tehát ne csak gabonát szállítson, hanem villamos berendezéseket is.

Aztán Lenin egy sor kézzel írott feljegyzése Martyenszhez (a népgazdasági bizottság tagja), Csicserinhez (külügyi népbiztos) és Bogdanovhoz (népgazdasági komisszár), ezek bizonyítják, hogy Lenin a Hammerral kötött koncessziós megállapodással kapcsolatos tárgyalások minden lépését figyelemmel kísérte. Egy október 19-i Martyenszhez írt feljegyzés hangsúlyozza, hogy a megállapodásokat még akkor is hivatalosan koncessziós formában kell megkötni, ha nem is igazi koncessziók. Megállapítja: fontos megmutatni a világnak, hogy az amerikaiak (a Lenin által bevezetett új gazdaságpolitika alapján külföldiek részére biztosított formában) koncessziókat vállalnak. 1921. október 27-én kelt feljegyzésében Lenin a következőket írja Martyensznek:

„Megkaptam mindkét szerződést. Visszaküldöm. Miért nincsenek benne azok a *kiegészítő pontok*, amelyeket (a tervezetben) Reinstein és Hammer megmutatott nekem?

Minél előbb végleg meg kell szerkeszteni és el kell fogadtatni őket.

Szigorúan ügyelni kell arra, hogy a *mi* feltételeinket gondosan *ténylegesen* teljesítsük.

Nem szabad parancsokra hagyatkozni!

Háromszoros ellenőrzés nélkül nálunk mindent elrontanak, és semmit sem csinálnak meg tisztességesen."

Ugyanazon a napon I. I. Radcsenkónak, a külkereskedelmi népbiztoshelyettesnek a következő, kézzel írt feljegyzést írta Lenin:

„Úgy vélem, hogy ez a szerződés, mint a kereskedelem kezdete, óriási jelentőségű.

Feltétlenül szükséges, hogy ön *szigorúan* ügyeljen a *mi* kötelezettségeink *tényleges* teljesítésére.

Meggyőződésem, hogy *erős* nyomás és felügyelet nélkül az *égvilágon semmi sem történik*. Háromszoros elővigyázatossági intézkedéseket tegyen, és gondoskodjon a végrehajtás *ellenőrzéséről*.

Velem közölje, kit nevez ki felelős végrehajtónak."

Lenin nyilvánvalóan a bürokrata aktatologatástól félt, amely még mindig terheli a szovjet rendszert – és havi két-három alkalommal akart jelentést kapni, hogy figyelemmel kísérhesse az ügyeket.

November 3-án, Hammer távozásának előestéjén, Lenin meleg sorokat küldött neki, amelyek ezekkel a szavakkal végződnek: „Ez a kezdeményezés, remélem, óriási jelentőségű lesz." Utóiratában Lenin hibás angolságát mentegeti, holott a levél nagyon jó angolsággal íródott.

1921. december 17-én, amikor Lenin a Szovjetek Összoroszországi Kongresszusához intézendő beszédére készült, megkérte Bogdanovot: lássa el a Hammer-koncesszió előrehaladásáról a legfrissebb információkkal, hogy ezt be tudja venni kongresszusi jelentésébe.

Hammernak több évtizeden át újra és újra alkalma

volt felidézni az első benyomást, amelyet rá az az ember tett, aki megváltoztatta a történelem menetét. Az amerikai nagyiparosoknak ezt mondta:

„Mielőtt azon az emlékezetes napon beléptem Lenin dolgozószobájába, mély hatást tett rám az a fantasztikus tisztelet, amelyet az emberekben önmaga iránt ébresztett. Valahogy azt hittem, hogy egy szuperemberrel, különös, félelmetes alakkal fogok találkozni, aki tartózkodó, és távol tartja magát az emberektől. E helyett éppen az ellenkezője volt. Amikor Leninnel beszéltem, mintha jól ismert, megbízható baráttal beszéltem volna, aki megért. Másokra is átragadt a mosolygása, köznapi nyelven beszélt, sőt még a népi fordulatoktól sem riadt vissza. Őszintesége, természetessége kötetlen légkört teremtett. Nevezték könyörtelennek és fanatikusnak, kegyetlennek és ridegnek: ezt nem hiszem el. Végtelen emberi együttérzése, meleg, személyes varázsa, az önzés és önérdekkeresés teljes hiánya tette naggyá; képessé arra, hogy sikeresen tartsa össze társait."

Hammer dolgozószobájában, az Occidental Petroleum Los Angeles-i székhelyén, ma is ott áll Lenin bekeretezett fényképe. Az aláírás a következő: „Armand Hammer elvtársnak V. I. Uljanovtól (Lenintől) 1921. XI. 10."

Lenin szobája a Kremlben ma múzeum, és 1924-ben bekövetkezett halála óta érintetlen. Turistacsoportok vezetői felhívják a figyelmet az íróasztalon álló egyik szoborra: egy emberi koponyát tanulmányozó, kis bronz majomra. A majom könyveken ül, az egyiken kivehető a cím: „Charles Darwin: A fajok eredete." Armand Hammer ajándéka ez. Londonban vette, és legközelebbi utazásakor, 1922 szeptemberében ajándékozta Leninnek, amikor az rövid időre fogadta. Hammer jelentést tett Leninnek az azbesztkoncessziót

és más szovjet–amerikai kereskedelmi kapcsolatokat szorgalmazó tevékenységéről. Lenint megragadta a szobor szimbolikus jelentése. Hammer emlékszik arra a megjegyzésére, hogy a háborús fegyverek egyre pusztítóbbakká válnak, a civilizáció megsemmisíthető lesz, ha az emberiség nem tanul meg békében élni. Eljöhet az az idő, mondta, amikor a majom felszedhet egy emberi koponyát, és elgondolkodhat azon, vajon mi is lehet. Utasítást adott, hogy a bronz szobrocskát ne mozdítsák el íróasztaláról.

*

Az Armand Hammerra vonatkozó hivatkozások V. I. Lenin irataiban és leveleiben

AZ OK(b)P KB TAGJAIHOZ
A KB ÖSSZES TAGJAINAK TUDOMÁS VÉGETT

Reinstein tegnap közölte velem, hogy *Hammer* orosz származású amerikai milliomos (börtönben ül, törvénytelen abortusszal vádolják, azt mondják, valójában kommunista elveiért) *egymillió pud gabonát* ad az uráli munkásoknak, nagyon kedvező feltételekkel (5%), és amerikai értékesítésre *uráli drágaköveket* vesz át bizományba.

Oroszországban tartózkodik ennek a Hammernak a fia (és társa), orvos, aki 60 000 dollár értékű sebészeti műszereket hozott Szemaskónak ajándékba. Az illető Martyensszel az Urálban járt, és elhatározta, hogy segít az uráli ipar helyreállításában.

A jelentést Martyensz hivatalosan elkészíti.

1921. okt. 14.

(Kézírással.)

Lenin

L. K. MARTYENSZHEZ

Martyensz elvtárs!
Nem lehetne-e *Hammert* (Reinstein beszélt nekem róla) rávenni, hogy az Urál megmentése érdekében *ő* vállalja magára a Rutgers csoport finanszírozását, *megjavítva* e csoport összetételét? Mondjuk, kiegészítve 4 *rátermett* amerikaival?

Válaszoljon erre minél hamarabb.

Másodszor. Nem lehetne-e Hammert érdekeltté tenni az Urál villamosítási tervében, hogy Hammer ne csak gabonát adjon, hanem villamossági berendezéseket is (hitelbe, persze).

Rutgers tervét ki *kell javítani.* (Próbálja meg Hammer bevonásával, nem pedig egyszerűen elvetni.)

1921. október 15. Kom. üdvözlettel
(Kézírással.) *Lenin*

L. K. MARTYENSZHEZ

Martyensz elvt.!
Ha Hammernak komoly az a terve, hogy 1 millió pudot ad az Urálnak (márpedig az Ön levele alapján az a benyomásom, hogy mivel Ön írásban megerősíti Reinstein szavait, a tervet komolyan kell vennünk, s nem tekinthetjük puszta fecsegésnek), akkor Önnek arra kell törekednie, hogy az egésznek megadja a szerződés vagy koncesszió szabatos jogi formáját.

Lehet fiktív is, de *koncesszió* legyen (azbeszt vagy az Urál egyéb értékei, vagy amit csak akar). Nekünk az a fontos, hogy megmutassuk és kinyomtassuk *(majd a fejlesztés megkezdése után)*, hogy az amerikaiak belementek *koncessziókba.* Ez politikailag fontos. Válaszoljon.

1921. okt. 19. Kom. üdvözlettel
(Kézírással.) *Lenin*

JELZÉSEK G. V. CSICSERIN JELENTÉSÉN
ÉS LEVÉL G. V. CSICSERINHEZ. (RÉSZLET)

Számunkra rendkívül *fontosak az amerikaiakkal* kötendő szerződések és koncessziók: Hooverrel van valami (nem kevés), *Hammerral* közel járunk a megállapodáshoz. Az Amruss menni fog.

Mindent meg kell tenni (önnek különösen), hogy Litvinov és Martyensz között megszüntessük az *összes* (elszomorító és veszélyes) súrlódásokat.

1921. október 22. Híve
(Kézírással.) *Lenin*

L. K. MARTYENSZHEZ
MÁSOLAT BOGDANOV ELVTÁRSNAK

Martyensz elvt.!

Megkaptam mind a két szerződést. Visszaküldöm. Miért nincsenek benne azok a *kiegészítő* pontok, amelyeket (a tervezetben) Reinstein és Hammer megmutatott nekem?

Minél előbb végleg meg kell szerkeszteni és el kell fogadtatni őket.

Szigorúan ügyelni kell arra, hogy a *mi* feltételeinket gondosan, *ténylegesen* teljesítsük.

Nem szabad parancsokra hagyatkozni!

Háromszoros ellenőrzés nélkül nálunk mindent elrontanak és semmit sem csinálnak meg tisztességesen.

Ki kell nevezni egy értelmes, talpraesett embert, aki személyesen felel mindenért és ellenőrizni kell őt.

Nagyon előzékenyeknek kell lennünk a koncesszziósokkal szemben, ez gazdaságilag is, politikailag is nagyon fontos.

Közölje velem, hogy pontosan milyen intézkedé-

seket tesz ön vagy a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács elnöksége.

V. Uljanov (Lenin)
NBT elnök

P. S. Külön tisztázandó, hogy nyilvánosságra hozzuk-e a dolgot. Sok szól amellett, hogy nekünk nagyon fontos lenne minél szélesebb körű nyilvánosságot adni a koncessziónak és ennek a szerződésnek.
(Kézírással.)

I. I. RADCSENKÓHOZ

Radcsenko elvt.!

Martyensz elvt. elküldte nekem az amerikai társasággal (Hammer és Mishell) Ön által aláírt szerződést.

Úgy vélem, hogy a szerződés, mint a kereskedelem kezdete, óriási jelentőségű.

Feltétlenül szükséges, hogy Ön *szigorúan* ügyeljen a *mi* kötelezettségeink tényleges teljesítésére.

Meggyőződésem, hogy *erős* nyomás és felügyelet nélkül az *égvilágon semmi sem történik*. Háromszoros elővigyázatossági intézkedéseket tegyen és gondoskodjon a végrehajtás *ellenőrzéséről*.

Velem közölje, kit nevez ki felelős végrehajtónak. Milyen árukat készít elő; különösen előtérbe helyezi-e az Állami Trezorban őrzött értékeket stb.

Havonta 2-3 alkalommal küldjön nekem beszámolókat: mit szállítottak a kikötőkbe.

V. Uljanov (Lenin)
NBT elnök

P. S. 1921. XII. 25. Megérkezés Petrográdba. Nem késő?
1921. okt. 27.
(Kézírással.)

Kedves Mr. Hammer!
Reinstein elvtárs közölte velem, hogy Ön ma este elutazik Moszkvából. Legnagyobb sajnálatomra pártunk Központi Bizottsága ülésén leszek. Fölöttébb sajnálom, hogy nem találkoztam Önnel még egyszer, és nem üdvözölhettem Önt.

Legyen szíves, adja át üdvözletemet édesapjának, Jim Larkinnak, Ruthenbergnek és Fergusonnak, mindezeknek a kitűnő elvtársaknak, akik most börtönben ülnek. Mindnyájuknak tolmácsolja legmelegebb együttérzésemet és legjobb kívánságaimat.

Még egyszer a legszívélyesebb üdvözletemet küldöm Önnek és az Ön barátainak abból az alkalomból, hogy lisztet küldtek a dolgozóinknak, és hogy koncessziót kötöttünk Önnel. Ez a kezdeményezés remélem, hogy óriási jelentőségű lesz.

A legjobb kívánságokkal
őszinte híve
Lenin

P. S. Elnézést kérek igen rossz angolságomért.
1921. november 3.

KÉRELEM AZ ÖSSZOROSZORSZÁGI KÖZPONTI BIZOTTSÁG NÉPBIZTOSAIHOZ ÉS A NÉPBIZTOSOK TANÁCSÁHOZ A IX. ÖSSZOROSZORSZÁGI KONGRESSZUSRA ELKÉSZÍTENDŐ JELENTÉSSEL KAPCSOLATBAN

Bogdanov elvt.!
Kérem, hogy röviden ($^1/_2$–1 oldalnál nem hosszabban) informáljon a Szovjet Kongresszusnak szóló jelentésemhez, hogy hogyan áll az Urál megsegítésének ügye. (Hammer-koncesszió.)

1921. december 17. *Lenin*

A. I. RIKOVHOZ

Rikov elvtársnak
Másolat Cjurupa elvtársnak
Másolat a Népbiztosok Tanácsa Ügyvezetőségének

Kérem, kísérje figyelemmel az amerikai *Hammer* koncesszióját, aki az őt személyesen ismerő *Reinstein* közlése szerint most Oroszországban tartózkodik.

Mint Martyensz mondotta, már elkövettünk egy nagy baklövést, ha ugyan nem rosszabbat, nevezetesen: a Hammerral kötött szerződés alapján a Külkereskedelmi Népbiztosság által Amerikába küldött *áru* rossz minőségűnek bizonyult. Tájékozódni kell erről az ügyről mind a Külkereskedelmi Népbiztosságnál és a Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsnál, mind pedig *Reinstein* elvtársnál, aki személyesen ismeri Hammert. Ügyelni kell arra, hogy ezzel a koncesszióval kapcsolatban kötelezettségeinket kifogástalanul és a legpontosabban teljesítsük, és általában nagyobb figyelemmel kell kísérnünk ezt az ügyet.

1922. április 15.

(Telefonon tollba mondva.)

Lenin

ARMAND HAMMERHOZ

1921. V. 11.

Kedves Hammer elvtárs!

Bocsásson meg nekem, kérem, nagyon beteg voltam, most sokkal jobban vagyok.

Nagyon köszönöm ajándékát: a börtönben sínylődő amerikai elvtársaink és barátaink oly szívélyes levelét. Ehhez a levélhez mellékeltem az Ön részére egy levelet

Zinovjev elvtárshoz vagy más petrográdi elvtársakhoz, ha Zinovjev elutazott volna Petrográdból.

Legjobb kívánságaimat küldöm az Ön első koncessziójának teljes sikeréhez. Ennek a sikernek nagy jelentősége lesz a Köztársaságunk és az Egyesült Államok közötti kereskedelmi kapcsolatok szempontjából is.

Még egyszer köszönetet mondok Önnek, és kérem, bocsássa meg rossz angolságomat. Kérem, a leveleket és a táviratokat mindig titkáromnak (*Fotyijevának* vagy *Szmoljanyinovnak*) címezze. Tájékoztatom őket.

Őszinte híve

(Kézírással.) *Lenin*

L. A. FOTYIJEVÁHOZ ÉS V. A. SZMOLJANYINOVHOZ

Fotyijevának és *Szmoljanyinovnak*

Fordíttassák le mindkettőjük számára, olvassák el, írják fel ARMAND HAMMER nevét, és ha önökhöz fordul, az én nevemben a legmesszebbmenően *segítsék*.

1922. május 11. V/11 *Lenin*

(Kézírással.)

G. J. ZINOVJEVHEZ

I.

1922. V. 11.

Zinovjev elvtársnak vagy helyettesének

Petrográd

Nagyon kérem, hogy a legmesszemenőbben segítsék e sorok átadóját, *Armand Hammer* elvtársat, egy amerikai elvtársat, aki átvette az *első koncessziót*. Nagyon-

nagyon fontos, hogy egész vállalkozása teljes sikerrel járjon.

(Kézírással, angolul.) Kom. üdvözlettel

(Ugyanez a szöveg oroszul.) *V. Uljanov (Lenin)*

II.

1922. V. 12.

TÁVMONDAT PETROGRÁDBA ZINOVJEVNEK ÉS HELYETTESÉNEK (HOGY ZINOVJEV ELUTAZÁSA VAGY TÁVOLLÉTE ESETÉN SEMMIKÉPPEN EL NE VESSZEN)

Ma írtam egy ajánlólevelet Önnek meg helyettesének címezve *Armand Hammer* amerikai elvtárs részére. Apja milliomos, kommunista (börtönben ül Amerikában). Ő kötötte meg velünk az első *koncessziót*, amely igen előnyös számunkra. Petrográdba utazik, hogy jelen legyen az első búzával megrakott hajó kirakásánál, és elintézze, hogy koncessziója (azbesztlelőhelyek) részére gépeket kapjon.

Nagyon kérem, azonnal intézkedjen, nehogy valami huzavona legyen, és hogy megbízható elvtársak személyesen ügyeljenek az e koncesszió érdekében folyó összes munkálatok sikerére és gyorsaságára. Ez igen-igen fontos. Armand *Hammer* Mr. Mishellel, társaságának igazgatójával utazik.

Lenin

SZTÁLIN ELVTÁRSNAK AZZAL A KÉRÉSSEL HOGY KÜLDJE KÖRBE A POLITIKAI IRODA TAGJAINAK (S KÖZTÜK FELTÉTLENÜL ZINOVJEV ELVTÁRSNAK)

SÜRGŐS

TITKOS

Reinstein elvt. e tájékoztatása alapján a magam részéről külön ajánlást adok mind Armand *Hammernak*, mind B. *Mishellnek*, és kérem a KB összes tagjait,

fokozottan támogassák ezeket a személyeket és vállalkozásaikat. Itt egy keskeny ösvény nyílik az amerikai „üzleti" világhoz, és *minden módon* ki kell használnunk ezt az ösvényt. Ha van ellenvetés, kérem, közölje*k telefonon* titkárommal (Fotyijevával vagy Lepesinszkajával), hogy tisztázhassam a dolgot (és a Politikai Iroda révén végleg eldönthessük) elutazásom előtt, vagyis a napokban.

Lenin

1922. május 24.

P. S. Visszatartottam a levelet Zinovjev elvt. válaszának kézhezvételéig. A válasz V/26-án érkezett meg. *Lenin*

FELJEGYZÉS A TITKÁRHOZ

Kérdezze meg *Reinsteint, aláírta-e* Hammer társa a szerződést, és mikor kapom meg a szerződést, plusz a Munka és Honvédelmi Tanács kiegészítő határozatának tervezetét.

(1921. október 14–24. között) *Lenin*

(Kézírással.)

V. V. KUJBISEVHEZ

Kujbisev elvt.

Elküldöm önnek Reinstein elvt. hozzám küldött távmondatának másolatát.

A 3. §-t illetően kérem, adjon egy feljegyzést, hogy miben maradtak Rutgersszel.

Megvan-e a szerződés szövege?

Azonnal el kell küldeni nekem.

Az 1. §-t illetően: az ügy *nagyon* sürgős. Kérem,

mutassa meg ezt az 1. §-t Bogdanov elvtársnak, és *minél hamarabb* közölje velem az ő véleményét (és ha kell, az Önét is), mi az akadály?

Minél hamarabb meg kell állapodni Hammerral, és meg kell kötni a koncesszióról szóló szerződést. 1921. okt. 24.

Kom. üdvözlettel
Lenin

L. K. MARTYENSZHEZ

Martyensz elvtársnak *Sürgős*

Martyensz elvt.! Haladéktalanul értesítse Petrográdot és a Külkereskedelmi Népbiztosságot. Állandó ellenőrzés nélkül az égvilágon semmi sem történik, és botrány lesz.

Terjessze az ügyet a STO és a MCNX elé, hogy tegyék meg a szükséges lépéseket.

1921. november 17. *Lenin*

(Kézírással.)

N. P. GORBUNOVHOZ

Reinstein távmondatban értesíti majd Önt a Hammer megbízottjának kiadandó okmányról (az együttműködés ügyében). Segíteni kell neki. Mérlegelje, hogyan írjuk meg, és lássa el, ha kell, az én aláírásommal.

1921. december 6. *Lenin*

(Kézírással.)

G. J. ZINOVJEVHEZ
1922. V. 22.

Zinovjev elvt.
Ma Reinstein megmutatta nekem *Armand Hammer* levelét, akiről már írtam Önnek (amerikai, egy milliomos fia, egyike az elsőknek, aki számunkra *rendkívül előnyös* koncessziót kötött velünk.) Azt írja, hogy levelem ellenére munkatársa, Mishell (Hammer munkatársa) keserűen panaszkodik, milyen *„udvariatlan és bürokratikus* volt Begge, aki őt Pétervárott fogadta".

A Központi Bizottságban panaszt fogok emelni Begge magatartása ellen. Az ördög tudja, mi ez! Önnek és az *Ön helyettesének* írt külön levelem ellenére, éppen az *ellenkezőjét* csinálják!

S engem semmiről sem értesítettek, sem arról, hogy nem értenek egyet velem, semmiről.

Kérem, ellenőrizze és vizsgálja ki külön ezt az esetet.

Tájékoztatták Beggét Önnek vagy helyettesének írt levelemről (távmondatomról)?

Ha igen, Begge a vétkes.

Ha nem, az Ön valamelyik titkára a vétkes?

Ki a vétkes? Fel kell kutatni. Ön talán tud *hatni* Beggére, és tudja *tisztázni az ügyet?*

Lenin

AJÁNLÓLEVÉL A. J. HAMMERNAK
ÉS UTASÍTÁS TITKÁROMNAK

E sorok átadója, dr. Armand Julius *Hammer*, az Allied American Corporation titkára, annak az első részvénytársaságnak, amely tőlünk koncessziót kapott, nevezetesen egy uráli azbesztbányát. Ennek a

cégnek szerződése van, hogy orosz áruk ellenében bizonyos mennyiségű gabonával ellássa Oroszországot, és kizárólagos Ford automobil, teherautó és traktor képviselete van csakúgy, mint a Moline Ekegyártó cég mezőgazdasági gyártmányaira.

Az Allied American Companyt meg kell különböztetni a többi kapitalista cégtől, mert jóindulattal viseltetik a Szovjetunió irányában, és nagy jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy ez a vállalat minden segítséget megkapjon erőfeszítésének sikeres végrehajtásához.

Ezért kérem a Külkereskedelmi Osztályt, a Vasúti Adminisztrációt és az oroszországi és külföldi szovjet állami hivatalnokokat, hogy ezen vállalat képviselőinek ne csak teljes megértésüket és egész figyelmüket szenteljék, hanem adjanak meg minden lehető segítséget és mellőzzék a fölösleges formalitásokat.

(1922) V. 24.

Lenin

(Megjegyzés) Lidia Alekszandrovna (Fotyijeva)!
Gépelje le pontosan két példányban.
Csináljon két másolatot erről az ajánlólevélről.
Angolul is csináljon 2-3 külön másolatot.

IV. FEJEZET

Az első üzletek

Hammer Leninnel való találkozása után úgy érezte, mintha egy lábnyira lebegne a hatalmas Vörös tér kövezete fölött. Presztízsének gyorsan híre ment. Amikor egy rémes Savoy-beli éjszaka utáni nap a Külügyi Népbiztosságon panaszkodott, Gregorij Weinstein megdöbbent.

– Kedves Hammer doktor! Miért nem szólt előbb? Azonnal intézkedem.

Harminc perc múlva Hammer csomagjaival együtt egy első világháborús autón útban volt az aranytetős Kremllel szemközt, a Moszkva folyó túloldalán álló kormányvendégház felé. A felé az épület felé, amelyet a moszkvaiak a Cukorkirály Palotájának neveztek; egy rég kitiltott vagy elkergetett, Haritonenko nevű, barbár, ám gazdag ukrán háza volt, aki körülbelül negyedmilliárd dollárra becsült vagyont harácsolt össze cukorrépából a forradalom kitöréséig. De Hammert nem ez érdekelte, ő olyan helyre vágyott, ahol némileg védve van a tífuszjárványtól. De észrevette, bár műtárgyak és antikvitások iránt csak évek múlva kezdett érdeklődni, hogy a cukorkirály a sok limlom között Corot egy bájos festményét és néhány kevésbé jelentős, de jó mester művét is megszerezte, amelyek egy páncélruha, komikus japán szobrocskák és összehasonlíthatatlanul hitványabb bútorok fölött függtek. Jobb volt ez, mint a Savoy. Annál minden jobb volt. Könyvében így ír Hammer:

„Egyszerre fejedelmi lakosztályban találtam ma-

gam, amelyhez hideg-meleg folyóvizes fürdőszoba tartozott. Tiszta volt és ragyogott. És csodák csodája: széles, kényelmes ágy, igazi lepedő, paplan. Jó modorú személyzet és kitűnő a konyha. Ha kellett, a jól felszerelt pincéből került egy-egy üveg francia óbor is. A házat a kormány külföldi látogatók fogadására tartotta fenn. A Savoy után alig hittem el, hogy ilyen is létezik. Lenin nevének és az én potenciális vállalkozói státusomnak ilyen mágikus ereje volt."

Hammer azt a lakosztályt kapta meg, amelyet egykor Leslie Urquhart angol üzletember foglalt el. Az ő ázsiai vállalata volt valamikor a cári Oroszországban a legnagyobb külföldi érdekeltség: Nyugat-Szibéria leggazdagabb vidékén korlátlan olajkitermelési joggal, fakitermelésre alkalmas, végtelen erdőkkel, számtalan bányával. Urquhart nem tudott Leninnel megegyezni. A következő lakosztályt Clare Sheridan bolsevikbarát amerikai írónő lakta. A folyosó túloldalán Washington Vanderlip tanyázott, aki majdnem megkapott egy csodás lehetőséget a kamcsatkai olajtartalékok kiaknázására, mert a népbiztos azt hitte, hogy a Vanderlip National City Bank képviselője. Lenn a hallból nyílt Enver Pasa akkor üresen álló lakosztálya, ő az „ifjú törökök" forradalmi hőse volt.

Az egyik vendég elment, helyébe mások jöttek. Hammernak szüksége volt európai képviselőjére, Boris Mishellre, aki – miután megígérte, hogy értesíti a Hammer családot, ha valami baja esnék a kalandvágyó ifjúnak – visszatért Rigából Berlinbe. A külügyi népbiztosság tisztviselői azzal biztatták Hammert, hogy azonnal elintézik Mishell vízumát, ő pedig táviratozott, hogy képviselője sürgősen szálljon vonatra. De aztán eszébe jutott, hogy viszonylag rövid berlini tartózkodása alatt megrendelt egy Mercedes-Benz autót – gondoljunk ifjonti lelkesedésére a kocsik

iránt: aligha múlhatott ez el –, ezért másik táviratot adott fel, amelyben arra kérte Mishellt: amilyen gyorsan csak lehet, jöjjön a kocsi Moszkvába. Miután ezt elküldte, üzenetet kapott: Lenin, ígéretéhez híven, segített, az azbesztkoncesszió útban volt a megvalósulás felé. A harmadik sürgöny így szólt: „Azonnal jöjjön repülőgépen."

Ahogy azokban az időkben gyakran megtörtént, a táviratok késtek. Mishell legelőször a másodikat kapta meg. Megállapította, hogy Hammer nem lehet eszénél, ha feltételezi, hogy ő, Mishell, minden irat nélkül, egy luxuskocsival átkelhet a határon. Másodszorra a harmadik érkezett meg, értelme ennek sem volt. Végül megkapta az elsőt, azt az utasítást, hogy vonaton menjen, és azt a közlést, hogy vízuma rendben van. Ennek már volt értelme. De Mishell mégis arra a megállapításra jutott, hogy Hammer – valószínűleg az éhezéstől – megőrült.

Azon gondolkodott: mit csináljon előbb? Értesítse-e a Hammer családot, vagy próbálja-e megtalálni és kezeltetni az őrültet? Az utóbbit választotta. Élelmiszerrel megrakodva, vonatra ült, és elindult Moszkva felé. Armand a pályaudvaron a Külügyi Népbiztosság által rendelkezésére bocsátott, újonnan importált luxuskocsival várta. A csomagjaival bajlódó Mishell elképedve kérdezte: – Szent Isten, ez a magáé?

Hammer csak mosolygott: – Miért nem osztja szét az élelmiszert az állomás körül várakozók között? Szinte kilóg a sok kolbász a csomagjából.

Mishell főnöke elmeállapotával kapcsolatos legrosszabb előérzeteit látta igazolva.

– De szükség van élelmiszerre, nem?

– Ha velem van, nincs – közölte Hammer olyan tekintettel, mintha a Kereskedelmi Kamara vezetője volna. – Eressze le az ablakot, osztogassuk el az enni-

valót a rászorultaknak. – A Cukorkirály Palotája előtt még egyszer megdöbbentette társát: – Talán vacsora előtt akar még egy forró fürdőt venni – mondta szórakozottan. – És ami a bort illeti: mit inna szívesebben, rajnait vagy burgundit?

– Ez hát Moszkva? – morogta Mishell teljesen összeomolva.

De hamarosan magához tért. Éles eszű, ravasz üzletember lévén, nemigen hitte el Hammernak, hogy Lenin minden, az azbesztkoncesszióval kapcsolatban felmerülhető problémát el fog intézni.

– Több biztosítékra nincs szükségünk – jelentette ki Hammer.

– Dehogy nincs – felelte Mishell, és írógéphez ült. Kiegészítéseket fűztek a koncessziós megállapodáshoz.

Tíz perccel egy Lenin irodájához intézett telefon után biciklis küldönc érkezett, hogy elvigye a megfogalmazott dokumentumot. Nem sokkal később a koncessziós megállapodást aláírták. Hammer felidézi, hogy a Külügyi Népbiztosságon az ünnepélyes aláírási szertartáson a helyettes külügyi népbiztos, Makszim Makszimovics Litvinov elnökölt. Hammer – akinek látását az egymást gyorsan követő események valószínűleg kissé torzították – arra emlékszik, hogy az okiratot tányér nagyságú pecséttel látták el.

Először egy Moszkva központjában álló, négyemeletes, márvány burkolatú épületet ajánlottak fel, amely a cári időkben bank volt, havi 30 dollár bérért. De Hammer a Kuznyeckij Moszt 4. szám alatti, központi fekvésű ház első emeleti helyiségeit, Fabergé udvari ékszerész egykori székházát választotta. Ezért a helyiségért ma több ezer dollárt kellene fizetni havonta. Hammer 12 dollárért kapta meg.

Henry Ford

Az 1921 októberében megrendelt, Hammer által megígért gabonaszállítmány csak az év decemberében érkezett meg. Több akadály merült fel, befagyott a petrográdi kikötő, a hajót Revalba (Tallinn), a régi cári kikötőbe kellett irányítani, ahonnan volt vasúti összeköttetés Petrográdba. A jekatyerinburgi szovjet prémek és bőrök csak novemberben érkeztek a kijelölt moszkvai raktárakba. Hammer, miután átvizsgálta őket, az Amerikába induló szállítmány felelőséhez fordult.

– Miért nem küld kaviárt is? Hosszú ideje nem kapni nálunk. Úgy veszik majd, mint a forró pirogot. – Az orosz kissé megzavarodott a „forró pirog" hallatára, de megvonta a vállát. Mintegy ráadásként ötvenfontos hordókban berakatott egy tonna kaviárt.

A hajó kirakodásánál és prémekkel, bőrökkel és kaviárral való feltöltésénél Hammernak szüksége volt megbízólevélre és arra a különleges megállapodásra, amelyet Leninnel kötött. Reval volt akkoriban a csempészek és a feketézők találkahelye. De Hammert leginkább a Szovjet Külkereskedelmi Népbiztosság itteni irodája akadályozta. Megvolt rá az okuk. Rendeltek egymillió pár amerikai katonacsizmát. A csizmák talpa – amelynek bírnia kellett volna a kemény, orosz telet –, mint kiderült, nem bőrből, hanem préselt papírból készült. A felelős tisztviselők így aztán minden amerikaira haragudtak, és csak morogva adták meg az ifjú Hammer különös szállítmányára a ki-

viteli engedélyt. De a New Yorkba érkezett prém, bőr és kaviár fedezte az első gabonaszállítmány költségeit, és az üzlet mindkét érdekeltjének ötszázalékos jutalékot biztosított.

Ha ez ilyen egyszerű – döntötte el Hammer –, vissza kell térnie az Egyesült Államokba, hogy további megállapodásokat kössön olyan cégekkel, amelyeknek termékeire tudomása szerint az oroszoknak szükségük van, és amelyeket a szovjetek export nyersanyagaival egyenlíthetnek ki (a jelenlegi USA–Szovjetunió árucsere-egyezmény bölcsője). Hammer számos versenytársa méltatlankodott, hogy neki sikerült reménytelennek tűnő esetekben kedvező szerződéseket kötni. Persze Hammer lett volna az utolsó, aki ezért megsértődik.

Amikor 1921 novemberében, röviddel az azbesztkoncesszió aláírása után, hazatért – mintegy tíz évvel az előtt, hogy az Egyesült Államok elismerte a Szovjetuniót és ötvennel, hogy a Nixon–Brezsnyev moszkvai csúcstalálkozó létrejött –, útjáról kedvező jelentést állított össze. Lényegében összehozta a bolsevistákat egyik legdühödtebb ellenségükkel, I. Henry Forddal. A közvetítő, akin keresztül Fordhoz bejuthatott, egyik nagybátyja, Alexandr (Szása) Gomberg egykori orosz milliomos, akkoriban Berlinben élő emigráns volt. Szása – bármily hihetetlenül hangzik – a forradalom előtt Dél-Oroszországban Ford képviselője volt. A nagybácsi nagyon valószínűtlennek tartotta, hogy Ford érdeklődjék, miként vehetné fel legesküdtebb ellenségével az üzleti kapcsolatokat, mégis írt a makacs milliomosnak, és megkérte, fogadja Armandot. Ford válaszolt, hogy szívesen megteszi. Még híres cégvezetőjét, Charles E. Sorensent is kiküldte a detroiti pályaudvarra Hammer elé, hogy kocsival Dearbornba hozassa. Hamarosan bevezették Ford

szenvedélyes hangú lapja, a Dearborn Independent ultrakonzervatív szerkesztőjéhez, W. K. Cameronhoz, aki Fordnak a zsidó bankárok és a kommunisták ellen viselt hadjáratának szellemi irányítója volt. Nemsokára belépett Ford, és rögtön a tárgyra tért. Kijelentette, hogy az orosz piac az ő véleménye szerint is kifizetődő lenne termékei számára, de amíg be nem következik az ő ideológiai elképzelése szerinti rendszerváltozás, addig egy csavart sem küld.

Ford nyers modora semmi jóval nem biztatott, de látogatója – aki akár az unokája is lehetett volna – megszólalt és közölte: „Ha arra vár, Mr. Ford, hogy Oroszországban megváltozik a társadalmi rend, akkor nagyon sokáig nem fog az oroszokkal üzletet kötni."

Ford jeges pillantást vetett rá. – Mit beszél ez itt? – Nem tűrt ellentmondást.

Hammer elmondta, milyennek ismerte meg az orosz népet, hogyan igyekszenek életüket újrakezdeni, beszélt arról, mennyire tiszteli Lenint, aki a gyárak tulajdonosaivá tette a munkásokat, és amire évszázadokon keresztül vágytak, a földek birtokosaivá a parasztokat; beszélt arról, milyen heroikus küzdelmet vívnak a nehézségekkel. Meglepetésére felkeltette Ford érdeklődését, s ebédmeghívást kapott. A házigazdája egy, a témába vágó anekdotát is elmondott.

Valamit olvasott a cár uralkodásának vége felé az utcán garázdálkodó, bombákat hajigáló anarchistákról. Egy szép napon csomagot hozott nevére a posta, amelyen orosz bélyegek voltak. Mrs. Ford kérte, hogy azonnal hívja fel a rendőrséget: lehet, hogy pokolgép, s ő megtette. Egy robbantási szakértő, a család távoli pillantásaitól kísérve, megvizsgálta a csomagot. – Nagyon nem tetszik – mondogatta a fickó, de miután fülét rászorította a csomagra, nem hallott ketyegést.

– Talán nem a ketyegős fajta – jegyezte meg. Aztán megkérdezte Fordot, van-e a házban biztonságos pince. Ford megmutatta az utat a pincéhez, és várta, hogy a szakértő a házzal együtt a levegőbe repül. Nemsokára az ember szelíden mosolyogva jött fel a lépcsőn. – Minden rendben van, Mr. Ford. Csak egy torta. – A hagyományos *kulics*, a húsvéti sütemény volt, amit Szása bácsi, a Ford-képviselő küldött.

– És micsoda jó torta volt – emlékezett vissza Ford az unokaöcs látogatásának napján. – Senkinek sem adtam belőle. Magammal vittem mindennap egy darabot az irodámba, ameddig csak tartott.

Ebédnél – amikor a vendég elmondta, hogy az oroszokat jobban érdeklik a traktorok, mint az autók – a homlokát ráncolta.

– Ami a traktorokat illeti, igazuk van – mondta. – Addig nem nyugszom, amíg be nem bizonyítom a világnak, hogy az állati erő alkalmazása a farmokon korszerűtlen. A haladást azonban az autó jelenti. Ha Oroszország fejlődni akar, gépi felszerelésre, mindenekelőtt autókra van szüksége.

– De az orosz utak nagyon rosszak.

– Ez a fejletlen országok téves elképzelése – mondta Ford élesen. – Előbb kellenek az autók, utána az utak. Ha vannak autók, az utak automatikusan kiépülnek. Így történt Amerikában, így kell lennie Oroszországban is. Meg kell mondania orosz barátainak, hogy az autó nem luxuscikk, hanem a modern viszonyok között nélkülözhetetlen közlekedési eszköz.

Hammer a beálló szünetből arra következtetett, hogy házigazdája leleményes agytekervényei valamiféle eredményre jutottak.

– Hány traktorra van szükségük? – kérdezte Ford hirtelen.

– Milliókra – felelt Hammer lelkesen, aztán józanabbul tette hozzá –, ha meg tudják fizetni.

– Á, hát itt a baj, Dr. Hammer – szólt Ford. – Tudja, minden egyes traktoron veszítünk. Amikor a traktorgyártási terveket elkészítettük, a pénzügyi osztályom kiszámította, amíg nem tudok naponta ezret eladni, ráfizetéssel dolgozunk. Még nem értük el ezt a nagyságrendű termelést, de tudom, hogy el fogjuk érni. Időközben megengedhetünk magunknak némi ráfizetést – jelentette ki kissé homályosan a világ egyik leggazdagabb embere.

Ebéd után Ford megmutatta Hammernak gépesített mintafarmját.

– Ilyenek kellenének Oroszországban – nézett körül elégedetten. – Ha a szovjet állam olyan szilárd és hatalmas, mint ahogy mondja, miért ne lehetnének? Azt állítja, egyetlen ugrással próbálnak a középkorból a huszadik századba jutni? Szerintem nincs akadálya, hogy megtegyék, ha valóban olyan kiválóak.

Hammer erre a kijelentésre várt.

– Mr. Ford, talán el sem hiszi, de Oroszországban magát tartják Amerika legcsodálatosabb emberének. Magát és Edisont. Félretéve minden kommunista és kapitalista ellentétet, tudják: maga és Edison olyasmit tettek, amire hazájukban óriási szükség van, és szívesen tanulnának.

Hammer érezte, hogy helyes útra lépett.

– Ha el tudom intézni, megengedné-e, hogy néhány orosz mérnök eljöjjön, és tanulmányozza az ön módszereit, és megtanuljon mindent, amit lehet, az autókról és traktorokról, hogy hazatérve, átadhassák tapasztalataikat?

– Nem látom akadályát – jelentette ki Ford.

Hammer, mielőtt elhagyta volna Dearbornt, megkapta az öregember áldását: ő lett a Ford gyártmá-

nyok egyedüli képviselője Szovjet-Oroszországban. Mikor Fordot már meggyőzte, más amerikai cégek is felkeresték. Viszonylag rövid idő alatt oroszországi ügynöke lett az USA Gumiiparnak, az Allis-Chalmersnek, a National Supply Companynek (olajkútberendezések), az Ingersoll-Rancnek, az American Tool Worksnek, az US Machinerynek, az Underwood írógépnek, a Parker tollnak és több más cégnek.

Hammer később papírra vetette azokat a benyomásokat, amelyeket Ford gyakorolt rá, és Oroszországról írott könyvéhez hozzáírta. Amint később látni fogjuk, Hammer nagyon jól kijött Forddal. De 1923 tavaszán elég előrelátó volt ahhoz, hogy észrevegye: az oroszok büszkeségből és gazdasági kényszerből inkább a hazai termelést kívánják fokozni, mintsem importálni.

Ez a gondolat vezette az ifjú Armandot arra, hogy saját maga és a dearborni milliomos közé egy rendkívüli közvetítőt keressen: az apját. Dr. Julius Hammer rövid börtönbüntetése után akkoriban szabadult. Még Albanyban is, amelyet igazán nem lehetett a szocializmus fellegvárának nevezni, elismerték, hogy Dr. Julius Hammert ártatlanul börtönözték be. Al Smith, New York kormányzója, nyilatkozatban szögezte le: az alapos vizsgálat meggyőzte őt az orvos ártatlanságáról. Húsz évvel később Smith, James Gerard német követtel együtt, aktív szerepet játszott abban, hogy Julius doktor visszakapja működési engedélyét, és a New York-i orvosi kamara rehabilitálja. Erről tanúskodnak az alábbi levelek:

AZ IGAZGATÓTANÁCS TAGJAIHOZ
ALBANY, NEW YORK 1943. április 30.

Uraim,
felhívták figyelmemet, dr. Julius Hammer kéri, engedélyezzék, hogy ismét orvosi gyakorlatot folytathasson. 1924. november 12-én mint New York állam kormányzója amnesztiát adtam dr. Hammernak, akit Bronx kerületben emberölésért ítéltek el. Akkoriban az Amnesztia Bizottság alapos vizsgálatot indított ebben az ügyben, és minden tény arra utalt, hogy Hammer jogosult az amnesztiára, és minimális büntetésének letöltése után ismét praktizálhat. Ez irányú kérelmét számos jeles személyiség, köztük sok orvos támogatta. A vizsgálat kétséget kizáróan bebizonyította, hogy nem voltak bűnös szándékai. Emlékezetem szerint, kérelmét a kerületi ügyész elutasította, de dr. Hammer személyével és korábbi hírnevével kapcsolatban semmiféle vád nem merült fel.
A magam részéről semmilyen akadályát nem látom, hogy javasoljam: kapja meg az orvosi gyakorlat folytatásához szükséges engedélyt.

Őszinte hívük
Alfred E. Smith

A TISZTELETRE MÉLTÓ IGAZGATÓTANÁCSNAK
ALBANY, NEW YORK

Uraim,
visszavonultam már a jogi gyakorlattól, de 1921-ben néhai Francis M. Scott bírónak voltam társa, aki - mielőtt a bírói székből visszavonult - éveken át a Fellebbviteli Bíróságnak volt bírája, mielőtt társas viszonyra lépett velem.

Scott képviselte Julius Hammert 1920 júniusában a fellebbviteli tárgyaláson.

Amikor Scott bírót megkérdeztem, hogy miért vállalta Hammer jogi képviseletét, elmondta, hogy azért tette, mert megvizsgálva az ügyet, meggyőződött arról, hogy védencének, dr. Hammernak, nem voltak bűnös szándékai, és véleménye szerint ártatlanul ítélték el. Megkért, hogy tanulmányozzam át az iratokat, amit meg is tettem, és én is ugyanerre a következtetésre jutottam.

Tudom, hogy dr. Hammer fiai a New York-i üzleti életben magas pozíciókat foglalnak el, és azt hiszem, nagy jótétemény lenne, ha Hammer doktor újra praktizálhatna most, amikor a szakképzett orvosok munkájára igen nagy szükség van.

Őszinte hívük
James W. Gerard

Szása bácsi ismételt segítségével Armand elintézte, hogy Ford fogadja apját, aki a következő javaslattal állt elő: érdemes lenne egy Oroszországban építendő gyár gondolatával foglalkoznia, ahol orosz munkások dolgoznának, Ford-mérnökök ellenőrzése alatt.

Ford figyelmesen végighallgatta az idősebb Hammert, megígérte, hogy foglalkozik az indítvánnyal, sőt még azzal a gondolattal is, hogy egész gyárat küldjön Oroszországba. Néhány hónappal később Julius Hammer, fia buzgó alkalmazottja, Moszkvába látogatott, és viszontlátta azt az országot, melyet szülei akkor hagytak el, amikor ő csecsemő volt. Armand sürgette, mielőbb emlékeztesse Fordot ígéretére, így az Allied American Corporation irodájából, a Kuznyeckij Moszt 4. szám alól rövidesen az alábbi levelet postázták:

MR. HENRY FORD
DEARBORN, MICHIGAN (USA)

Tisztelt Uram,

Május 1-én érkeztem Moszkvába. Csak most írok Önnek, mivel mihamarabb fel akartam keresni a Don melletti Rosztovot.

Tegnap érkeztem vissza. Rosztovot két okból is jelentősnek vélem:

1. A Délkelet-Oroszországi Külkereskedelmi Vállalat, ahová a legutóbbi háromszáz (300) darabos traktorszállítmány (alkatrészekkel) és a jelentős számú túrakocsi érkezett, a legjobb oroszországi ügyfelünk.

2. Megítélésem szerint ez a város a legalkalmasabb hely az Ön termékeit előállító gyár felállítására, amelyről – ahogy talán szíveskedik visszaemlékezni – említést tettem Önnek.

Az állami vezetőknek és másoknak is szilárd meggyőződése, hogy azok az automobilok, melyeket Ön az orosz viszonyok és igények ismeretében gyárt, kiválóak. Nagyobb mennyiségű vásárlásról mégsem lehet szó. A jelen körülményei között, amikor a gazdaság rekonstrukciója nagy léptekkel halad előre, az ország anyagi forrásai nem tudják fedezni az igényeket. Kialakult az az álláspont, miszerint csökkenteni kell a gépimportot, és előnyben kell részesíteni az orosz termékeket.

Bár az automobilok és teherautók embargó alá esnek, mégis szívesen vennék, ha az Ön bevált modelljeit orosz nyersanyag és munkaerő felhasználásával gyárthatnák. A Fordson traktorokra nem vonatkozik az embargó, magánszemélyek, termelő csoportok megvásárolhatják őket, de az állami támogatással létesített intézményeket eltanácsolják a vásárlástól, mivel

támogatni kívánják a hazai traktorgyártást, s a cél érdekében tízmillió aranyrubel hitelt nyújtottak.

Sokan tisztában vannak itt azzal, hogy ez az összeg nem lesz elegendő ahhoz, hogy megfelelő mennyiségű traktort gyárthassanak, hogy az átfutás rendkívül hosszú, hogy az előállítás nem lesz gazdaságos. A jelen helyzetben mégis úgy vélik, hogy erre van szükségük.

Beszéltem a kormány néhány felelős beosztottjával az Oroszországban gyártandó traktorokkal és importálásukkal kapcsolatos kérdésekről. Egyöntetű véleményük szerint: nagy jótétemény lenne, ha a Ford-konstrukciókat Oroszországban gyárthatnák. Ők hajlandók minden támogatást megadni egy előnyös ügylet érdekében.

Felhatalmazást kaptam, hogy megkérjem Önt, küldje el szakembereit, hogy a gyár telepítéséhez megfelelő területet kiválaszthassák és az előkészületeket megtegyék. Úgy vélem, a jelen helyzet garantálja az effajta vállalkozás sikerét. Sürgető igény van a traktorra, több tízezerre lenne szükség, hogy átvegyék az elhullott igavonó állatok munkáját.

Mr. Belinkij, a Délkelet-Oroszországi Kereskedelmi Monopólium vezetője közölte, hogy szerény becslések szerint csupán ezen a területen húsz-harmincezer traktorra van szükség, hogy az elhullott igavonó állatokat helyettesíthessék, és ezekre azonnal szükség lenne, mivel az állattenyésztés visszaszorult. Az ország a traktorok érkezésére vár. Emellett több százezer hektárnyi gépi megművelésre kiválóan alkalmas szűzföld terül el erre – mely egy nagy méretű gyár teljes termelését hosszú időre le tudná kötni.

Ez az Ön számára előnyös vállalkozás rendkívüli jótétemény lenne, mert nemcsak Oroszország rekonstrukcióját gyorsítaná fel, hanem egész Európában is

felváltaná a veszély és feszültség légkörét a mezőgazdaság és ipar békés fejlődése. Nagyon remélem, hogy Ön módot talál az oroszországi gyártelepítéssel kapcsolatos szándékának végrehajtására, mint ahogyan ezt a velem folytatott beszélgetés alkalmával kifejezésre juttatta. Az Ön által említett terv: egy teljes gyáregység telepítése, csodálatosan megfelelne az orosz viszonyoknak. A Don-medencében minden olyan tényező rendelkezésre áll, amely az ilyen gyár hathatós működésének feltétele.

Az Ön vállalkozása most, a politikai látóhatár tisztulása egy ígéretesebb Oroszország körvonalainak kibontakozása idején, rendkívül sikeres lenne.

Befejezem a hosszú levelemet. Szíves elnézését kérem, hogy idejét raboltam. Bízom abban, hogy elküldi szakembereit. Boldog leszek, ha minden elképzelhető segítséget megadhatok, vállalom a vízumok intézését, a kényelmes szállás, az utazás szervezését és a tanácsadást.

Hűséges híve
Julius Hammer

Ford válasza rendkívül óvatos. Armand, közel egy évtizedes oroszországi tartózkodását befejezve, már csomagolt, amikor a dearborni autókirály végül is eljutott annak a megállapodásnak az aláírásáig, amely szerint együttműködik az oroszokkal a Volga menti Nyizsnyij-Novgorodban felállítandó autó- és teherautó-gyárkomplexum építésében. Az időpont 1929. május 31-e volt. Még három évet kellett várni, hogy az első Gaz-A (A-modell) és a Gaz-AA, a két és fél tonnás standard Ford teherautó legördüljön a szalagról. A megállapodást az Armtorggal írták alá, mely nagy részben átvette Armand Hammer gyümölcsöző vállalkozásait. Ford a műszaki segítségért, a

szabadalmakért, a technológiáért öt évre harmincmillió dollár értékű autó- és autóalkatrész-megrendelést kapott. Emellett az oroszok készpénzben fizettek a szükséges gépekért és felszerelésekért. Pontosan teljesítették a szerződés rájuk vonatkozó feltételeit.

Ford viszonzásul garantálta, hogy a gyár legalább évi hetvenezer autót termel. Idővel elérték az évi százezer darabot. Az öreg Henry, aki igazán nem bízott a bolsevizmusban, meg volt elégedve az üzlettel.

VI. FEJEZET

Lenin halála

Hammer 1922 elején tért vissza Moszkvába, és foglalta el szállását a Cukorkirály fényűző Palotájában. A folyón át a Kremlre pillantott, és az ifjú hódítók megszámlálhatatlan generációja képviselőihez hasonlóan, így szólt: „Mindent elértem, amit akartam".

Tévedett. Oroszország csak botladozva haladt előre. Armand feltételezte, hogy az alapajevszki azbesztkoncessziójában alkalmazott munkások meg vannak elégedve az Amerikából számukra küldött gabonával és egyéb élelmiszerekkel. De megváltozott a véleménye, amikor a Lenin által támogatott azbesztvállalkozásánál különös dolgokat tapasztalt. A munkások úgy feldühödtek, hogy le akarták lőni őt és a bánya vezetőit.

– Ígértünk nekik ennivalót – mondta az aggódó orosz igazgató, amikor Hammer trojkával a Jekatyerinburgtól száz mérföldre északra fekvő találkozóhelyre ért. – Az élelmiszer nem érkezett meg. Az emberek éheznek, és azt mondják: becsaptuk őket. Veszélyes a helyzet. Megfenyegettek. A házamat körülzárták az éhes munkások, és a revolveremet kellett elővennem, hogy távozásra bírjam őket. Tucatnyi táviratot küldtem. Nem kaptam választ. Ha nem érkezik meg hamarosan az ennivaló, sokan éhen fognak halni. Nem felelek a következményekért.

Hammer felháborodva Jekatyerinburgba sietett, ahol legalább távírda volt. Megtudta, hogy a gabonaszállítmány leplombált vagonokban már egy ideje

megérkezett, és katonai kísérettel elindult észak felé. Hammer igazgatójával egy vasúti tisztviselő társaságában Alapajevszk felé indult. Körülbelül ötven mérföldnyire, félretolva, megtalálták a huszonöt vasúti kocsiból álló, első szállítmányt. A plombák érintetlenek voltak, és az őrök jelentették: senki, még az éhezéstől kétségbeesettek sem próbálták feltörni. Hamarosan kiderült, hogy az állomásfőnök akadályozta a vonat továbbhaladását. Közölte Hammerral és az orosz vasúti tisztviselővel, hogy egy híd áll előttük, amely nem bírja el a huszonöt kocsiból álló szerelvényt.

– Miért nem részletekben küldte át? – kérdezték meg tőle. Az vállat vont, aztán félrevonta Hammer orosz igazgatóját, és a fülébe súgta: „Maga üzletember. Adjon nekem ötszáz pud gabonát (körülbelül fél vagon), és a vonat elindul." – Az igazgató továbbította az ajánlatot Hammernak. Hammer visszatért Jekatyerinburgba, táviratot küldött Leninnek, és gyors egymásutánban két dolog történt: 1. az élelmiszervonat befutott Alapajevszkba, 2. rövid vizsgálat után az állomásfőnököt agyonlőtték.

Amikor már az azbesztkoncesszió rendben volt, Hammer figyelmét Ford ügyei felé fordította. Gyors utazást tett Ukrajnában, megfordult Harkovban, Rosztovban és az észak-kaukázusi gazdag gabonatermő vidéken. Moszkvába térve, tele volt a zsebe megrendelésekkel, főleg traktorokra, traktorok százaira. Amikor 1922 tavaszán az első ötven Fordsonszállítmányt Novorosszijszkba várták, Hammer ötven ifjú orosszal – akiket a Dearbornból hívott Ford-szerelőcsoport oktatott ki a különös gépek vezetésére – odasietett. Hammer és a Ford-szerelők ellenőrizték a kirakodást a dokkban, meg a benzin- és olajellátást.

Aztán Hammer felmászott az első traktorra, és a zajos menetet a városba vezette.

Megjelenésük pánikot okozott. Az emberek azt hitték, hogy amerikai vagy angol tankok érkeztek. Félreverték a harangokat, kihívták a kommunista őrséget, és a helyi szovjet már sietős terveket készített a megszállók feltartóztatására. Aztán hirtelen csodálatos változás történt. Elterjedt a hír, hogy ezek barátságos gépek, és az övék lesznek. Sokszorosára növelik a termelést. A riadalmat örömkönnyek váltották fel. A novorosszijszki városi tanács elnöke rögtönzött üdvözlő beszéddel állt elő. Hammer megköszönte, aztán jelt adott a menetoszlopnak: haladjanak előre a göröngyös úton, a százötven kilométerre fekvő Don menti Rosztov irányába. Minden útjába eső lakott településnél megállt, hogy bemutassa az ámuló tömegeknek a traktorok sokféle tulajdonságát. Az évszázadok során mindig is ember és állat által megművelt földeken hosszú barázdákat szántottak. A traktorok engedelmesen szivattyúztak vizet, fűrészeltek fát, eltoltak és felemeltek súlyos terheket, fényt gerjesztettek villanykörtékben. Rosztovban, ahol a bemutató helyszínéül a városi parkot jelölték ki, Hammer találkozott a helyi szovjet energikus ifjú vezetőjével, az örmény Mikojannal, aki nagy hatást gyakorolt rá. Mikojan túlélte a tisztogatások időszakát, s később a szovjet államvezetés második embere lett. Ő és Hammer fél évszázad múlva találkoztak újra.

Ezeknek a diadalutaknak közepette riasztották Hammert, hogy pártfogója, Lenin egészségi állapota rohamosan gyengül. A betegségről Gottfried Förster professzor német agyspecialistától értesült, aki szintén a Cukorkirály Palotájának volt a vendége. Hammert különösen megragadta Leninnek az a mondata,

amit az orvos egy ízben idézett: „Oly sok a dolgom, és az idő oly kevés."

Lenin állapota 1922 nyarán jelentősen javult, olyannyira, hogy ősszel ismét dolgozni tudott. Az újságok közleményei arról, hogy Förster professzor szabadságra megy, a legtöbb orosz számára azt bizonyították, hogy vezetőjük meggyógyult. Lenin több nyilvános fellépéssel erősítette a nép hitét.

De 1922 karácsonyán Lenin egészsége ismét lerombolott. Jobb oldala megbénult. Gorkiba, egy Moszkvától harminc mérföldre eső dácsába vitték, amely valaha a milliomos textilmágnás és műpártoló Szavva Morozov birtoka volt. Lenin hatalmas elszántsággal, amely Försterre és a világ többi részéből eljött specialistára is óriási hatást gyakorolt, ismét megtanult beszélni. Feleségének, Krupszkajának, és a testvérének, Marija Uljanovának türelmes segítségével legyőzte a betegséget. Megbénult a jobb keze – megtanult hát bal kézzel írni.

Försterrel a majdnem könnyekig meghatódott Hammernak üzenetet küldött. Lenin így szólt a némethez: „Mondja meg az ifjú Hammernak, hogy nem felejtettem el őt, és minden jót kívánok neki. Mondja meg, ha valami nehézség adódik, forduljon hozzám."

Az 1923-as év folyamán Lenin állapota annyira javult, hogy vadászaton is részt vehetett. Január 7-én ellátogatott a környékbeli gyermekeknek rendezett fenyőünnepre, ahol megjelent a Télapó, szépen feldíszített fát állítottak, és játékot osztottak. 1924. január 21-én a megtört Förster professzor az éjszaka közepén ébresztette fel Hammert Lenin halálának a hírével.

Hammer könyvében Lenin temetését egy kiváló újságíró tollával írja le:

„Moszkva külvárosi pályaudvarán a koporsószállí-

tó vonatot legközelebbi munkatársainak csoportja várta, és vitte vállán a koporsót az öt és fél mérföldes úton, fél mérföldenként váltva egymást. Hat csodálatos ló húzta ágyútalp állt rendelkezésre, de Lenin barátai elküldték: vezérük holttestét ők és csak ők vihetik.

A koporsót az egykori Nemesi Kaszinó dísztermében ravatalozták fel. Úgy feküdt itt Lenin kilencven órán keresztül, mintha csak aludna, körülötte, a ravatal négy sarkán, mozdulatlan őrségállók. Negyedóránként váltották egymást, mert oly sokan akartak részt venni a halottvigyázásban. Éjjel-nappal egyaránt végeláthatatlan sorokban özönlött Moszkva népe, hogy lerója végső tiszteletét vezérének. Háromnegyed millió férfiból, asszonyból és gyermekből állt ez a szünet nélkül áradó, néma folyó.

Nagyon hideg, mínusz 35-40 fok volt. Az átlagos várakozási idő, amit a szabadban kellett eltölteni, öt óra volt. A kilométernyi sorok lassan haladtak előre. Éjjel százméterenként hatalmas máglyát gyújtottak, és a sötétlő embertömeg ködként felszálló leheleténél az imbolygó lángok, a gomolygó füst megrázó látványt nyújtott. A parasztok ötven mérföldeket tettek meg gyalog, hogy tisztelegjenek az előtt az ember előtt, aki nekik adta a földet, amelyre őseik századokon át hiába vágytak. A tisztségviselők Oroszország távoli városaiból különvonatokon siettek ide, és félelmükben, hogy elkéshetnek, átkoztak minden egyes perc késedelmet. Soha király, császár vagy pápa nem részesült ilyen végső tiszteletadásban.

...A Kreml hatalmas, vörösesbarna falainak lábánál állt a Vörös téri mauzóleum, amelyet a munkások éjjel-nappal dolgozva, két és fél nap alatt emeltek. (A mauzóleumot fából ácsolták, 1930-ban építették át kőből.) A temetés reggelén Lenin holttestét - ame-

lyet később gondosan bebalzsamoztak – elhelyezték a mauzóleumban. Ennek a különös – félig egyiptomi piramis, félig kubista építészek álma – épületnek a tetején álló kis erkélyen a szovjet vezetők váltották egymást. Amikor Lenin holttestét végső nyugvóhelyére vitték, legjobb barátai, a katonák és a munkások szervezett tömegei zárt sorokban vonultak át a Vörös téren.

Lenin nem szorul az én dicséretemre. A történelem fogja kijelölni helyét a világ nagyjai között. Büszke vagyok, hogy beszélhettem vele, hogy elfogadta baráti kéznyújtásomat."

VII. FEJEZET

A legyőzhetetlen Victor Hammer

Ahhoz, hogy Victor Hammer „behatoljon" a bolsevista Oroszországba, és hivatva legyen arra, hogy világhírű műgyűjtővé váljék, Rose mamának is volt köze. Rose mama igyekezett óvni legkisebb fiát. Nemigen tetszett neki az a csoport, amely fiát, a társaságot kedvelő princetoni egyetemi hallgatót körülvette. Victor zajos társaságában, amelynek egyik vezére az elszegényedett Morton Downey volt, senkiben sem fedezhetett fel egy leendő gyógyszerészt, orvost, Ford-képviselőt. A művészetek iránt érdeklődtek. Amikor Armand harmadszor hazalátogatott, Rose mama javasolta, hogy vigye magával Victort. Armand – akkorra már a család feje – beleegyezett. Victor se bánta.

Később kiderült, hogy ez valamennyi Hammer számára jótéteménynek bizonyult.

– Színész akartam lenni – mondja ma Victor, aki mindig is nagyszerű előadó volt. – Folyton szerepelni akartam. Ötéves koromban kezdtem. Gyors egymásutánban, különböző tájszólásokban adtam elő a „Mary és a kisgidá"-t. Colgate-i vagy princetoni diák koromban igazán nem voltam jó tanuló. Sokkal többet jelentett számomra, amikor levizsgáztam, és ösztöndíjat kaptam a Színművészeti Akadémiára. Ez 1922 júliusában történt. Elhatároztam, hogy nem térek vissza Princetonba, de Armand – aki már beszélt anyámmal – rendkívüli módon hatott rám. Azt mondta: „Tudjuk, hogy van tehetséged, kisfiú korod óta látjuk. De nézzünk szembe a tényekkel. Arra, hogy

sikered legyen a színházi világban, egy az ezerhez az esélyed. Lehetsz te bármilyen tehetséges, önzetlen, fegyelmezett meg hasonló, a legfontosabb dolog a szerencse."

Hogy elfelejtesse az akadémiai ösztöndíjat, Armand kilátásba helyezte Victornak: egy-két szemesztert tanulhat a Moszkvai Művész Színház stúdiójában. De erre csak később kerülne sor.

– Október előtt nem térek vissza Oroszországba, de közben segítségemre lehetsz – mondta Armand. – Van itt New Yorkban egy intézmény, a Miller Gyors- és Gépíró Iskola. Ha napi nyolc órát tanulsz, egy hónap alatt mindent elsajátíthatsz, amire szükséged lesz. Akkor majd te leszel a titkárom. – Victor teljesítette a kérést, és még abban az évben Moszkvába kísérte bátyját. Azonnal a Moszkvai Művész Színházba akart sietni, de Armand türelemre intette. Először a nyelvet kell megtanulnia, és e célból alkalmazott egy orosz nyelvtanárt.

– Kis, kecskeszakállas fickó volt – nevet még ma is Victor. – Minden reggel megjelent, két órán keresztül szavakat diktált, és a helyes kiejtésre okított, aztán két órán át egyedül tanultam. Utána elhagytam a Cukorkirály Palotáját, és angol meg kevéske francia és német tudásom segítségével körülnéztem a városban. Oroszul kizárólag a héthúros gitáromon játszott cigánydalok szövegét értettem.

Később kellemes változatosság is akadt. Megismerkedett egy orosz üzletemberrel, anyja egyik barátjának testvérével. A fiatalembernek nagyon sok pénze volt, ami abban az időben azt jelentette, hogy valami illegális dologgal foglalkozik. Nyilván így is volt, mert a fickó egy nap bizalmasan közölte, hogy el akarja hagyni az országot. Már megtette a szükséges lépéseket.

Victor így fordult hozzá: „Grisa, van egy kérésem. Ha nem teljesíted, mindent megteszek, hogy ne utazhass. Meg akarok ismerkedni egy orosz lánnyal, aki egy szót sem tud angolul. Meg kell tanulnom ezt az átkozott nyelvet, mégpedig gyorsan." „Jó" - mondta, és már indultunk is a szánján. Több címre elmentünk. Egyetlen lányt sem találtunk otthon. Nem adtam fel a reményt: „Grisa, kell hogy legyen még valaki. Ha nem viszel oda, nem fogod elhagyni Oroszországot." - Nagyot sóhajtott, és elvitt barátnőjéhez, akitől aznap éjjel búcsúzott el.

- Moszkva Fekete Párducának nevezték - emlékszik vissza Victor elégedetten. - Grúz lány volt, neve, Nagyezsda, reményt jelent, és a legizgalmasabban szép nő volt, akivel életemben találkoztam. Olyan gyorsan haladtam vele, természetesen a nyelvtanulásban, hogy a kis tanárnő mint legkitűnőbb tanítványára hivatkozott rám.

Már vagy másfél éve együtt voltunk, amikor Armand rájött a dologra. „Nem fog az én kisöcsém egy vámpírral élni" - jelentette ki, és Londonba küldött, hogy Harryval az export-import vállalatunknál dolgozzak... Annyi bizonyos, hogy isteni nő volt.

Victor Armand iránti lelkesedése és határtalan hűsége még azokból az időkből datálódik, amikor ő hétnyolc, Armand pedig okos, tizenkét-tizenhárom éves fiú volt, aki olyan repülőgépeket épített, amelyek szállni tudtak, és olyan rádiókat, amelyeken át a fülhallgatóból csodálatosan recsegett a zene meg az emberi beszéd. Armandnak nem lehetett olyan kívánsága, amit Victor ne teljesített volna, beleértve színészi álmainak feladását. Victor egy időre még az azbesztbányászatot is kipróbálta. Máig őrzi azt a fényképet, amelyen sokkal inkább orosz parasztra hasonlít, mint olyan elegáns oktatási intézmények, mint a Colgate és

Princeton egykori hallgatójára. Hogy közelebbről megismerkedjék Armand vállalkozásával, beállt dolgozni az Alapajevszk közelében fekvő bányába. Kissé megnyugodott, amikor első útjukon azt tapasztalta, hogy - miközben szánjuk keresztülsiklott egy feltételezhetően üvöltő farkasokkal teli erdőn - bátyja úgy szundikál, mintha odahaza, kedvenc ágyában feküdne. De nem sokáig volt boldog. A ló hirtelen megbokrosodott, és Armandot a hóba huppantotta. Hosszú percekig tartott, míg a kocsis megfékezte az állatot, és vissza tudott térni Armand katapultálásának színhelyére. Armand élettelenül hevert a szőrmetakarók között. Victor könnyes szemmel sietett hozzá. Armand felébredt, nyújtózkodott, és megkérdezte: mi ez a zűrzavar? Szendergését a zuhanás nem zavarta meg.

Így hát Victor munkába állt, életének legfantasztikusabb munkahelyén. Barátai a Broadwayn igazán sokféle jóslatot mondtak, mi történhet vele, de az alapajevszki bányászkodásra senki sem gondolt. Victor csüggedést nem ismerő természete valahogy úrrá lett a nehézségeken. Rosszabb helyzetbe is kerülhetett volna. Ha Armand a cártól kapja a koncessziót. Bár igaz, ami igaz, Armand modern bányagépeinek megérkezéséig alig különbözött itt a munka attól, ahogy a küzdelmes múltban folyt. A Doktor így emlékszik vissza könyvében:

„Soha még olyan primitív módszert nem láttam, mint ahogyan itt dolgoztak. Kézi fúróval, fáradságos munka árán vájták ki az ércet, és általában két-három napba telt, míg a dinamitrudak elhelyezéséhez szükséges vájatokat kifúrták. A robbantás után kosarakban vitték fel az ércdarabokat egy fennsíkra, ahol aztán a munkások sorba ülve, kis kalapácsokkal fejtették le a követ az ércről. Amikor az érc megtisztult, parasztszekerek szállították a tíz mérföldnyire fekvő vasút-

állomásig. Ha rossz idő miatt a szekér nem tudott közlekedni, az érc felhalmozódott a bányában.

Akkor is rossz volt a helyzet, amikor mi odamentünk, de még sokkal rosszabb volt a forradalom előtt. A cár alatt a munkások éppen olyan koszos barakkokban laktak, mint az állatok, heti hat napon át átlag napi tizenkét órát dolgoztak, heti hét dollár bérért, az előmunkások időnként korbáccsal biztatták nagyobb buzgalomra az embernyájat, vasárnap pedig mindenki berúgott, ez volt az egyetlen kikapcsolódás."

A gépi felszerelés, amit Armand megrendelt, lassan megérkezett. A munkát előtörő gépek könnyítették. A légkalapácsok sortüze mérföldekre is elhangzott. Azon a tíz mérföldön, amelyen azelőtt, a piramisok építőihez hasonlóan, férfiak és asszonyok küzdötték át magukat, keskeny nyomtávú vasúti síneket fektettek le. De a legnagyobb csodálatot és tiszteletet a négykéses automata fűrész váltotta ki, amely a fákat percek alatt deszkává fűrészelte. „Vágja, mint kés a vajat" – csodálkoztak az oroszok. A deszkák egy részéből kényelmes házak, barakkok, egy kórház és több iskola épült. A munkamorál lényegesen javult, és mintegy véletlenül a koncesszió értéke is. Néhány régi épület lebontása után kiderült, hogy alattuk húzódott a környék egyik leggazdagabb lelőhelye. Rövid nyomozás után erre a titokra is fény derült. Régebben ez a bánya állami tulajdonban volt, és az akkor érvényes adózási feltételek mellett nagyon is gazdaságosan működött. De egy környékbeli, magántulajdonban levő bányának útjában állt, ezért megakadályozták a leggazdagabb ér kiaknázását. Egyik épületet a másik után emelték erre a lelőhelyre. Más lelőhelyekre köveket dobáltak, hogy elrejtsék.

Amikor minden mozgásba lendült, Armand vállalata valóban kifizetődő lett. Egy helyütt így ír:

„Az élelmiszeren és lakáson kívül még ruhával is elláttuk embereinket, első világháborús amerikai katonai egyenruhákkal. Valóban komikus látvány volt. Itt, Szovjet-Oroszország közepén, a látogató teljes haditengerész tiszti díszegyenruhába öltözött fúrómunkással találkozhatott. Volt, aki rongyos parasztnadrágja és filccsizmája fölött amerikai tiszti köpenyt viselt. Az anyák felszabdalták a közkatonák egyenruháit, és gyerekeiknek varrtak belőlük. Az anyagokat az USA-ban nemigen tartották volna elsőosztályúnak, de Alapajevszkben óriási sikert arattak. Mindenki meg volt győződve, hogy az amerikai hadsereg csupa milliomos."

Nincs adat arról, hogy Victor generálisnadrágban járt volna, de az biztos, hogy boldog volt, mint mindig, ha szolgálatot tehetett Armandnak.

VIII. FEJEZET

A ceruza erősebb a kardnál

Lenin halála után Hammer Allied American Corporationje, ahogy vállalatát akkoriban nevezte – tovább virágzott. Ez volt az összekötő láncszem a három tucatnyi bizakodó, üzleti kapcsolatot teremtő amerikai vállalat és a nagy kiterjedésű, még mindig elmaradott ország között, amelyet még további egy évtizedig nem ismert el Washington. Hammer azbesztkoncessziója – a rövid ideig tartó kedvezőtlen világpiaci helyzetet átvészelve – végre nyereséges lett. Most a prémüzlet iránt érdeklődött, és prémgyűjtő útjain a Szovjetunió legtávolabbi sarkait is célba vette. Export-import vállalkozása annyira kiterjedt, hogy New York-i székhellyel Londonban és Berlinben is nyitott leányvállalatokat. Az észtországi Revalban egy bankot is megvásárolt, és Szása bácsit tette meg vezetőjének. Moszkvai bankszámláján rubelkötegek halmozódtak fel. (Büszke tulajdonosa volt annak a betétkönyvnek, amely bizonyította: ő volt az első, aki a Szovjet Állami Bankban pénzt helyezett el.) A kormány növekvő vagyonával kapcsolatban csak két kikötést állapított meg: 1. Nem vásárolhat szovjet ingatlant. 2. Rubeljait évente csak egyszer válthatja át dollárra, mikor is, a mérleg ellenőrzése után, profitját exportálhatta.

Hammer üzleti és társadalmi kötelezettségei, vagyonának és főelőadói tekintélyének növekedésével, egyre szaporodtak. Hogy mind sűrűbben érkező ügyfeleit és vendégeit el tudja helyezni, kiköltözött a Cukorkirály Palotájából, és kibérelte a Szadovaján a Sza-

motecsnaja 14. szám alatti, huszonnégy szobás házat, melyet a cári uralom alatt, sok évvel azelőtt épített egy gazdag textilgyáros. Az előző bérlő a Herbert Hoover Amerikai Segélyiroda munkatársa, John Heskell volt, aki hathatósan támogatta Armand gabonahajó-szállítmányát, és ezzel tízmillió orosz életét mentette meg.

Rövid időn belül, a művészi érzékkel megáldott Victor közreműködésével, a barna ház – ahogyan az amerikaiak nevezték – lett a nem hivatalos USA-nagykövetség. A New York-i családtagokkal is megszaporodó Hammerok házigazdái lettek többek közt Mary Pickfordnak, Douglas Fairbanksnek, Averall Harrimannek (sok évvel később az USA nagykövete a Szovjetunióban), a Kongresszus államköltségen utazó szenátorainak, különböző előkelő személyeknek, Wils Rogersnek és John Deaweynek. Deaweyt is meglepte az egyre díszesebbé váló vendégház közvetlen légköre. Egyszer kora reggel az ebédlőbe ment, és ott találta Rose Hammer mamát, akinek a jó reggeliről vallott elképzelése alighanem különbözött az övétől. Rose mama kaviárt kanalazott, amelyet Armand mindig tartott a házban, és finom kristálypohárból átlátszó, vízszerű folyadékot ivott.

– Megtudhatnám, hogy mit iszik? – érdeklődött udvariasan.

– Vodkát – felelt Rose mama meglepődve, hogy ez egyáltalán kérdés tárgyát képezheti.

– Vodkát? Reggelire?

– Hát persze – felelt kedvesen az asszony. – Olyan, mint a zabpehely.

A sikeres Hammer-vállalkozás fölé alig észrevehető felhők gyülekeztek. Először egy sorozat apró panasz a Gosztrog kereskedelmi ügyosztályáról. Doktor

Hammer, rá jellemző módon, rögtön Kaganhoz, az igazgatóhoz fordult, aki egy óráig váratta előszobájában. Amikor Hammer végre beléphetett, Kagan hosszú monológba kezdett arról, hogy mennyire nehéz a szükséges árucikkeket külföldről beszerezni.

– Az apósom orvos – mondta –, de nem tud gumikesztyűt szerezni az operáláshoz. Nem tudna néhányat behozatni?

– Természetesen – mondta Hammer. – Örülünk, ha segíthetünk.

Ezután Kagan nyíltan kijelentette, hogy Hammernak semmi baja nem lenne többé a Gosztroggal, ha kissé „előzékenyebbnek" bizonyulna. Az egésznek vesztegetésszaga volt. Hammernak volt elég lélekjelenléte: úgy tett, mintha nem értené, mire céloz az igazgató. Ennél okosabbat nem is tehetett volna. Röviddel ezután a rendőrség letartóztatta Kagant. A lakásán százezer angol fontot találtak. Mint kiderült, Kagannak módjában állt áruszállításra teherautókat bérelni. Spekulánsok áruit fuvaroztatta abban az időben, amikor az élelmiszer-ellátáshoz minden szállítóeszközre óriási szükség volt. Azt tervezte, hogy a Gosztrog képviselőjeként hivatalosan „ellátogat" Németországba, aztán megszökik, és boldogan él vagyonából. Árulásért állították bíróság elé.

Egyéb kísértések is voltak, amelyek Hammert befeketítették volna a szovjet hatóságok előtt. Egy fiatal, angolul beszélő orosz vonzónak tűnő tervet tárt elé: csatlakozzék egy új házakat építő, régieket tatarozó vállalkozáshoz. Lehetősége nyílna rubelvagyonának befektetésére. Hammer, ösztönére hallgatva, elzárkózott – a kezdeményezők börtönbe jutottak.

1924-ben a Doktor félreérthetetlen levelet kapott Leonyid Kraszintól, a Külkereskedelmi Monopóliumok Osztálya vezetőjétől. A személyes találkozásra így emlékezik később:

– A bolsevik vezetők közül talán Kraszin látszott legkevésbé forradalmárnak. Sápadt, kissé szigorú arca volt, s fellépése akár egy gazdag nyugati üzletemberé. Nem véletlen, hiszen a háború előtt a Siemens-Schuckert német elektromos cégnél fontos pozíciót töltött be, olyan fizetéssel, amely óriásinak számított a háború előtti Európában. Kraszin, a magánvagyonával kapcsolatos nevetséges pletykák ellenére, egyetlen garas hátrahagyása nélkül halt meg, felesége állami nyugdíjból élt. Már évekkel a forradalom előtt – a puszta megélhetéshez szükséges költségeken felül – egész fizetését a bolsevik pártnak adta, amelynek régi és megbízható tagja volt.

Barátságosan, de határozottan elmagyarázta nekem, hogy a szovjet kereskedelem fejlődése következtében most már állami vállalatok, az Arkosz (1920-ban Londonban alapított szovjet külkereskedelmi vállalat) és az újonnan felállított Amtorg közvetítésével akarnak kereskedni, ezért nem kívánatosak a külföldi közreműködéssel bonyolított üzletek. Ez nem azt jelenti – tette hozzá –, hogy a szovjet hatóságok nem ismernék el azokat a nagy szolgálatokat, amelyeket a nehéz időkben az orosz kereskedelmi kapcsolatok kiépítéséért tettünk, és egyben kifejezte reményét, hogy találunk egyéb, nem kevesebb hasznot hajtó, új vállalkozási területeket Oroszországban.

Elgondolkoztam.

– De hisz oly sok függőben levő ügy van – mondtam. – Megkeresett például bennünket egy angol hajóépítő társaság, hogy hajókat akarnak eladni a szovjeteknek.

Kraszin egy pillanatra kísértést érezhetett. Aztán megrázta a fejét, és összeráncolta a homlokát.

– Nem – mondta. – Reméljük, hogy itthon építhetjük fel hajóinkat. A gyárakat újjászervezik, és azt,

amire szükségünk van, olcsóbban fogjuk előállítani, mint az angolok. Nem érti, dr. Hammer, hogy saját iparunkat kell fejlesztenünk? Miért nem érdeklődik az ipar iránt? Nagyon sok olyasmit importálunk, amit itthon is előállíthatunk.

Így vált harminc szerződés: egyebek között a Ford, az Allis, a Chalmers, az Underwood füstté.

Hammer ekkor és ott lezárhatta volna ügyleteit, és hazatérhetett volna anélkül, hogy bepillantott volna a Romanovok művészetének birodalmába, ha a véletlen szerencse segítségére nem siet. Miközben azon töprengett: tud-e és akar-e Oroszországban maradni, harcolni a bürokráciával és az elmaradottsággal, bement egy üzletbe ceruzát vásárolni. Az eladó német gyártmányú ceruzát mutatott neki, amelyhez hasonló az Egyesült Államokban két-három centbe került. Ezért a ceruzáért ötven kopejkát – huszonhat centet – kellett fizetni.

– Bocsánat, tintaceruzát szeretnék – mondta Hammer.

Ez nem nagyon tetszett az eladónak.

– Mivel ön külföldi, adok önnek – mondta. – De olyan kicsi az árukészletünk, hogy csak állandó vevőinket tudjuk ellátni, akik papírt és füzeteket is vásárolnak.

Hammer két rubelért – egy dollárért – kapta meg a tintaceruzát. Ez a ceruza lett az az ugródeszka, amely új és gyümölcsöző vállalkozások felé repítette.

Visszatért Kraszinhoz.

– Igaz az, hogy az ön kormánya célul tűzte ki: minden egyes szovjet állampolgárnak meg kell tanulnia írni és olvasni? – kérdezte a népbiztostól.

– Természetesen. Egyik legalapvetőbb feladatunknak tartjuk.

– Ez esetben – mondta Hammer – szeretnék engedélyt kapni ceruzagyártásra.

A vállalkozást tető alá hozták, de őrjítő fásultsággal. Felmerült a kérdés: mi történjék a hazai ceruzagyárral, amely – bár lelkesen cikkeztek róla, és nagy reményeket fűztek hozzá – semmi olyasmit nem tudott produkálni, amivel, a generációkon át a németországi Faber cégtől importált ceruzákhoz hasonlóan, írni is lehetett volna. A papírt átlyukasztották. Az a csekélység is felmerült, hogy Hammernak készpénzben le kell tennie ötvenezer dollár garanciát, hogy, a szerződés aláírásától számítva, tizenkét hónapon belül megkezdi a gyártást, és az első évben egymillió dollár értékű ceruzát gyárt. Ráadásul az állami ceruzagyár vezetőinek híresztelése alapján nyíltan támadták a „külföldi kapitalistákat, akik ki akarják zsákmányolni Oroszországot". Végül októberben a Külügyi Népbiztosságon Makszim Litvinov aláírta a megállapodást.

Így hát rendben is volt a dolog, egyvalamit kivéve. Armandnak fogalma sem volt a ceruzagyártásról. Ereje most is, mint mindig, abban állt, hogy tudta, hol élnek azok, akiknek erről fogalmuk van.

Az első vonattal Nürnbergbe utazott.

Riadó Nürnbergben és Birminghamben

Amikor Armand Hammer betoppant Nürnbergbe, úgy örültek neki, akár egy természeti csapásnak. Egészen nyíltan azért jött, hogy elcsábítson egy tucat ceruzagyártó szakembert. A legmegfelelőbb helyen kutatott. A Faber ceruzagyárat 1761-ben Kaspar Faber alapította, ükunokája, Johann Lothar von Faber (1817–1896) világhírűvé tette a gyárat, és áruit New Yorkba, Párizsba, Londonba és Berlinbe is eljuttatta. Üzletet kötött az orosz uralkodóházzal is, átvette a cár szibériai kényszermunka-táboraiban kitermelt grafitot. Az egyik renegát ükunoka, a rendkívül összetartó család kiátkozását kockáztatva, az Egyesült Államokban telepedett le, és Abraham Lincoln első kormánya idején megnyitotta az Eberhardt Faber gyárat.

Abban az időben, amikor Hammer a kartell megtörésének szándékával megjelent a városban, az anyavállalat, az A. W. Faber, gyakorlatilag monopolizálta a világ ceruzagyártását. Fürth festői városa szó szerint a család tulajdona volt, és kezében tartotta a közeli Nürnberg üzleti életét is. A Faber família intézte el, hogy semmiféle vasúti összeköttetés, még villamosjárat se létesüljön Nürnberg és Fürth között, nehogy „nemkívánatos" elemek érkezzenek, akik felhívhatnák a Faber gyár munkásainak és művezetőinek figyelmét arra, hogy a külvilágban a dolgozók helyzetének javítására bizonyos szociális reformokat vezettek be. Amilyen gyanakvással fogadták az idegeneket, éppen

olyan gyanakvással kezelték saját alkalmazottaikat is. Mint sok évvel később az amerikai atombomba megteremtésénél, csak az uralkodó család néhány megbízható tagja és a Faber-főmunkatársak ismerték az eljárás egészét, amellyel a világ egyik legismertebb szerszámát, a grafitceruzát előállították. Mintha a Coca-Cola receptjét akarta volna Hammer kifürkészni.

Egy-két heti sikertelen tapogatózás után megtört a jég. A helyi bankhoz szóló ajánlólevél hatására és némi magánnyomozói munka után találkozott egy George Baier nevű, barátságtalan Faber-mesterrel. Baier ifjabb és kalandvágyóbb korában elfogadott egy vonzó ajánlatot: létesítsen ceruzagyárat Oroszországban. Elhagyta Fürthöt, ahol egy katasztrófa előhírnökeként kezelték, és letelepedett Oroszországban. Az első világháború alatt elfogták, és mint ellenséget internálták, majd szabadon bocsátották, és közölték, hogy visszautazhat szülővárosába, Fürthbe.

De Faber hatalma még a háború közepén is akkora volt, hogy nem engedélyezték Baier hazatérését. Elvett hát feleségül egy orosz lányt, és csak a hadiállapot végén térhetett haza. Egy ideig még kiközösítették Fürthben, de végül is duzzogva beleegyeztek, hogy elfoglalja régi állását. Persze csak ritkán léptették elő. Halálos bűnt követett el: elhagyta Fabert.

Baier beszélt Hammernak arról, hogy egy huszonöt éves gyakorlattal rendelkező Faber-művezetőt, aki elfogadta egy újonnan létesített dél-amerikai ceruzagyár ajánlatát, a nürnbergi rendőrség nem engedett ki Németországból. A vállalat kívánságára Nürnbergben kellett élnie, de képtelen volt szakmájában elhelyezkedni.

A Doktor rávette Baiert, hogy segítsen behatolni a ceruzaerődítménybe. Morális ellenérzésbe nem ütkö-

zött. Alkalmazta Baiert évi tízezer dolláros fizetéssel (Hammer megegyezett vele, hogy minden sorozat legyártott ceruza után egy-két cent jutalmat kap, ami fizetésének később a többszörösét tette ki.) Fabertől havi kétszázat kapott. Baieren keresztül intézte Hammer a gépi felszerelés és a nyersanyag beszerzését, és az ő közvetítésével szerezte meg azokat a mestereket, akik hajlandók voltak megragadni a nagy lehetőséget, és Moszkvába költözni. Magasabb fizetés és nagylelkű jutalom ígérete könnyítette a megegyezést.

A megállapodás után Hammer Birminghambe utazott, hogy megszervezze leendő moszkvai ceruzagyára mellé az acéltollhegy-üzemet. Neki ugyan szükségtelen tehertételnek tűnt, de az oroszok ragaszkodtak, hogy bevegyék a koncessziós megállapodásba. Birminghamben is a Faber-féle zsarnoksággal találkozott. Zárt iparág; a munkások legnagyobb része gyermekfejjel szegődött ide, és feudális feltételek között tanulta ki az ipart. Hammer itt is felfedezett egy rebellis mestert, aki csoportot toborzott a fiatal munkásokból. Ezek a fiatalok visszatérve az első világháborúból, csak apáik és nagyapáik csüggesztő taposómalmát találták odahaza.

A Doktor visszatért Moszkvába, hogy a gyár helyét kiválassza, és azonnal látnia kellett, hogy megváltozott a helyzet. Két-három éve még ő jelölhette ki a terepet, és nevezhette meg a szimbolikus bér összegét. Most, az új gazdaságpolitika sikerei és a rubel aranyfedezetének biztosítása nyomán, megszűntek az ilyen lehetőségek és kedvező üzletek. Hosszú hiábavaló keresés után arra az elhatározásra jutott, hogy nem a fővárosban fogja felépíteni a gyárat. Aztán a végső pillanatban hallott egy külvárosi, elhagyott szappangyárról a Moszkva folyó partján. A gyárat kiürítették, de a csupasz épületek négyzetmérföldnyi területen álltak. Ele-

gendő hely volt itt, hogy kis lakóházakat, iskolákat, templomokat, kórházakat építhessenek, kertet és parkokat alakíthassanak ki az emigráns szakemberek és családjaik részére. Először renoválták a régi gyár épületeit, ezer ember munkáját igénylő, nagy erőfeszítéssel: új falakat kellett húzni, tetőt fedni, vakolni, festeni, új gázfűtést bevezetni.

A ceruzamesterek és családjaik azzal az ürüggyel távoztak Nürnbergből és Fürthből, hogy szabadságra utaznak Finnországba. Hammer az orosz vízumokat Helsinkibe telepítette. A gépi felszerelések majdnem ugyanilyen rejtélyes úton hagyták el Németországot. Baier javaslatára Hammer ragaszkodott ahhoz, hogy a gyártó cég Berlinbe küldje a gépeket, úgyhogy Faberék mindvégig azt hitték, hogy Berlinben épül a ceruzagyár. A tényleges rendeltetési hellyel kapcsolatban még akkor sem merült fel gyanú, amikor a Doktor kérte, hogy mindent, amit Berlinbe szállítottak, szedjenek szét, és a cég jelöljön ki szakértőket, akik később újra összeállítják a rengeteg alkatrészt. Berlinben minden egyes darabot beszámoztak, majd mindent Moszkvába szállítottak. A szakemberek együtt utaztak a gépekkel, hogy ellenőrizzék a darabok helyreillesztését és összeszerelését. Hammer rengeteg, sok millió dollár értékű külföldi gépet látott már, amit a nem megfelelően képzett munkások tönkretettek.

A ceruza- és a tollgyártás hónapokkal a szerződésben kitűzött idő előtt megindult, a Koncessziós Bizottság és a még mindig berzenkedő állami tulajdonban levő ceruzagyár legnagyobb ámulatára.

A világ legnagyobb ceruzagyárának sorsáról dr. Hammer könyvében így ír:

„Egy gyár problémája Szovjet-Oroszországban nem az, mint Amerikában: nem a termékek értékesítése nehéz, hanem maga a gyártás. A termelés halad nehe-

zebben. Nem mindig lehet nyersanyagot kapni. Különösen nehéz volt ez a mi esetünkben, amikor elkezdtük a munkát Moszkvában, mert a nyersanyagok legnagyobb részét külföldről kellett beszereznünk. Kevés a szakképzett munkaerő, és laza a fegyelem. Kezdettől fogva gondot jelentett, hogy egyre több ceruzát kellett termelni. Két műszakban dolgoztunk, sőt néhány munkaterületen háromban. Feszült légkörben, óriási erőfeszítéssel, de a termelést állandóan emeltük. Az első évben a koncessziós megállapodásban kikötött egymillió dollár értékű ceruza helyett kétmillió-ötszázezer dollár értékűt termeltünk. A másodikban ezt négymillióra emeltük. Az első évben az I. osztályú ceruza kiskereskedelmi árát ötven centről ötre csökkentettük. Ezért leállították a ceruzaimportot, ami további ösztönzést jelentett számunkra. Valósággal monopolhelyzetben voltunk. Termelésünk legnagyobb részét állami szervek és szövetkezetek vették át, de nem zártak el minket a magánkereskedőkkel folytatott üzleti lehetőségektől sem."

A Doktor a termelést amerikai rendszerű darabbér bevezetésével fokozta. A lassú munkások, akik német és angol felügyelőiket eleinte kétségbeejtették, nehezen értették meg, hogy a „több termelés több bér", de a Hammer gyárban kifizetett bérek utóbb meghaladták a Fürthben és Birminghamben fizetetteket, ennek a híre pedig elterjedt Moszkvában, sőt az egész Szovjetunióban. A vállalathoz álláskeresők tízezrei fordultak. Egy szélhámos hamis iratokat árult, amelyekben Hammer állást biztosított. Nyilván meggazdagodott, amire a rendőrség elkapta. Oroszországban mindenki akart írni, és az ehhez szükséges eszközt csak egy helyen gyártották: Hammernál. 1926-ra a termelés elérte az évi százmillió legyártott ceruzát, az acél tollhegyek száma 1925-ben tízmillióról évi kilencvenöt-

millióra ugrott. Hammer nemcsak a hatalmas orosz igényeket tudta kielégíteni, de termelésének körülbelül húsz százalékát Angliába, Törökországba, Kínába, Perzsiába és tucatnyi egyéb országba exportálta.

A vállalkozás jelentős sikere vegyes visszhangot váltott ki. Egy fiatalasszony, aki maga tartotta el gyermekeit, Hammer magasabb béreire vágyva, állásügyét egészen a Szovjetunió Legfelső Tanácsa elnökéig, Mihail Ivanovics Kalinyinig vitte. Hammer szívesen alkalmazta. A gyárat számos szakszervezeti küldöttség is felkereste, megcsodálták a szakértelmet, és gratuláltak a Doktornak, hogy a gyárban milyen tisztességesen bánnak a munkásokkal. De támadások is érték a kapitalista Hammert és az új gazdaságpolitikát, a NEP-et.

Párizs kincse az amerikai áruházakban

1922–1923 telének egyik dermesztően hideg reggelén Armand és Victor ellátogatott a moszkvai ócskapiacra, arra az egzotikus helyre, ahová a moszkvaiak részben üzleti, részben társadalmi okokból jártak ki. Szegényesebb változata volt ez a párizsi, londoni és madridi bolha- és tolvajpiacoknak. De imitt-amott, a rongyos és hidegtől reszkető eladók holmija között, a már végleg letűnt kor néhány relikviájára lehetett találni.

Egy különleges porcelán tányér ragadta meg Hammerék figyelmét. Néhány rubelért az övék lett.

– Ez volt a szikra – emlékszik vissza csillogó szemmel Victor a fél évszázadon át folytatott, hallatlan értékeket felhalmozó műgyűjtés és műkereskedés kezdetére.

A tányér abban a cári porcelángyárban készült, amelyet Nagy Péter lánya, Erzsébet létesített, és Nagy Katalin 1744-ben kibővített. A törékeny tányér túlélt minden háborút és vihart – Victor pedig felfedező körútra indult az állami múzeumokba, könyvtárakba, egykori műkereskedőket faggatott, és bátyja érdeklődése, türelme és bankszámlája segítségével egyre nagyobb műgyűjtői szakértelemre tett szert.

– A porcelánokról – idézi fel azokat a kalandos időket – áttértem az ikonokra. Armand biztatott, és én nem az voltam, aki a pénzt megkeresi, hanem az, aki elkölti, régi ikonokat felkutatni pedig olyan volt, mint felfedező úton járni. Az oroszok nem művészi, hanem vallásos tárgynak tekintették az ikonokat. Ezért, ha

valakit, mondjuk, Mihálynak hívnak, és megörökli nagyapja Szent Jánost ábrázoló ikonját, elviszi az ikont a falu festőjéhez, és átfesteti vele Jánost Szent Mihállyá. Ugyanezt teszik olajfestményekkel. Egy szakértő, bár zeneszerző barátom megtanított ikonokat megtisztítani, évtizedes vagy évszázados rétegeket feltárni. Néhány csodálatos művet, 15–16. századi gyönyörű képeket fedeztem fel így, 19. századi ráfestés alatt. És ez egyre több lett, mint hobbi: szenvedéllyé vált, és úgy éreztem, kincstárba, érintetlen aranybányába tévedtünk be. Rettenetesen izgalmas volt ez. Nagy segítséget jelentett aztán, hogy Armand időközben szerződött a Parker céggel, és épp akkoriban kezdtek Oroszországba érkezni a töltőtollszállítmányok. Fekete volt a kupakjuk, narancssszínű a testük, és aki orosz hozzájutott egyhez, büszkén hordta a zakója mellzsebében. Ajtókat nyitottak meg előttem ezek a tollak: sok moszkvai műkereskedő zárta be akkor már rég a boltját, és vállalt állást állami hivatalokban; ajándékba adott Parker-tollakért nem egy készséggel megtanított rá, hogy mit vegyek, hol vegyem, aztán hogyan tisztítsam meg, amit megvettem.

A „barna ház" lassanként megfényesedett belül, lakott múzeummá vált, gyakran megnyitotta a kapuját arra járó művészetbarátok előtt. És Hammer szívesen látott vendégül külföldi látogatókat, vezető szovjet egyéniségeket, meghívta az orosz színházak és a balett hírneves tagjait. Lassanként kincsek gyűltek föl a házban, néhányhoz szerencsés véletlen segítette hozzá a gyűjtőket.

Egy nap például Petrográd közelében egy kis szállodában ebédeltek a fivérek. Victornak feltűnt az elébe tett tányér áttetsző fénye, megfordította, ámultan látta rajta I. Miklós cár címerét és az 1825-ös évszámot. Megkérdezte az üzletvezetőt, hogyan jutott a tányér-

hoz. Az vállat vonva közölte, hogy a tányér „a palotából való", a többivel együtt, és hogy nem szereti ezt a készletet, mert nagyon törékeny. Panaszkodnak a mosogatók, mondta. Hammerék felajánlották, hogy a törékeny cári porcelánért jó vastag tányérokat adnak, amelyek állják majd a mosogatást. Az üzletvezető boldog volt.

Más alkalommal Victor a Téli Palota alagsorában egy csoport munkást látott meg, akik arany és ezüst hímzéseket fejtettek le díszes brokát miseruhákról és palástokról, amelyeket aztán félredobtak. Victor értesítette Armandot, akinek az az ötlete támadt, hogy Victor ajánlja fel az illetékeseknek az egyházi ruhákért azt az összeget, amennyit a róluk lefejtett arany- és ezüstfonál ér. A barna ház szekrényeiben hamarosan ott csillogtak a cár házi kápolnájának ezek az értékei.

Sok, uralkodói címerrel díszített pohár is került a gyűjteménybe. Ezeken két vékony üvegréteg közé volt foglalva az arany- és zománcművű kétfejű sas – olyan mesternek a művei voltak ezek a poharak, akinek ez a művészete vele együtt halt meg a 19. század végén. És a poharakat az idő és a temperamentum is pusztította: az orosz nemesemberek nemzedékeken át vélték illőnek, sőt kötelezőnek, hogy pohárköszöntő után földhöz csapják a poharat, mert inkább teljesül a jókívánság, ha senki sem iszik többé abból a pohárból, amellyel valakinek az egészségére iszunk. Nagyobb mulatságokon vandalizmusig fajult ez az úri szokás: összetörték a tányérokat, a falitükröket, az értékes csillárokat is. A Hammer fivérek nagyon sajnálták azt is, hogy II. Miklós hatezer porcelán figurából álló madárgyűjteményéből meg kellett elégedniük tizennyolc darabbal: tizenkét éven át festették a cárnak a porcelán madarakat az ország legavatottabb porcelánfestői.

Ritka volt az olyan nap, amikor nem érkezett Hammerék házába valamilyen becses tárgy. Victor hozta, Armand fizetett. Ám akkor még csak arra törekedtek, hogy rezidenciájukat tegyék amolyan kiállítási csarnokká is; nem látták előre, hogy egy nap lesz egy Hammer Galéria is. A Doktor nem ambicionált ilyesmit. Őt inkább a gyakorlatiasabb üzletek érdekelték. Coboly-, nerc-, hód- és mókusprémet exportált az Egyesült Államokba és Európába, kecske-, disznó- és borjúbőrt, hordószám kaviárt, ezertonnás tételekben fűrészárut, egy amerikai kolbászgyárnak pedig mérföldhosszban juhbelet. Így eszébe sem jutott, hogy új területre is lépjen.

Ha megállapítható az az időpont, amikor a művészetek iránti érdeklődésében hirtelen változás állt be, akkor ez talán akkor történhetett, amikor egy csalódott amerikai régiségkereskedő, E. Sakho volt vacsoravendége a barna házban. Sakho hetek óta tartózkodott Moszkvában, de makacs partnereivel nem tudott megállapodni, és visszakozásra kényszerítette a bürokratikus lassúság is, meg az őt érdeklő műtárgyak hatalmas ára. Amikor aztán a házba lépett, meglepetésében kimeredt a szeme, és felajánlotta a fivéreknek, hogy társuljanak az üzletébe.

– Nemigen gondoltam ilyesmire – mondta a Doktor. – Ehhez engedélyt kellene kapnom az állami szervektől. – De másnap utánajárt a dolognak, és azt a választ kapta, hogy 15 százalékos exportvám ellenében mindent kivihet Amerikába, kivéve azokat a tárgyakat, amelyeket a művészeti népbiztos a Szovjetunió múzeumai részére vissza akar vásárolni. Hammer elfogadta Sakho ajánlatát: társas viszonyba lépett vele, és Victort megbízta a Hammer-érdekek képviseletével.

Ezután a népbiztosság emberei állandó látogatók lettek a barna házban. Leltároztak, magyaráztak.

A hatóságok magatartása élesen megváltozott a megdöntött uralkodóház hátrahagyott limlomjai iránt. A moszkvai bizományi áruház némely műtárgyért és régiségért nem fogadott el rubelt, csak dollárt. De Hammeréknak az volt elég, és a gyűjtés folytatódott. Legnagyobb versenytársaik nem a külföldi műkereskedők voltak, hanem a nagykövetségek. A két legelszántabb a francia és a német. De nem bizonyultak egyenrangú feleknek Hammerékkal, akik mindig megtudták, ha valamilyen érdekes tárgy került a bizományi áruházakba. Victor ilyenkor odarohant, és készpénzben fizetett. A német követ ezen annyira megdühödött, hogy hivatalosan tiltakozott a Kremlnél; majdnem minden esetben, panaszolta, amikor műtárgyat akart megvásárolni, már előbb ott járt „egy bizonyos Mr. Hammer", és a tárgyra ki volt téve az „Eladva" tábla.

Ezekben az időkben azonban cikkezni kezdtek az újságok: támadták Hammert, hogy kizsákmányolja az alapajevszki azbesztművek munkásait, és az A. Hammer ceruzagyárból nagy profitot szerez. Régi barátai biztosították ugyan, hogy alapvetően semmi sem változott azóta, amikor olyan jó kapcsolatban volt Leninnel. Egy este a barna házban, a tiszteletére adott vacsorán, A. V. Lunacsarszkij kulturális népbiztos házigazdája fülébe súgta: „Figyelem az újságokban a maga ellen intézett támadásokat. Ne törődjön velük. Nem látta, hogyan támadnak engem az újságok? Még egy bolsevik népbiztost is szid a sajtónk."

A Doktor azért odafigyelt a cikkekre. Leszállította ceruzái és öt más gyára termékeinek árát: a tollakét, fém- és celluloid gyártmányokét és különféle termékekét. És megkezdte üzletemberei visszavonulásának előkészítését Moszkvából. Lényegesen jobban csinálta, mint a nálánál sokkal rövidebb ideig ott tartózkodott Napóleon.

Megvolt a mód Hammert kockázat és reklamáció lehetősége nélkül mindenétől megfosztani. A Szovjetunió és az Egyesült Államok csak három évvel később vette fel a diplomáciai kapcsolatot. De a szovjet kormány csak megvásárolta Hammer ceruzagyárát és egyéb érdekeltségeit, tisztességes áron, több millió dollárért. Hammer elfogadta az árat részben készpénzben, részben harminchat hónapos váltókban. A Koncesszió Bizottsága megadta az engedélyt, hogy „minden háztartási felszerelésével" együtt hagyhassa el a Szovjetuniót. Ez a felszerelés a barna ház el nem szállított kincseit is jelentette.

De egyebe is volt Hammernak: fiatal orosz felesége, csecsemő kisfia és a gyermek orosz dajkája.

Az első Mrs. Hammert – utána még kettő következett – „csillogó, világoskék szemű, napbarnított szépségnek" mondja a Doktor. Olga von Root bárónő egy cári tábornok leánya volt, ősét Németországból csalta el Nagy Péter, hogy helyes magatartást oktasson az orosz hadseregben. (Anyai részről Olga a híres lengyel tábornok, Kosciuszko leszármazottja volt, aki 1776-ban George Washington segítségére sietett.) Mint akkoriban egy arisztokrata ifjú hölgyhöz illett, Olga a pétervári Szmolnij-intézetben énekelni tanult, és nem is álmodta, hogy eljön majd az idő, amikor a háború és a forradalom elsöpri a világát, és ő alt hangján énekelt cigánydalaival menti majd meg saját maga és családja életét.

A bolsevik forradalom szétszakította a családot. A trónjáról letaszított cárhoz hű báró a polgárháborúban egy fehér csapatot vezetett. Olga bús cigánydalokat énekelt füstös kabarékban és kocsmákban; eleget keresett ahhoz, hogy anyját, húgát és öccsét eltartsa. Később egy barátja útján megüzente a front túlsó oldalára apjának: ha csatlakozik a kommunistákhoz,

amnesztiát kap. Root ügyes ember lehetett, mert a fehérektől úgy kelt át az arcvonalon a vörösökhöz, hogy senki sem lőtte le, majd könnyedén beilleszkedett a Szovjet Katonai Akadémia egy instruktori pozíciójába.

Olga a forradalom után nagy karriert csinált: Olga Vadina néven az egyik leghíresebb primadonna lett. 1925-ben Jaltában lépett fel, egy közös barátjuk ott mutatta be neki a fiatal amerikai milliomost. Mindkettőjüket felkavarta a találkozás. Hammer így emlékezik:

„Olga akkoriban az igazgatója felesége volt, de az, szerencsére, Moszkvában maradt. Egy hét, az első együtt töltött hét után eldöntöttük, hogy nem tudunk egymás nélkül élni. Vonaton visszatértünk Moszkvába, Olga elvált. Akkoriban ez könnyen ment. Polgári házasságot kötöttünk, és a barna házban családaink és barátaink részére csodálatos fogadást adtunk.

Egyetlen gyermekünk, Julian, 1928-ban, Moszkvában született."

1930-ban, amikor Hammerék elbúcsúztak Moszkvától, minden derűs volt. Az orosz rokonoktól doszvidanjákkal, a ceruzagyár régi Faber-alkalmazottaitól auf Wiedersehnekkel, a birminghami tollhegymesterektől till-we-meet-againnel búcsúztak.

Hammer Garches-ban megvett egy Párizsra tekintő kis kastélyt, és teljesen új életpálya gondolatával foglalkozott: párizsi székhellyel magánbankot nyit. Erre az elhatározásra egy véletlen biztatta. Összetalálkozott egy amerikai gyárossal, honfitársa gépi felszerelést adott el a Szovjetuniónak, de a vételárnak csak felét kapta meg készpénzben, a többiért ígérvényt adtak. Ezt a Doktor készségesen átvette. A kétségbeesett ember félértéken ajánlotta fel a váltókat, Hammer megvette. A gyáros utóbb elhíresztelte a hozzá hasonló

helyzetben levők között, hogy talált egy segítőkész balekot, aki hajlandó megvásárolni váltóikat és vállalni a kockázatot. Hammert elárasztották ajánlatokkal, és ő mindent fel is vásárolt. Averell Harriman magánkoncessziós partnerei közül többen, akiktől a szovjetek visszavásárolták érdekeltségüket, annyira meg kívántak szabadulni az ígérvényektől, amelyeket papírdaraboknál alig tartottak többre, hogy háromféves váltóikat 72%-os engedménnyel adták át Hammernak.

A Szovjetunió pedig minden adósságát kifizette. Egyedül ez milliókat jelentett Hammernak. Közben Sakho, Hammerék társa a művészeti vállalkozásban, sokat fektetett be a tőzsdén, és az 1929-es gazdasági válság tönkretette. Armand szerencsésen elkerülte a tőzsdét, így mikor Sakho felajánlotta Hammeréknak saját üzletrészét, ki tudták őt fizetni.

A Doktor tervei lassan határozottabb körvonalakat öltöttek. Nagy nemzetközi bankot épít ki, talán versenytársa lesz a Rotschildoknak. De fivérei, Victor és Harry megváltoztatták az elhatározását azzal a távirattal, amely többé-kevésbé ennyit jelentett: „Segítség!" 1931-ben volt a nagy amerikai válság mélypontja. A gazdasági katasztrófa több vállalkozást csőddel fenyegetett, közöttük a New Yorkba szállított több tonna műkincs remélt eladását.

Hammer abba a New Yorkba tért vissza, amelyet így jellemeztek: „a tőzsdések – ha nem almát árulnak az utcasarkon – kiugrálnak az ablakokon". Fivéreit pánikban találta. Az elfelejtett cárnő holmija senkinek sem kellett.

Hammer azonban kitalálta, hogy a csillogó árut nem hagyományos, kicsi, sötét és nem túl demokratikus műkereskedésekben kell eladni, hanem áruházakban. Összeállította az Egyesült Államok vezető

kereskedelmi cégei legfontosabb embereinek listáját, és mindegyiküknek magánlevelet írt. Röviden beszámolt arról, hogy miért járt Oroszországban, mit tett ott üzletemberként, és hogyan keltette fel érdeklődését az orosz művészet. Victorral teljes leltárt készíttetett a tárgyakról, amelyek egy része raktárban, a másik része még a vámnál hevert. Aztán megbízott egy nyomdászt, árcédulákat nyomatott, ezeken rajta volt a tárgy története is.

Az első felhívásra csak két áruház válaszolt. Az egyik óvatosan további részletek felől érdeklődött, de Joseph Laurie, a St. Louis-i Scruggs-Vandervoort és Barney cég főnöke, azonnali szállítást kért.

Mialatt Victor a kiállítást rendezte, Armand lefényképeztette a legérdekesebb történelmi darabokat, és meggyőzte Laurie-t: mutassa be őt a St. Louis-i Post Dispatch és Globe-Democrat szerkesztőinek. Laurie vonakodott. Mindkét lap elveivel ellentétes volt áruházak vagy bármiféle kereskedelmi vállalat ingyen reklámozása. De Hammer rózsás színekkel ecsetelte a várható hasznot. Meginterjúvolták, ő meg szétosztotta a szerkesztőknek feliratokkal ellátott fényképeit.

Az a Marshall Field, aki Hammer levelére nem is válaszolt, most sietve küldte el alelnökét Chicagóból tanulmányozni és értékelni a páratlan eseményt. A hírneves chicagói áruházat a háromhetes, soha nem látott St. Louis-i vásár Hammer áruinak átvételére késztette. A chicagói vásár még sikeresebbnek bizonyult, a tervezett három héten túl még három hónapig tartott, miközben Armand további hat metropolis üzletházaiban is rendezett bemutatót.

Még azok az ortodox egyházi ruhák is elkeltek, amelyeket Victor mentett meg valaha a pusztulástól. Némelyik köpennyé alakult át, némelyek zongoraterítővé alakultak, volt ami szétvagdalva, mint dú-

san hímzett sál, párna vagy estélyi táska született újjá.

– Mondtam én nektek, hogy nem mindenki ment tönkre – dorgálta Armand ámuló fivéreit. De úgy érezte, hogy nem árul többé áruházak pultjainál műtárgyakat, mint ahogyan csavart, méterárut vagy kisbútort szokás: megnyitotta saját műkereskedését, a Hammer Galériát a Fifth Avenue és az 54. utca sarkán, John D. Rockefeller bérlőjeként. Az üzletet több millió dollárral gyarapodva zárták le. De a sors és William Randolph Hearst másképpen rendelkezett.

Meglehetősen látványosan.

Hearst, az ország legfáradhatatlanabb műgyűjtője, két régi támogatójának kegyeiből esett ki: Franklin Delano Rooseveltéből, akit a Fehér Házba segített, és a banktőkééből. A harmincas évek közepén mindkettőjük ajtaja becsukódott előtte. Neki pedig, életében először, pénzre volt szüksége, méghozzá sok pénzre. Több részvényes csoport beperelte, és csődtömeggondnok kijelölését kérte.

Hosszú, sötét alagút végén csak egy parányi gyertya pislákolt: a Hearst műgyűjtemény. W. A. Swanberg *Hearst polgártárs* című könyvében megállapítja, hogy Hearst fél évszázados türelmes böngészés és könyörtelen licitálás után 504 kategóriában gyűjtött össze különféle műtárgyakat. Birtokain álló házaiban; három kaliforniaiban, St. Donatban, wales-i kastélyában, mexikói farmjain, New York-i szállodai lakosztályaiban – a Ritz Towerben, a Warwickban, a Lombardyban és a Devonban –, valamint különböző New York-i és Los Angeles-i raktárakban körülbelül 50 millió dollár értékű műtárgyat gyűjtött össze ez a különleges szarka, kezdve az i. e. 2500-ban készült szobortól egy Spanyolországban, Segoviában lebontott és beládázott, 1141-ben épült cisztercita kolos-

torig, a kétdolláros ajtógomboktól olyan Van Dyck-portréig, amelyért 375 000 dollárt fizetett.

Hearst igazgatótanácsának nagyon nehéz volt meggyőzni őt, hogy olyan anyagi helyzetbe jutott, amelyben egyedül likvidálható vagyona a gyűjteménye. Legalább 11 millióra volt sürgősen szüksége évtizedeken át kiépített újságkiadói királysága megőrzéséhez. Az 1930-as évek végén belenyugodott, hogy vagyonának körülbelül a felén túl kell adnia. De el szerette volna kerülni azt a látszatot, hogy az eladás létkérdés számára.

Ragaszkodott ahhoz, hogy kincsei megfelelően dekorálva kerüljenek piacra, és ennek megfelelően utasította az International Studio Art Corporationt. Az ügynökök az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország és más európai országok ismertebb műkereskedőinek, galériáinak ajánlották fel a tárgyakat, a fölkeresettek csodálták az idős költekezőt, mert addig nem volt szokatlan, esztendőkön át, hogy évi egymillió dollár értékben vásárolt. De nagy érdeklődést nem keltett az ajánlat. Hearst gyanakodva bár, de beleegyezett, hogy értékeit azokban az áruházakban kínálják eladásra, amelyek közül több sikeres üzletet csinált a Hammer-műtárgyakkal. Az akció csodálatosképpen sem feltűnést, sem sorban állást nem okozott. A próbaidő alatt még 200 000 dollár sem folyt be, amely a hirdetéseket, fizetéseket és egyéb kiadásokat sem fedezte. A vagyonkezelők árveréssel is próbálkoztak, de a jelentősebb kereskedők összefogtak, és nem licitáltak egymásra.

Ekkor lépett a színre Armand Hammer.

Egy ember van csak, aki ki tudná árulni ezeket a műtárgyakat, látta be Martin Huberth, a New York-i Mirror igazgatósági tagja, és az Armand Hammer. Huberthre mint Hearst alkalmazottjára kettős feladat

nehezedett: kezelnie kellett Hearst birtokait, és elegendő műtárgyat eladni ahhoz, hogy a dühödt hitelezőket lecsillapítsa. Irodájába hívta Hammert, felvázolta a sötét helyzetet, és megkérdezte, hogy segítene-e neki. A Doktor két feltétellel mondott igent: az eladásokból 10%-ot kap, és amíg el nem érik a 11 milliót, ő állapítja meg az árakat. A szerződést aláírták.

Hammer gondolt egy nagyot. Felhívta barátját, Beardsley Rumlt, a Macy elnökét, az elnök tanácsadóját, az „addig nyújtózkodj, ameddig a takaród ér" jövedelmiadó-terv szülőatyját, a New York Federal Reserve Bank elnökét. Rumlon keresztül barátkozott össze Nelson Rockefellerrel, és időnként Hammer repülőgépén hármasban utaztak Washingtonba, hogy tanácsot adjanak közös barátuknak, Franklin D. Rooseveltnek.

– Ez a legnagyobb esemény lenne a kereskedelem történetében – lelkesedett a Doktor a telefonba. – Képzelje el, ötvenmillió dollár értékű műkincs cserélne gazdát Macy pultjainál. A történelmi pillanat az áruház életében.

– Jöjjön el – szólt Ruml nyugodtan.

Ezután tárgyalások és viták feszült hónapjai következtek, mialatt Hammer egymást követő hullámokban állta Macy külső és belső alkalmazottainak ostromát. Idegfeszítő vot ez olyasvalaki számára, aki mindig mindenről pillanatok alatt döntött. De egy napon, amikor már hallucinált, és hallotta az egész Hearst birodalom összeomlását, Macy előállt egy javaslattal.

– Három hüvelyk vastag iratcsomó volt – emlékszik vissza Hammer, még mindig hevesen. – Bevettek egy záradékot, mi szerint jogot formálnak az árak felülbírálására. Tiltakoztam, azzal érveltem, hogy nem értenek hozzá, ami később be is igazolódott. Hearst hat emelet magas bronxi áruházával, amely egy egész

háztömböt foglalt el, megállapodtam, hogy kitesznek pár porcelánt és bútort. Ezeken akartam kipróbálni Macy szakértőit. Victorral együtt felkerekedtünk, és Bronxba mentünk.

Victor oldalán kellően felvértezve éreztem magam. Azokban a hónapokban, amikor a szerződésen vitatkoztunk, Victor olyan jelentést állított össze, mint talán még soha senki. Százötven Hearst-katalógust tanulmányozott át, száz meg száz fényképet vizsgált meg – köztük olyanokat, amelyeket maga Hearst sem látott soha –, és több mint húszezer darab műtárgyat látott el árcédulával és leírással.

Victor meg én ott ültünk hát, és hallgattuk a Macy-szakértők megállapításait. Nem tudtuk, nevessünk-e vagy hajítsuk-e ki őket az áruházból? Lámpaszakértőjük egy tizenhetedik századi kínai Hawthorne-vázalámpáról megállapította, hogy párját huszonkilenc dollár kilencvenöt centért kell árusítani. Hearst húszezret fizetett értük.

Victor megmutatta az embernek az eredeti árat, de ez sem hatott.

– Lehet – mondta –, de a mi kedves vevőink ezekért huszonkilenc kilencvenötöt lennének hajlandók fizetni. – A csüggesztő nap estéjén Armand felhívta Martin Huberthet, és megegyeztek, hogy a Macy nem megfelelő terepe a szupervásárnak.

Maradt a Gimbels. Az előzetes megállapodás, amely teljes jogot biztosított Hammernak, hamarosan létrejött Frederic és Bernard Gimbellel, de ehhez még Huberth beleegyezése is kellett. A középosztály számára létesített hatalmas áruház egész ötödik emeletéről kirakják a fiúosztály ruhafogasait, a csecsemőruhákat és mindent, ami szükséges San Simeon és Bronx kincseinek elhelyezéséhez.

De a Hearst-csoport nem sietett. Az akadály maga a

legendás kiadó volt. Amikor megtudta, hogy Hammer Macyt választotta kincsei piacául, nagyon elkeseredett. Rendkívül megalázónak érezte, hogy egy olyan ember kincseit, aki rengeteg időt, tehetséget és pénzt fektetett gyűjteményébe, azok árulják, akik csupán lábosok, fazekak, ventillátorok meg téli alsóruhák eladásához értenek. Végtelen mérföldeket utazott, hogy megtalálja és összevásárolja azt a gyűjteményt, amely - ahogy remélte - halála után valamelyik nagy kaliforniai múzeumba kerül, és milliók csodálják majd. Nem tudta elviselni, hogy ezek a tárgyak a Macynél halmozódjanak fel. Természetesen kételkedett a terep helyes kiválasztásában.

- Ha kolostort akarna venni, Macyhez menne? - kérdezgette azokat, akik ráerőltették ezt a számára drasztikusnak tűnő akciót.

A cisztercita kolostor, amelyre célzott, spanyolországi körútja alkalmával tetszett meg neki. Úgy, ahogy ott állt (alig állt), megvásárolta 500 000 dollárért, és hogy az üzletet a szerzetesek (és feltehetően a Vatikán) számára vonzóbbá tegye, a barátoknak új, kényelmesebb kolostort építtetett, nagyobb összegért, mint amennyit a régiért fizetett. Aztán amerikai mérnökökből és építészekből álló csoportot alkalmazott, akik lebontották a tizenkettedik századi épületet, minden egyes követ megszámoztak, és darabonként becsomagolták. A csomagoláshoz 10 700 ládára volt szükség. Hogy a nehéz ládákat a vasúthoz eljuttathassák, három mérföldes keskeny nyomtávú vasúti sínpárt építettek.

De Hearst igazi bajai a szent szerzeménnyel csak ezután kezdődtek. Amikor a szállítmány New Yorkba érkezett, a Földművelésügyi Minisztérium rátette a kezét. Az állami ellenőrök gyanakodtak, hogy az a szalmabélés, amely az úton a köveket a sérüléstől

védte, száj- és körömfájást terjesztő baktériumokat tartalmaz, ezért kiadták a rendelkezést: mind a 10 700 ládát fel kell nyitni, és meg kell vizsgálni a gyanús szalmát. A ki-be csomagolás Hearstnek 53 500 dollárjába került (fertőző baktériumokat nem találtak). Hogy ezek után mibe került a kolostor Bronxba fuvarozása, egy raktár két teljes emeletén történő elhelyezése, már kideríthetetlen.

Ha Hearst annak hírére, hogy Macy lesz az a hely, ahol kincsein a nyomorúságos pénzért túladnak, elkeseredett, azon már mélységesen felháborodott, hogy a színhelyt most a Gimbelsre változtatták. Kijelentette – érthetően gyanakodva –, hogy nem azért jutott annyi munka és szeretet árán ezekhez a műtárgyakhoz, hogy most a „Gimbels alagsorában" árulják.

Hearst igazgatói jobban szerették és tisztelték főnöküket, mintsem határozottan rábeszéljék a Gimbelsre. Ám az is lehet, hogy hiábavalónak tartották.

– Martin Huberth közölte, hogy megváltoztatta a véleményét, és nem járul hozzá a Gimbelshez – emlékszik Hammer. – Értettem, hogy mire gondol, ezért kerestem valami módot, amely enyhíthetné a csapást Hearst számára. Elmentem Bernie Gimbelhez, és azt mondtam neki: „Nézd, tiéd a Saks Fifth Avenue áruház. Elsőosztályú. Miért ne tehetnénk oda pár Hearst-kincset, nagy részük úgyis a Gimbelsbe menne? Azt hiszem, ez megnyugtatná Mr. Hearstöt, és Martin Huberth is beleegyezne." Bernie közölte, hogy sajnálja, a Saks Fifth Avenue-ban nincs elég hely. Mikor megkérdeztem, hogy miért nem intézi el, hogy legyen, vonakodva bevallotta: „Nem akarjuk, hogy kitudódjék a két áruház közötti kapcsolat. Ha a Saks Fifth Avenue gazdag vásárlói megtudnák, hogy a Gimbels-céggel van dolguk, elfordulnának tőlünk."

Persze Hammert nem lehetett könnyen lerázni. Szo-

katlan ügyét előterjesztette Fred Gimbelnek, aki összehozta unokatestvérével, Adam Gimbellel, az ifjú kereskedő herceggel, a Saks Fifth Avenue felelős vezetőjével. Adam vállalta, hogy kiürít egy kis területet a második emeleten, a lifttel szemben. Az önérzetért vívott csatát úgy-ahogy megnyerték, de az értékesítési háborút még nem. Hearst már-már belenyugodott a Saks Fifth Avenue-kiállításba. Hubert megkönnyebbült, a Doktor boldog volt, de Bernie Gimbelt baljós sejtelmek gyötörték. Armand meggyőzte: felejtse el a két áruházuk közötti társadalmi különbséget. „A Gimbels – érvelt – nemcsak vagyont szerez a Hearst-vásárból, de a Saks Fifth Avenue vásárlóközönségét (akiknek diszkréten tudomásukra fogják adni, hogy a Gimbels nevű áruház ötödik emeletén még nagyobb Hearst-kollekció van) is ráveszi, hogy betérjenek a másik áruházba, és talán még csatlakozni is fognak a Gimbels százezres vásárlói köréhez." „Sőt – biztosította Hammer – a Saks Fifth Avenue főnökeinek puszta jelenléte emelni fogja a Gimbels áruház tekintélyét." Ez meggyőzte Bernie-t.

Most már szabad volt az út Hammer számára. A Saks Fifth Avenue vásárlóközönségének 100 000 elegáns meghívót fogalmazott és küldött el, három egymás utáni szmokingos-estélyi ruhás kiállításra és vásárra, mindkét áruházban egyidőben. Közben Victor nagy gonddal válogatta össze az eladókat. Voltak, akik brooklyni tájszólással beszéltek, mások világnyelveken is. Néhányan, Hitler elől menekülve, ekkor kaptak először alkalmazást. Ismét mások múzeumokat és műkereskedéseket hagytak ott, hogy segítsenek túladni Hearst csodálatos kincsein.

– A fizetett hirdetéseken kívül hogyan fogjuk reklámozni a vásárt? – tette fel a kérdést a Gimbels-igazgatótanács ülése. Egyesek 100 000 dollárért akarták

megbízni az ország legjobb reklámirodáját. Mások Ivy Leet, John D. Rockefeller emberét javasolták.

– Ha Mr. Bernard Gimbel bemutat a New York-i újságok szerkesztőinek, nem kell senkit sem megbízni – jelentette ki a Doktor. Az igazgató tanácsnak kétségei voltak, de Robert Lehmanre, a Lehman Brothers bankház társtulajdonosára, nagy hatást gyakorolt az ifjú Hammer lelkesedése és eltökéltsége. Hammer és Bernie felkeresték Arthur Sulzberget a Timestól, Mrs. Ogden Reidet a Herald Tribune-től, Roy Howardot a World Telegramtól és Dorothy Schiffet a Posttól. Hammer kihúzta zsebéből a legértékesebb Hearst-kincseket ábrázoló fényképeket, és leadta a hozzájuk tartozó történeteket. És ami azelőtt soha meg nem történt: az újságok címlapján szerepeltek a fényképek és a híradás az áruházi vásárról.

A három estén át tartó kiállítás vendégei és az ártatlan bámészkodók megrendszabályozására ki kellett hívni a rendőrséget. Csak az első estén a két áruházban 500 000 dollár értéket adtak el. Némi meglepetésre, nem a Saks Fifth Avenue-ban, hanem inkább a Gimbels áruházban volt nagyobb a vásárlókedv, amelyről az egyik riporter így írt:

„Az emberek eljöttek a pokol fenekéről éppen úgy, mint a Park Avenue-ról, hogy megbámulják a kiállított csodákat. Itt a Gimbelsnél még spanyol kolostor is kapható, fényképről ugyan, mert a kövek még Bronxban vannak. Egy arisztokrata külsejű kísérő mindig kéznél volt, hogy irányítsa a nercbundás vásárt. A Gimbels így hirdetett: »Kedvezményes vásárlás Del Sartosban és Broadsloomban.« A hirdetés hangsúlyozta, hogy mennyire sikk Hearst-nyakéket viselni, és mindnyájunkat meghívott a kedvezményes vásárlásra. Az, aki megvett egy szkarabeuszt, képet, kandallócsempét vagy piszkavasat, talán nem is

tudta, hogy kivette részét a Hearst-birodalom megmentésében."

Egy Mrs. Klotz nevű háziasszony a következő szövegű levelezőlapot küldte a Gimbelsnek: „Tisztelt Uraim! Kérem, küldjenek nekem egy, a hirdetésükben szereplő Benvenuto Cellini-tálat. (Látta az újságban azt a képet, amelyen az ifjabb John D. Rockefeller Bernie Gimbellel együtt vizsgálgatja a világhírű tálat.) Kérem, válasszanak olyat, amelynek színe illik a kék ebédlőmhöz." Sajnos, csak egy tál volt. A Gimbels azt válaszolta Mrs. Klotznak, hogy a tál ára 25 000 dollár.

Miközben a New York-i műkereskedők őrülteknek kiáltották ki őket, a nagy vásáron felgyorsultak az események. A Saks Fifth Avenue-ba irányított tárgyak minden zavar vagy árcsökkenés nélkül átkeltek a Manhattanen, a Gimbels áruházba. Jack Alexander a Saturday Evening Post 1941. november 1-i számában, amely egybe esett a Hearst-vásáron elért ötödik millió dollár bevétellel, riportot írt a 32. utcában történt csodáról:

„A vásár első napjaiban ötvenezer érdeklődő volt. Edward Alden Jewell, a New York Times igazán hidegvérű művészeti kritikusa, igy írt: »Túlontúl szemellenzős szakértőnek kell lenni ahhoz, hogy az ember el ne képedjen ezen, a világ minden részéből és minden korszakából összehozott, óriási műtárgytömeg láttán. A hatás lenyűgöző.« Dr. Hammer hollywoodi díszlettervezőket és világosítókat hozatott, hogy a tárgyak megfelelő tálalásáról gondoskodjanak."

Alig telt el nap, hogy az újságok ne közöltek volna valami ötödik emeleten történt eseményt. Gyakran felbukkant egy őrült, csak annyi időre lépett ki a liftből, hogy átkokat szórjon Hearstre, aztán, még mielőtt bezárult volna az ajtó, visszaugrott a felvonóba.

Hammer riporterekkel és rádiósokkal folytatott gyakori beszélgetéseinek egyikében idézte egy ötödik emeleti látogató szavait: „Mintha az ember a Metropolitan Múzeumon vagy a Louvre-on sétálna keresztül, de minden tárgyon látna árcédulát." A Washington News így írt:

„Amikor a gyűjteményt a nyilvánosság elé tárták, nagy volt a kísértés, hogy az emberek megszerezzenek valamit Mr. Hearst tulajdonából. A tömeg megvadult. Gimbels becslése szerint az első héten százezren jöttek el. Diadalmas újsághirdetésben hasonlította össze ezt azzal a mintegy harmincezres számmal, ahányan a három legnagyobb New York-i múzeumot ezen idő alatt megtekintették."

Még Gimbeléknek is meglepő volt az a könnyedség, amellyel átlagemberek drága tárgyakat megvásároltak. Egy St. Louis-i asszony, aki tizenegy éves fiával New Yorkba jött, beszállt a földszinten a liftbe, hogy a hatodik emeleten ruhát vásároljon a gyereknek. Az ötödiken kiszállva, mindketten áldozataivá váltak érthető kíváncsiságuknak, és nézelődni indultak a Hearst-vásáron. A fiú, amikor az amerikai osztályon meglátta Abraham Lincoln aláírásait, ekszta-zisba jött. Leginkább az a durva papírra firkantott írás érdekelte, amelyben Lincoln kérte az Unió tábornokától egy konföderációs katona szabadon bocsátását. Az üzenetet meggyilkolásának napján írta, és minden valószínűség szerint ez volt utolsó levele. A többi aláírást negyven dollárért adták, de a fiúnak ez a bizonyos kellett, és anyja háromszáznégy dollárért meg is vette neki.

Egy sötét, izmos, brooklyni fickó, akinek sietős volt a dolga, néhány képet, bármilyen festményt akart látni. Az eladó mutatott neki egyet 800 dollárért. „Nem jó" – közölte, alig pillantva a vászonra. Hoz-

tak neki másikat 1220-ért. Összehúzott szemöldökkel jelentette ki: „Ennél feljebb is mehetek, öregem." Az eladó egy 1500 dolláros képhez vezette. „Meg van véve" - mondta, és készpénzben fizetett. „Küldjék el erre a címre, de hagyják rajta az árcédulát. Majd megmutatom én az előkelő szomszédoknak, hogy többet tudok fizetni a Hearst-dolgokért, mint ők."

Victor árcédulái, amelyek rövid figyelmeztetések után időnként változtak, a kereskedés csodái maradnak. Fordított alkimista volt: a Hearst-féle aranyat Gimbels-féle ónná változtatta.

- Ma már senki, talán Victor sem tudja, miért határoztak úgy, hogy két 16. századi Maximillian fegyverzet árát, amelyet Hearst 4000 dollárért vásárolt, leszállítanak 1995 dollárra (ezen az áron aztán el is keltek). Nelson hajóján, a Victoryn használt lőporszarut egy amerikai tengerésztiszt vásárolta meg, 17,50-ért. Egy philadelphiai asszony elől - aki megvásárolta Benjamin Franklin állóóráját 1895 dollárért (Hearst 4675-öt fizetett érte). Elvitték Franklin szemüvegét. E tárgy egy Madison Avenue-i orvoshoz került, 500 dollárért. George Washington meleg vizes kannáját egy New York-i építész szerezte meg, a Victor által ösztönösen meghatározott 2185 dollárért.

Tizenhét darab faburkolatú szobát adtak el. Egy nap egy New York-i ügyvéd felugrott, és talált egy tizenharmadik századi, festett üvegablakot. Elküldette abba az isten háta mögötti wyomingi templomba, ahol vándorprédikátor apja szónokolt. Egy kaliforniai olajmágnás felviharzott az ötödik emeletre, és megállapította, hogy a tizenhatodik századi velencei tanácsterem, Bernardo Parentino Scipio Africanus életét ábrázoló freskóival, „csinos". Meg is vette, a kifürkészhetetlen 9495 dolláros árért. Estére az olajmágnás százezer dollárt költött, és még kávézni sem volt ideje.

Hammerék a Hearst-vásár apályait és dagályait figyelmesen követték. Ha egy tárgyból kevés fogyott, lementek az árak. Victor sohasem volt szűkében az árcéduláknak meg a tintának. Ki más tudta volna rajta kívül, hogy Lady Hamilton hálószobája az új lakónak 2995 dollárt ér meg, hogy François Boucher rokokó Vénuszának 26 983 dollárt kell hoznia, a négy, 15. századi, gótikus gobelinnek 199 894 dollár a pillanatnyi ára, vagy hogy a 17. századi olasz mellszoborpár, amely eredetileg darabonként 198-ra volt árazva, leszállítandó 122,50-re?

Amikor a vevők sokallták Van Dyck Henrietta királynőnek 375 000 dolláros árát, Victor leszállította a dús keblű asszony képmását 124 998 dollárra, és a vevő máris lecsapott rá. (Victor Hammer nemrégiben megjegyezte, hogy azok, akik a vásár alatt elzarándokoltak a Gimbelsbe, gyakran nagyon jó üzleteket csináltak. Raffaelino de Garbo tondója, a Madonna a kis keresztelő Szent Jánossal és két angyallal, amiért 12 998 dollárt adtak, ma közelítőleg félmilliót ér. Az ifjabb David Teniers falusi táncjelenetet ábrázoló képe 998 dollárért talált gazdára, és most legalább 70 000 az ára. Mindkét mű a nagy angol Holford gyűjteményéből való. Ezek voltak a legjobb üzletek, amelyeket a Gimbelsben valaha is csinálni lehetett.)

Hogy Hammer felhívja a figyelmet a vásár jelentőségére, elegáns magazint adott ki, The Compleat Collector címmel, amely havonta értékelte a Gimbelsben eladásra kerülő tárgyakat. Ezeknek a nagyrészt különböző álneveken megjelent cikkeknek ő maga volt a szerzője. A lap szerkesztőjének francia álneve volt: Bras et Marteau. Armand and Hammer azaz Kar és Kalapács.

Hammer a 11 milliós bevételt egy évnél rövidebb idő alatt érte el, így a szerződés lejártával Hearst meg volt mentve. Eljött az ünneplés ideje.

– Nagy vacsorát adtak a tiszteletemre – mesélte később Hammer.

– Hearst?

– Nem – felelte Hammer derűsen –, a hitelezői.

XI. FEJEZET

A whisky-sztori

Hammer igazán sokoldalú üzletember akkor lett, amikor 1931-ben Párizson keresztül hazatért Amerikába. Életének egy különösen tevékeny korszaka köszöntött be. Ebben az időszakban győzte meg az amerikaiak tízezreit, hogy életüket szebbé tehetik, ha több millió dollárért műtárgyakat vásárolnak. Ezenkívül whiskygyártó és szarvasmarha-tenyésztő nagyhatalomként is fellépett; rádióhálózatot épített ki, aranynyal üzletelt, jótékonykodott. Volt idő, amikor mindezzel egyidejűleg foglalkozott.

Persze a Midasz királyi gazdagság önmagában kevés volt a boldogsághoz. Olgával szakítottak, majd barátságban elváltak. Túlságosan nyughatatlan természete volt mindkettőjüknek. Hammer sokirányú üzleti tevékenysége napokra, sőt hetekre távol tartotta otthonától, ide-oda repült az országban. Az orosz feleség a Fifth Avenue-i lakásban, később pedig a Highland Falls-i házban unalmasnak találta az életet. Újra kezdte hát énekesnői karrierjét, mégpedig olyan sikerrel, hogy egyre gyakrabban volt távol férjétől. A válás után Olga Julian fiukkal Hollywoodba költözött, ahol kisebb filmszerepeket kapott. A szép asszony, aki művészi pályáját oly nehéz körülmények között kezdte, rákban halt meg, amikor Julius már nagykorú volt.

Hammer 1943-ban nősült újra. Egy elvált asszonyt, Angela Zevelyt, vett el feleségül, akinek a New Jersey-i Red Bank lótenyésztő vidékén volt kis birtoka.

Amilyen melankolikus természetű volt Olga, annyira élénk ő. Családja telivéreket tenyésztett. Egyik rokona tulajdonában volt Zev, a híres amerikai versenyló, amely legyőzte a francia Epinard-t a belmonti versenyen, és megnyerte az 1923-as Kentucky Derbyt. A vidám, könnyed Angela szerette az életet, a társaságot, Armand tengerjáró yachtját, a *Shadow Isle*-t (nevét a Red Bank-i farmról kapta), a kényelmet, a jólétet, amelyet az energikus milliomos biztosított számára.

Hammer mindent megtett, hogy nem túl szerencsés választását igazolja. Időközben elfogadta a sors egy váratlan kihívását, s ostrom alá vette az ország legrettenthetetlenebb erődjét, a whiskyipart.

A Doktor már sok nyulat húzott elő a cilinderből. Ez alkalommal változtatott a taktikán: ő maga ugrott elő; mégpedig a hordóból. Látszólag a Romanov-kincsek eladása és Franklin Delano Roosevelt elnöki esélyei foglalkoztatták, valójában új hangokra figyelt. Ha érvénybe lép a New Deal, és hatályon kívül helyezik a prohibíciót, elképzelhetetlen mennyiségű hordóra lesz szükség, hogy a nemzet szomjúságát oltó sört és whiskyt legyen mibe tölteni.

Hordók pedig nem voltak. Amióta 1919-ben életbe léptették a prohibíciós törvényt, nemigen volt szükség rájuk. De most nagyon kellettek. Hammer pontosan tudta, hol lehet hordódongákat találni. Hol másutt, mint Oroszországban? Elég sokáig élt ott ahhoz, hogy tudja, mi mindent exportálhatnának a szovjetek. Több hajórakomány hordódongát rendelt. Kissé bosszankodott, amikor a hajón dongák helyett kiérlelt tölgyfa rönkök érkeztek, aztán a New York-i dokkoknál, ahol az orosz hajó kikötött, ideiglenes dongafűrészelő üzemet állíttatott fel. Amikor ez szűknek bizonyult, Milltownban, New Jersey államban

építtetett egy modern hordógyárat, nem kisebbet, mint az A. Hammer Cooperage Corporation. Hordói jó időben jöttek le a szalagról, az alkoholtilalom feloldása meghozta a várt eredményt. Mohón, fantasztikus árakért csaptak le a hordókra nagy whisky- és sörgyárak, az Anheuser-Busch, a Coor's, a Schenley és mások.

Hammer egy ideig elégedett volt a hordóüzlettel, és nem kívánt részt venni a szeszgyártásban, ebben a rendes körülmények között rendkívül kockázatos iparágban. De aztán Fred Gimbel, Angelával kötött házasságának tanúja, tőzsdetippet adott neki. Kitört a második világháború, nehezen lehetett whiskyhez jutni, és a néhány száz lepárlónak nem volt szabad az élelmiszer-ellátáshoz nagyon is szükséges gabonát felhasználnia. – Vásárolj meg egypár American Distilling részvényt – sürgette Gimbel a feleségével mexikói nászútra készülő Hammert. – Nincs semmi kockázat. Minden részvényesnek egy hordó italt adnak jutalékul. Mi az összes whiskyt megvesszük tőled. A törvény számunkra, akik az értékesítési oldalon állunk, tiltja a részvényvásárlást.

A Doktor vásárolt hát darabonként 90 dollárért 5500 részvényt, a megengedett 10%-os árrés mellett. Részéről nagyon szokatlan volt ez a befektetés nemcsak azért, mert majdhogynem antialkoholista volt, de azért is, mert eddig nem voltak részvényei. Ezért lett egyike azoknak a nemrég meggazdagodott amerikaiaknak, akiket az 1929-es válság nem érintett. Az 1920-as évek elején milliomos volt, és Oroszországban töltött évei alatt többszörös milliomossá vált. Jó érzékkel távol tartotta magát az évtized lázas spekulációitól. Ha nem Fred Gimbel tanácsolja, hogy vegyen American Distilling részvényt, valószínűleg kineveti az illetőt. De Gimbel tanácsát megfogadta, s

csak azután utazott el feleségével. Ameddig vissza nem érkezett New Yorkba, el is feledkezett a tranzakcióról. Ekkor azonban meglepve és örömmel vette tudomásul, hogy a részvények ára 150 dollárra ugrott. Már-már el akarta adni, amikor Gimbel közbeszólt.

– Ne tedd – intette. – A whiskyn, amit kapsz, többet keresel, és megmaradnak a részvényeid.

Hammer nem akarta, hogy az 5500 hordót New Yorkba szállítsák teherautón. Hordóit az American gyár raktáraiban hagyta, ahol vállalták, hogy palackozzák és felcímkézik, Hammer márkajelzéssel. Boszszankodott, hogy New Yorkban nem kaphat nagykereskedői engedélyt. Buffalóban kaphatott. Ezért hát oda sietett, kérvényezte és meg is kapta a szükséges engedélyt. Azután csak utasítást kellett adnia, hogy a Peoria folytassa a palackozást és a címkézést. A 86 fokos italt hordógyára után „Cooperage"-ra keresztelték. Gimbel a készletet sürgősen megvásárolta.

Egész oldalas hirdetéseket tett közzé a New York-i újságokban. Hosszú sorok kígyóztak a Gimbels áruház előtt.

Hammer 5500 hordójából rövid idő alatt 2500-at palackoztak. A többi is gyorsan eltűnt volna, és ez esetben Hammer nyilván eladta volna a részvényeket a hordókkal együtt, és felhagy a whiskyüzlettel. De a szerencsés véletlen közbeszólt. A Hammer Galériabeli irodájában dolgozott, amikor titkárnője bejelentette, hogy egy Mr. Eisenberg nevű úr szeretne vele beszélni. Eisenberggel, aki most ügynök volt, hétnyolc évvel azelőtt, Oroszországban találkozott. Hammer barátságosan üdvözölte, s titokban remélte, hogy nem marad sokáig. Szórakozottan hallgatta. Gondolatait művészeti és egyéb vállalkozásai kötötték le, de még így is rájött, hogy Eisenberg hallatlanul érdekes

dolgot mond. Azt akarta a látogató elmagyarázni kissé szórakozott házigazdájának, hogy a tiszta whiskyt ötszörösére lehet szaporítani, ha hozzákevernek 80 százalék tiszta, olcsó, semleges ízű szeszt, és az emberek legnagyobb része éppen olyan ízletesnek fogja találni.

Hammer gyorsan kalkulációt végzett. Ha ez igaz, akkor a megmaradt 3000 hordó 15 000-re szaporítható. 9500-zal több lesz, mint amennyit legelőször kapott. És a részvényei még mindig megmaradnak.

Eisenberg felkészülten érvelt. Oroszországban vodkával foglalkozott, és értette a dolgát. Italmintákat hozott, olyanokat, amelyeket gabonából és olyanokat is, amelyeket burgonyából pároltak. Dr. Hammernál meg akadt egy üveg Cooperage. Eisenberg töltött belőle egy keveset két papírpohárba, hozzáöntött a gabona- és burgonyapárlatból, megkeverte, és kérte Hammert, kóstolja meg mindkettőt. Hammer nem tudta megkülönböztetni a gabona-, illetve a burgonyaszesszel hígított whiskyt, sőt legnagyobb örömére a keveréket sem a tiszta italtól.

– Hát akkor mit csinálunk? – kérdezte Hammer azt az embert, akinek megvolt az elképzelése az italszaporításról, de nem volt hozzá whiskyje. Eisenberg kész volt a válasszal.

– Két-három éve élek csak ebben az országban, de pár dolgot már kifürkésztem – mondta. – Tudom, hogy New Hampshire-ben, egy Newmarket nevű helyen, Maine állam határán van egy lerobbant rumlepárló. Tulajdonosai nem teljesítették fizetési kötelezettségeiket, az állam átvette. De meg akar szabadulni tőle. Nagyon kis összegért megkaphatjuk, és átalakíthatjuk burgonyalepárló üzemmé. A burgonya miatt nem kell aggódnunk. Maine államban telítve van a piac. A raktárak dugig vannak burgonyával, ott rohad

és büdösödik, de az állam továbbra is támogatja a farmereket, hogy egyre többet termeljenek. A Time magazin is írt róla. Rémes.

Hammer lépésről lépésre intézte a vételt. Az újonnan alakult Háborús Termelési Tanács különleges fontosságúnak nyilvánította az alkoholt. Nagy volt rá az igény a háborús erőfeszítések közepette, nem beszélve a torpedók üzemanyag-szükségletéről. Hammer elment Washingtonba, megkereste New Hampshire állam szenátorát, Styles Bridge-t és Maine szenátorát, Owen Brewstert. Mindketten republikánusok voltak. Mindketten szívesen fogadták a javaslatot. Bridge azért, mert ipari lehetőséget jelentett New Hampshire-nek, Brewster pedig azért, mert segít a burgonyatermelőkön. A szenátorok összehozták Donald Nelsonnal, a Háborús Termelési Tanács vezetőjével. Nelsonnak is az volt a véleménye, hogy a maine-i burgonyafeleslegek az „egész környéket bebüdösítik", és engedélyt adott Hammernak. A nyilatkozat szerint, a kritikus burgonya-túltermelésre való tekintettel, Hammer és társai engedélyt kapnak burgonyából lepárolt, fogyasztási célokra alkalmas szesz gyártására. A törvény abban az időben csak ipari célokra engedélyezett alkoholgyártást.

Hammer azután newmarketi beruházó céghez fordult. Megkérdezte az illetékest, hogy mennyiért adják el a kísértetjárta rumgyárat? A korábbi tulajdonosok tartozása, 55 000 dollár volt az ár. Hammer elővette csekk-könyvét, és kiállította a csekket. Övé lett a lepároló, összes raktárával együtt. Ahogyan később kiderült, órákkal előzte meg egy vetélytársát, az Angliába akkreditált követet, az idősebb Joseph P. Kennedyt, aki hasonló feltételek mellett szintén megkaphatta volna az üzemet.

A moszkvai ceruzagyár esetében alkalmazott gya-

korlatot követve Hammer elcsábította az American Distillieries cégtől Hans Meiser német vegyészt, a becsületes krumpli bódító alkohollá változtatásának elismert szaktekintélyét. Ezután ezertonna-számra vásárolta fel a burgonyát, negyvenöt kilós zsákonként tízcentes, potom árért, és feltöltötte a raktárakat. A Cooperage palackozását és címkézését felfüggesztette, várt, míg fel nem hígíthatja az erjedt burgonyából nyert párlattal.

Nem sokáig kellett várnia. A Gimbels – bár az ital csak a törvény által minimálisan előírt, 20%-os whiskyt tartalmazta – boldogan elfogadta, mert még megillette a „whisky" elnevezés. Fred Gimbel az új terméket Gold Coinnak keresztelte el, és az ügyes reklám hatására megint hosszú sorok álltak az áruház előtt. A vevők két üveggel kaphattak, és még egy üveg kubai gint is kellett vásárolniok. Ennyire alkalmazkodóvá vált az ország ízlése.

Majdnem ugyanabban az órában, amikor a Gold Coin, a burgonyapárlatból készült whisky piacra került, megjelent az Egyesült Államok Pénzügyminisztériumának új alkoholadó-rendelete. A következő hónap, 1944. augusztus 1-étől további utasításig „gabonaszabadság"-ot engedélyezett, ami az Egyesült Államok lepárlóinak lehetőséget nyújtott, hogy visszatérjenek fogyasztásra alkalmas alkohol búzából, árpából és rozsból történő lepárlására.

– Ott álltam Newmarketben, nyakig krumpliban, amely most már igazán rettenetesen bűzlött – emlékszik vissza Hammer. – Gimbel felhívott telefonon. Azt mondta: „Jobb, ha bezárod az üzletet, és hazajössz. Senki sem fog burgonyawhiskyt inni, ha ihat gabonából pároltat is." Katasztrófa volt. A következő napokban lemondták a Gold Coin-rendeléseket. Összecsaptak fejem felett a hullámok. A Gold Coint

hamisítványnak tekintették. Haditanácsra hívtam össze műszaki embereimet. Legtöbben a törülköző bedobása mellett voltak. De én kijelentettem: elhatároztam, hogy folytatom a burgonyaalkohol gyártását. Azt mondtam nekik, csinálják csak tovább az alkoholt, és raktározzák, mint a burgonyát. Mindent megtöltünk alkohollal. Majd csak kell valakinek. A rohadt krumplival úgysem lehet mit kezdeni. – Így tettünk. S ahogy csökkent a burgonya a raktárakban, úgy emelkedtek a hordóhalmok. Jó volt látni, hogy megszabadulunk az átkozott burgonyától, csak hát az alkohol nem kellett senkinek.

Hammernak igaza lett. A „gabonaszabadság" csak egy hónapig tartott. Ismét nagy lett az igény burgonyaalkoholra. Hammernak jókora készlete volt. Számtalan gallont szállítottak Petoriába, hogy érett whiskyvel keverjék. A Gold Coin visszanyerte népszerűségét. A hagyományos lepárlókkal szemben Hammerék kedvező helyzetben voltak. Nekik semleges szeszük, azoknak érett whiskytartalékaik voltak. A National Distillersnek egy hordó négyéves whiskyért négy hordó semleges (burgonya-) szeszt ajánlottak. Az üzlet várakozáson felül sikeresnek bizonyult, de rájött Hammer, hogy igen vékony jégen táncol. A kormány újabb és hosszabb időn át tartó „gabonaszabadságot" hirdethet meg, és akkor az ő burgonyapálinkájának befellegzett. Ezért hát gabonalepárlókat kezdett vásárolni. Kilencet vett meg, ami lehetővé tette, hogy a washingtoni direktívák szerint ugráljon.

Furcsa módon, a legkisebb befektetés bizonyult a legjobbnak. Ez a J. W. Dant lepárló volt a kentuckyi Dantban, amely évi húszezer ládányit termelt. (A ládák hatvanpalackosak.) A fanyar malátával ízesített gabonapárlatot ugyanazon az áron értékesítették, mint a jobban reklámozott fajtákat, az Old

Grand Dadet, az Old Taylert és az I. W. Harpert. A sikeren felbuzdulva, a Doktor megvette a Dant and Headet, a baltimore-i rozspárolót, meg a louisianai National Gretnát. Hamarosan, a Seagram után, az Egyesült Államok második legnagyobb whiskygyártója lett. Vállalatát United Distillers of America Ltd-nek nevezte el. Az ország háború alatti szomjúsága a „gabonaszabadságok" idején minden lepárlót túlórázásra késztetett. Amikor a kormány megtiltotta a gabonafelhasználást, Hammer ráállt a burgonyából párolt italokra. A gabonatilalom feloldása után – lepárlói tiszta whiskyt gyártottak, amelyet érlelni és keverni is tudott. Ha az érlelt whiskyből kevés volt – versenytársaihoz hasonlóan –, 20 százalékra csökkentette az üvegek tisztawhisky-tartalmát. Amikor javult az ellátás, felemelte 30-35 százalékra. Közben megpróbálta javítani a burgonyaszesz hírnevét. Egy tonna burgonyához néhány véka sárgarépát adott, és megkapta a hivatalos szervektől az engedélyt, hogy üvegeit a következő felirattal címkéztethesse: „semleges zöldségből készült alkohol", ami sokkal elegánsabban hangzott, mint a „burgonyaszesz". A kormány jóváhagyásának eredményeként teljesen legálisan keverte Hammer a korlátozás alá eső gabonát burgonya–sárgarépa-párlatával, ehhez járult természetesen a kötelező érettwhisky-hányad, amelyet részben saját maga állított elő, részben pedig felvásárolt. Az illetékesek azt is engedélyezték, hogy kentuckyi lepárlójában nem kentuckyi gabonakészletét akkor is felhasználja, amikor nem volt gabonaszabadság. Ez lehetővé tette, hogy kentuckyi whiskykészletét növelje, amelyet jobban lehetett értékesíteni, mint a másutt gyártottakat.

Amikor a kormány már megengedte a gabona felhasználását, a Doktor rájött, hogy új gyártmányai

iránt még akkor sincs érdeklődés, ha azok tiszta gabonából készült szeszt tartalmaznak. A közönség a régi ízeket igényelte, és a legalább négy éve érlelt, márkás italokat kedvelte.

Hammert már-már katasztrófa fenyegette. És ekkor csengett a telefon. Bátyja, Harry, az árakról értekezett. Elmondta, hogy egy New York-i üzletben kért egy üveg J. W. Dantet. Az eladó közölte, hogy nem tartanak ebből a márkából. (Armand produktumainak nagy részét Kentuckyban és Dél-Illinoisban hozták forgalomba.) Ezért megelégedett egy üveg Old Grand Daddel, amit ugyanazért az árért (7 dollárért) adtak, mint a kentuckyi fanyar, malátás italt. De az eladó – ahelyett, hogy levett volna egy üveg Old Grand Dadet a polcról – szokatlan dolgot művelt. A pult alá nyúlt, és kihalászott egy üveg fanyar, malátás Heaven Hillt, és töltött belőle egy pohárral. – Ezt kóstolja meg – mondta Harrynak. – Nem tarthatjuk raktáron. Csak a pult alatt van, és legjobb vevőinknek adjuk el.

Harry megkóstolta, és megállapította, hogy éppen olyan jó, mint a J. W. Dant, vagy bármely más whisky.

– Mennyit kér érte? – kérdezte Harry.

– Négy negyvenkilencet – vallotta be halkan a kereskedő.

Harry telefonhívása fényt gyújtott a Doktor agyában, érezte, hogy nagy áttörés lesz a whiskyfronton, és elhatározta, hogy saját kentuckyi raktárának négyéves whiskyjét leszállítja az üvegenkénti – legalábbis a vevők részére –, boldogító, 4,95-re. Eddig is mindössze 20 dollár volt a nyeresége egy ládán, most legalább tönkremegy, de pár éven belül egymillió ládát ad el, idősebb versenytársai bosszantására. Aztán Harry azt is közölte, hogy már létezik kentuckyi whisky 4,49-ért, a Seagram Seven áráért, amely 35 szá-

zalék gabonapárlatot tartalmazott. A Doktor magához hívta alelnökét, Newt Cookot, aki éppen az általa mesterinek gondolt 4,95-ös ár reklámkampányán dolgozott.

– Alakítsd át a hirdetést, Newt – utasította Hammer. – Az új ár 4,49 lesz.

– Ezt nem teheted – tiltakozott Newt.

– Ki mondja, hogy nem? – kérdezte Hammer. Azt hitte, hogy ezzel befejezte a tárgyalást, de nem így történt.

– Én mondom – felelt Newt. – Soha senki nem adott még el tiszta italt keverék áráért. Senki.

– Épp itt van a kutya elásva – magyarázta Hammer. – Az ivó ember azt mondja: „Hé, ha én tiszta whiskyt kaphatok a Seagram Seven áráért, miért vennék keveréket? Miért igyak olyasmit, amiben 65 százalék egyéb alkohol van, ha igazi, érett italt kaphatok ugyanazért az árért?"

A J. W. Dantet a következő nagybetűs felirattal reklámozták: „A kentuckyi whiskyk koronaékszere", és mindenütt piacra dobták. Victor produkálta a művészi hókuszpókuszt. Vásárolt egy szakajtóra való Habsburg-koronaékszert (később ezeket a Hammer Galériában eladták), és a J. W. Dantet reklámozva, körutazást tett. Helyi klubok hölgyeit hívták meg, hogy viseljék az ékszereket a jótékony célú vásárokon. Kissé furcsán festett az osztrák korona a 4,49-es whiskysüveg fölött, a hirdetés címoldalán. Hammerék elérték, hogy a kiskereskedők ne kérjenek többé semmit azért, hogy kirakataikba tegyék a J. W. Dant-palackokat.

A J. W. Dant két év alatt az egyik legkeresettebb márka lett. Egyidejűleg elérték a célt; az egymillió ládát, ami rendkívüli módon idegesítette a riválisSchenley elnökét, Louis Rosensteint. Megfontolt tár-

gyalások után, amelyek közül néhány akkor folyt le, amikor Rosenstein yachtja a floridai vizeken megelőzte Hammerét, Armand eladta neki a J. W. Dant lepárlót és a raktárkészletet, 6,5 millió dollár készpénzért. Aztán további milliókért a többi lepárlót, új és régi whiskyjeit, „zöldség"-alkohol-raktárait és minden ezzel kapcsolatos érdekeltségét.

Elege volt már a whiskyből, és azt kívánta, bárcsak Angelának is elege lenne.

XII. FEJEZET

Az aranyat érő bika

Hordódongák vezették el Armand Hammert a whisky-üzlethez, és mert szívesen evett volna néha egy-egy szelet jó vesepecsenyét akkor, amikor nehezen lehetett kapni, olyan területre kalandozott, ahol majdnem azonnali sikert aratott, és amely a művészetek világától éppen olyan távol állt, mint kétes burgonyaügyletei. Semmit sem tudott a szarvasmarha-tenyésztésről, legfeljebb annyit, hogy a tenyésztők és hizlalók szívesen vásárolták lepárlóinak melléktermékét. Ami a malátából maradt, jó marhatáp volt, neki pedig megfelelő hasznot hozott.

A második világháború alatt Hammernak éppen olyan nehéz volt jó marhahúst kapnia, mint az átlag amerikaiaknak. A csirkével nem volt gond. Hammerék tizenegy hektáros birtokán egy farmer gondozta a csirkéket és a veteményt, főként kukoricát. Egy nap meghallotta, hogy Hammer mennyire vágyik jó pecsenyére, s azt javasolta; vegyen egy tinót, vágassa le, és feldarabolva tegyék hűtőszekrénybe. Becslése szerint körülbelül kétszáz dollárba fog kerülni – mondta.

A Doktor utasította, hogy vegyen egy ilyen jószágot, és vágassa le. El is feledkezett a dologról mindaddig, ameddig egy hétvégén New York-i irodájából vissza nem tért a farmra.

Ekkor látott először fekete Aberdeen Angust.

A farmer mentegetőzött.

– Sajnálom – mondta –, de nem kaptam tinót. Ezért ezt a tehenet vettem meg. És az a helyzet, hogy ez vemhes.

– Szent isten – kiáltott Hammer. – Nem lehet egy tehenet levágni, ha borjat vár. Nehogy levágassa. Bánjon jól vele. Maradjon itt a farmon, és majd meglátjuk, hogy mi lesz aztán. Annyira azért nem kell nekem a vesepecsenye. – A borjú megszületett, a tehenet nem vágták le, és Hammer látta felnőni a borjút. Később megint fedeztették a tehenet, és ismét megborjazott.

1947-ben az egyik szomszéd, aki szakértője volt a fekete Angus tenyésztésének, elhívta Armandot és Angelát, hogy kísérjék el Trentonba egy kiállításra, versenyre és fajtiszta állatok árverésére. Azon a napon a buffalói Seymour H. Knox – a Woolworth áruházak főrészvényese és egyik vezetője – tehene nyerte meg a szalagot, és árverésre került. A jelen levő szakemberek már túlhaladták az 500 dollárt, amikor Hammer, maga is meglepődve tettén, licitálni kezdett. A tehén szalagostul-mindenestül hirtelen az övé lett, ezer dollárért.

Knox képviselője átballagott hozzá gratulálni.

– Nem tudom, hogy hová tegyem önt – szólt a megfontolt szerencsejátékoshoz. – Milyen nagy a gulyája?

A Doktor nevetésben tört ki, és megmondta.

– Miért vette meg díjnyertes tehenünket?

Erre Hammer maga is kíváncsi lett volna. – Ki akarom tenyészteni az ország legjobb gulyáját – mondta.

– Rendkívül érdekes – jegyezte meg Knox embere. Úgy mondta, mintha valóban annak vélné. Talán ha kételkedik abban, hogy olyasvalaki, akinek két tehene meg egy borja van, tizenegy hektáros, New Jersey-i földjén, valaha is betörhet a fekete Angus-tenyésztők világába, Hammer felhagy újonnan kitalált célkitűzésével.

A Doktor hatodik érzéke hangtalanul jelzett.

– Eljönne hozzám dolgozni? – kérdezte a világ egyik leggazdagabb Angus-tenyészetének irányítóját.

A férfi egy ideig hallgatott, majd így szólt: – Mr. Knoxot nem érdekli eléggé az én munkám. Ha komoly, hogy a tenyésztők élére akar kerülni, elmegyek dolgozni önhöz.

Ott rögtön Trentonban megállapodtak, és megkezdődött Hammer elhamarkodva kijelentett új célkitűzésének megvalósítása.

– Hogyan akarja csinálni? – kérdezte az ország legkisebb fekete Angus-gulyájának újonnan alkalmazott jószágigazgatója. – Gyorsan vagy lassan?

– Természetesen gyorsan.

– Akkor pedig – jelentette ki határozottan – meg kell vásárolnia az ország legjobb bikáját.

Hammer marhatenyésztői tevékenységének első heteiben két díjnyertes bikát ajánlottak. A kettő közül a jobbik: Prince Eric of Sunbeam, Eric herceg a Missouri állambeli chillicothei kiállításon és vásáron került eladásra. Hammer odarepült, és mielőtt az árverés helyére ért, alaposan informálódott. A fekete Angus-tenyésztők úgy beszéltek a bikasága ötödik évében járó Eric hercegről, mint a század bikájáról. A legnagyobb kiállításon, a chicagói Internationalen soha nem mutatták be, de másutt fődíjakat kapott, és nemzőképességének már legendás híre volt. Gyakorlott szem nem téveszthette össze Eric herceg borját, lehetett az akár bika, akár üsző, olyan erős volt az örökített jellegük.

Eric herceg tulajdonosa, Ralph L. Smith, fatelepet létesített. Ericet borjúként az akkor döbbenetes 40 000 dollárért vette meg. Most, miután sok pénzt keresett a herceg utódain, és fatelepéhez gyorsan tőkére volt szüksége, elhatározta, hogy túlad csordáján, beleértve a tömbös fiatal bikát.

Mintegy bemelegítésül a chillicothei eseményekhez, Hammer darabonként 5000 dollárért megvette Eric herceg két leányát. Amikor Eric herceget bevezették, felmerült egy természetes kérdés.

– Mit gondol, meddig kell elmennem?

– Meddig akar elmenni? – kérdezte a jószágigazgató.

– Tizenötezer?

Az ember csak nézett rá. Mire az árverés elérte a 15 000 dollárt, Hammer nem tudta letenni a kezét. De ezen a szinten már feltűnést keltett. Amikor ezerdolláros ugrásokkal elérkeztek a 30 000-hez, csak ketten maradtak versenyben, Hammer és egy Leslie L. O'Bryan nevű chicagói harisnyagyáros. Az iram lelassult. Százdolláronként a 34 000-et elérve, Hammeron kiütött a verejték. De nem azért, mert kifogyott a pénzből. A licitálás izgalmában elfelejtette, hogy a minap vett fel a rendkívül konzervatív Chase Manhattan banktól tízmillió dollár kölcsönt, whiskyérdekeltsége fejlesztésére. Nagyon aggódott, hogy a bank elnöke, Bill Dubois mit szól majd ahhoz, ha másnap azt olvassa, hogy dr. Hammer, aki semmit sem ért a szarvasmarha-tenyésztéshez, megvásárolta a világ legdrágább fekete Angus bikáját. Mégis tovább licitált.

– Harmincötezer – mondta összehúzott szemöldökkel.

– Harmincötezer-egyszáz – felelt O'Bryan könnyedén.

Hammer leállt. Vége volt. Az „évszázad bikája" O'Bryan nagy csordájához került, ahol – gondolta Hammer – majd vagyont keres új tulajdonosának.

A Doktor csendben káromkodott. Meg kell elégednie a második legjobbal, Sunbeam Barbár hercegével, az előző évi nemzetközi bemutató díjnyertesé-

vel, amely egy New York-i étterem tulajdonosáé, Jack Solomoné volt. A fekete Angusok világában ezt a nemes bikát Willie-ként ismerték. Solomon, hogy az árverésen felhajtást csináljon, magával hozott egy repülőgépre való broadwayi hírességet New York állam távoli vidékén fekvő farmjára, és megbízta Ed Sulivant, hogy kétlábúakból is rendezzen bemutatót. Willie az eltökélt dr. Hammeré lett, 27 500 dollárért.

A Hammer-gulya növekedésnek indult. A tizenegy hektár kilencszázra és három farmra szaporodott. A nem praktizáló orvos, aki már ismertté vált a művészet, a whisky és még sok minden világában, egyre több elismerést kapott az Angus-tenyésztők zárt körében. Befektetései reklámot csináltak az Angus-áraknak, újításait tanulmányozták, és gyakran utánozták. Shadow Isle-i árverésein rájött, hogy egy 500 vagy 750 dolláros tehenet, amelyet a Barbár herceg megtermékenyített, vemhesen háromezerért tud eladni.

De Hammer elismerése az Angus-klánban nem volt teljes. Büszkeségből (és a haszon növelése érdekében) meg akarta nyerni a chicagói Nemzetközi Élőállat Kiállításon a fődíjat. Megbízta Solomon korábbi jószágigazgatóját, Lee Leachmant, hogy hizlalja fel néhány kilóval Willie-t, aki már az év folyamán több kiállításon nyerte meg a fődíjat. Hammer bízott a bikában, és a nagy eseményre Chicagóba szállíttatta. A bírálat napjának előestéjén Hammer felháborodva értesült, hogy az őstenyésztők még mindig betolakodót látnak benne. Frank Richard, az Aberdeen-Angus Tenyésztők Szövetségének titkára hozta tudomására.

– Ne nevezze be Willie-t – mondta Richards nyers őszinteséggel. – Fogadja meg a tanácsomat.

– Nem értem. Mindenki tudja, hogy Willie itt a legkülönb.

A titkár fájdalmasan sóhajtott.

– Nem fog Willie-vel nyerni – mondta. – Sok sikert aratott ezen a területen, de van itt pár nagy hatalmú ember, akik szerint túl gyorsan ment előre. El fogják magát vágni. Egyikük a bíró. Semmi esélye a győzelemre, csak árt Willie hírnevének.

– A fene egye – mondta Hammer dühösen. – Ha ez egy ilyen világ, akkor én nem maradok meg benne. De nem tudok ellenállni, hogy meg ne győződjek: igaz-e, amit maga állít. Benevezem Willie-t.

Willie veszített, Hammer tanácsadóinak megítélése szerint, egy jelentéktelen bikával szemben. A Doktornak volt némi mondandója az élőállat-kiállítás bíróival kapcsolatban, és követelte, hogy a jövőben semleges bírónak állattenyésztő szakértőket fogadjanak fel. De lenyelte keserűségét, és két okból továbbra is kitartott. Marhatenyészete virágzott, és ráadásul beleszeretett gulyájába. Ha nem képes megtörni a testületet, csatlakozik majd hozzá. Minden fontosabb élőállat-kiállításon megjelent, és találkozott az Angus-világ fiataljaival és öregjeivel, szegényeivel és gazdagjaival. Minden fontosabb árverésen vásárolt. Szállással sem volt gondja. Kétmotoros Beachcraft Executive repülőgépébe beépített egy kényelmes ágyat, bárt, fotelokat és konyhát. Egyetlen leszállással repült New Yorkból Kaliforniába, éjszakánként. Denverből New Yorkba, New Yorkból a floridai marhatenyésztő-vidékre leállás nélkül el tudott repülni. A legnagyobb árakat fizette hajdani ellenségeinek. Terjesztette az Angus Journalt, és mindig nagylelkű házigazda volt, amikor egy-egy tenyésztő és családja meglátogatta New Yorkban vagy Red Bankben.

– Befogadtak – meséli erről a korszakáról. – Maga az üzlet ragadott meg, és nem az adók elől menekültem – mint néhány versenytársam állította. Örültem a díjaknak és annak, hogy díjnyerteseket állítottam ki. És

azért is kárpótolt, hogy az orvostudományban nem érvényesültem. Elmélyülten tanulmányoztam, miként lehet a kiváló fajták jellegeit átörökíteni, soha meg nem szűnő feladatnak tekintettem: jó egészségben tartani a marhákat, és ha betegek, meggyógyítani. Élvezet volt a legelőkön járkálni. Jack Solomon tenyésztette és vágatta is a marhákat, a vesepecsenyéjüket és rostélyosukat eladta az éttermében. Én nem tehettem, nem is akartam. Többnyire tenyésztőknek adtam el, de néha a nagykereskedelmi célokra nevelő gulyákba is, ahol a bikáim és teheneim javítottak a hús minőségén, sőt mennyiségén is.

A Hammer-gulya az Angus-tenyésztők irigységének tárgya lett. Jó réteken legelésztek, a legjobb és legmodernebb módon voltak istállózva, és amikor kiállításra vitték őket, az üzletág legjobb szakértői foglalkoztak velük. A marhákat a legújabb tervezésű teherautókban szállították, és Hammer, jó üzletember létére, soha nem hagyta, hogy bárki, akár egy pillanatra is elfelejtse: azzal a táplálékkal növekedett csordája naggyá és hatalmassá, amely az alkohol és whisky lepárlása után maradt, a Shadow Isle-i tápszerrel.

Csak egyetlen dolog keserítette Hammert, Eric herceg nem volt az övé, mert túl gyáva volt abban a soha vissza nem térő pillanatban, amikor alkalma lett volna megszerezni az évszázad bikáját. Bánata volt ez még akkor is, ha évi két Shadow Isle-i árverése ötszázezer dollárt jövedelmezett; ezekhez járult még a magáneladásokból szerzett több százezer dolláros bevétele.

Hammer eldöntötte: meg kell szereznie Eric herceget. Addig nem nyugszik, míg meg nem szerzi.

A következő év decemberében Hammer meg volt győződve, hogy Eric herceg egyik ivadéka, egy fiatal tehén, amelyet 5000 dollárért, árverésen vásárolt,

Chicagóban világbajnok lesz. Magán viselte az Angus arisztokrácia minden jellegzetességét. Nagyszerű felépítés, csodálatos fej, és már egy tucat kisebb, de jelentős díjat nyert meg az Egyesült Államokban és Kanadában. „Elfuseráltam Eric herceg korábbi megvételét, átvertek a nemzetközi versenyen, amikor Willie nevezetű Barbár hercegemmel vonultam fel, de most itt a világ legtökéletesebb tehene – gondolta a Doktor. – Ez a csodálatos, kétéves állat nem veszíthet." Az előítéletek megszűntek, Hammer a tenyésztők szűk körének nagyra értékelt és megbecsült tagja volt. Néha még bíráskodni is meghívták.

A Doktor barátjától, Gussie Buschtól kölcsönkapott páholyában ült a chicagói élőállat-kiállításon azon a napon, amelyről úgy gondolta, az ő napja lesz, és barátaival szakmai dolgokról beszélgetett, amikor egy Cal Peterson nevű szakértő félbeszakította.

– Hé, oda nézz! – kiáltott izgatottan. – Az a te tehened, amit most vezetnek be?

Hammer döbbenten bámult. Nem az ő örömét és büszkeségét, Eric herceg ivadékát látta, hanem egy minden képzeletet felülmúlóan pompás, ismeretlen tehenet. Hammer elhagyta a páholyt, megkereste az állat gondozóját.

– Honnan került ide ez a tehén? – kérdezte. – Minden kiállításon ott voltam, de még soha nem találkoztam vele. Ez a legcsodálatosabb tehén, amit életemben láttam.

– Édestestvére a magáénak, dr. Hammer – felelte a gondozó. – Mindkettőjüknek Eric herceg az apja és az anyjuk is ugyanaz. A főnököm Coloradóban a hegyek között tartotta. Ez az első alkalom, hogy kiállítjuk.

Eric herceg coloradói utóda lett a fődíjas, New Jersey-i ivadéka pedig a második helyezett, azaz a

vesztes. Chicagóban emberemlékezet óta először vitte el két testvér az első két helyezést.

– Belebetegedtem – emlékszik Hammer. – Otthagytam a kiállítást, visszamentem a Palmer House szállóba, és az ágyba zuhantam. De nem tudtam aludni. Ez túl sok volt. Ott voltam a fődíj közvetlen közelében, és elveszítettem... elveszítettem a saját tehenem édestestvérével szemben. És mindkettőnek Eric herceg az apja. Eric herceg hülyét csinált belőlem. Felhívtam tehát O'Bryant, megmondtam neki, fizetek százezer dollárt Ericért, de jöjjön azonnal.

– Megyek – mondta O'Bryan.

Dr. Hammer felkelt, és lement a hallba. Kért a portánál egy darab papírt. Amikor barátságos ellenfele megérkezett, átnyújtott egy egyszerű kötvényt: 25 000 dollár előleg és 75 000 a bika átvételénél.

– Visszatartottam a lélegzetemet – mesélte később Hammer. – O'Bryan minden bizonnyal hallott már a nagy versenyről, amely Eric herceg két leánya között zajlott le. Egyáltalában nem lepett volna meg, ha felemeli Eric herceg árát kétszázezerre. De aláírta a kötelezvényt, és elfogadta a huszonötezer előleget.

Három évvel az első licitálás után és 64 100 dollárral többért Armand Hammeré lett Eric herceg.

Ezen az estén a hagyományos vacsorán és az ezt követő bálon megtapsolták Hammert, és gratuláltak neki. Új rekordot állított fel az Angus bikáért fizetett árral. Másnap bérelt egy DC 3-as teherszállító repülőgépet, kifizette O'Bryannek a maradék 75 000-et, dr. Cropseyvel szerződést kötött, hogy teljes munkaidejét a mesterséges megtermékenyítési programnak szenteli, elhozta Eric herceget, adott melléje egy kis üszőt, hogy legyen társasága, és visszarepült Shadow Isle-re.

Ami ezután következett, azt még ma is csodának

tartják. Eric hercegnek három év alatt ezer utóda született. Haláláig hat nemzetközi díjnyertest nemzett. Hammer New Jersey-i birtokán árverések napján úgy szálltak le és fel a repülőgépek, mint valami légi parádén. A tenyésztők még Argentínából is eljöttek, hogy vásárolhassanak az évszázad bikájának az ivadékából. A Shadow Isle-i vásárok árai felszöktek az égig. Az egész Angus-üzlet fellendült; Hammer, az egykori betolakodó, elismert vezetője lett a szarvasmarhatenyésztők világának. Riválisai csodálták. Eric herceg leányát, a chicagói második helyezettet 22 000 dollárért adta el, 17 000-et keresett rajta. Ritkán mulasztott el egy-egy kiállítást az Egyesült Államokban vagy Kanadában, soha nem szalasztott el egyetlen alkalmat sem, amikor jó vásárt csinálhatott, mindig dicsérte saját takarmányát és okos vevőit, megszámlálhatatlan mérföldeket repült, hogy egy-egy versenyen az Eric herceg-féle tehenek vagy bikák mellett korteskedjék.

– Csodálatos időszak volt – mondta egyszer egy újságírónak. – Mintha senki másnak a szakmában nem lett volna esélye. Vettem egy tehenet, mondjuk, ötszáz vagy ezer dollárért, néha meg már háromszázért is, megtermékenyítettük Eric herceg spermáival, és vemhesen már ötezerért adtuk.

Eric herceg férfias halállal múlt ki. 1953. augusztus 13-án éjjel meglátott egy tüzelő tehenet, megpróbált átjutni egy kerítésen, ez majdnem sikerült is, de a legfelső szögesdrót föltépte a hasát. A kerítés innenső oldalán összerogyott, és másnap reggel vértócsa közepén, kimúlva találták.

Alig egy évvel később Hammer olyan hírt tudatott barátjával, Frank Richarddal, az Amerikai Aberdeen Angus Tenyésztők Szövetségének titkárával, aki annak idején figyelmeztette, hogy Willie-je nem lesz díj-

nyertes, amely hír megrendítette a tenyésztőipart: adózási okból feloszlatja a marhatenyészetét.

„Tíz éve szereztem be az első törzskönyvezett Angus-marhámat – írta levelében. – Életem egyik legboldogabb időszaka volt. Örömet okozott a Shadow Isle-i csorda összegyűjtése és konstruktív tenyésztési programunk eredményének figyelemmel kísérése. Sok remek emberrel találkoztam Angus-tenyésztő társaim között, s ez csak fokozta boldogságomat."

Richard válaszában megdöbbenését fejezte ki: „irtózom a gondolattól, hogy egy olyan remek csorda, mint a tied, szétszóródjon" – írta.

A Shadow Isle-i feloszlató vásár három napig, 1954. május 10–12-ig tartott, és ilyen eladás első alkalommal zárult egymillió dollár bevétellel.

Rendkívüli eredménye ez egy olyan kalandnak, amelybe véletlenül sodródott Hammer, mert jó vesepecsenyére támadt gusztusa. Érzelmi okokból megtartott néhány Angus-marhát, Eric herceget sírba temette, sírkövet emeltetett azon a földterületen, amit New Jersey-i farmjából megtartott, és a nagy bika ivadékaiból ajándékozott az Angus-kedvelő Dwight D. Eisenhower elnöknek.

XIII. FEJEZET

Új napkelte Campobellóban

1952-ben egy napon Victor izgatottan rohant föl a Hammer Galéria emeletére, Armand irodájába. – Elliot Roosevelt van lenn – lihegte.

– Mit akar? – kérdezte Armand.

– Azt mondja, hogy apja végrendeletileg ráhagyta Campobellót, és ő el akarja adni.

– Mennyit kér érte?

– Olcsón hajlandó eladni, de nagyon elhanyagolt állapotban van, és több százezer dollárba kerülne a rendbehozatala.

– Vedd meg – mondta Armand.

Armand szeretete a Roosevelt család iránt Elliotra is kiterjedt. A roosevelti varázs hatása alá két közös barátjuk: William H. King utahi demokrata párti szenátor, egykori moszkvai barna házi vendége és a korábbi New Hampshire-i demokrata szenátor, valamint Henry Hollis párizsi jogtanácsosa által került. A demokraták beszéltek Rooseveltnek Hammer rugalmasságáról és készségességéről. King szenátor javasolta, hogy nevezzék ki Hammert Anglia megsegítésére irányuló különböző tervek tanácsadójának, különösen abban a kérdésben, ami a Fehér Ház Pearl Harbor előtti legkényesebb problémája volt: hogyan lehetne a német tengeralattjárók fenyegetése elleni küzdelemben Angliát megsegíteni anélkül, hogy az Egyesült Államok belépne a háborúba. Roosevelt beszélgetésre hívta Hammert a Fehér Házba.

Hammert bevezették Watson tábornoknak, a sze-

mélyi titkárnak az irodájába, aki közölte vele, hogy várakoznia kell, mert az elnök éppen a Capitol Hill elnökeinek küldöttségét fogadja. Fél órával később az első Szovjetunióba akkreditált USA-nagykövet, William C. Bullitt is megjelent. Bullittra Hammer után került volna sor. A csevegés folyamán Hammer megcsodált két nagyméretű kockát Watson íróasztalán. Watson elmondta, hogy a Panama-csatorna építőjének, G. W. Goethals tábornoknak az ajándéka, és az építkezésnél felhasznált faanyagból faragták. És az elnöki titkár a következő profán javaslattal állt elő: „Amíg várakozunk, kockázzunk egy kicsit."

Mindhárman lekuporodtak a szőnyegre, pénzt húztak elő, és dobálni kezdték a kockákat. Fél óra múlva az elnökök küldöttsége távozott, Watson bevezette Hammert az ovális szobába, és bemutatta.

– Ez az ember szerencsés, elnök úr – mondta Watson. – Mindenben szerencséje van. Amíg vártuk, hogy ön megszabaduljon a kongresszusi emberektől, elnyert Bullitt-tól és tőlem kockajátékban kétszáz dollárt.

Roosevelt komoly támogatójára talált elképzelésének – amelyben nem általánosan osztoztak – az izolációpárti Amerikában. Kell valami törvényes módot találni Anglia Hitler elleni harcának támogatására a hadüzeneten kívül. A Doktornak volt egy terve Anglia anyagi megsegítésére, a nyugati féltekén létesítendő katonai támaszpontok engedélyezése ellenében. King szenátor kérésére Hammer terve pamflet formájában 1940. június 11-én megjelent, és széles körben terjesztették. Címe: „Javaslat a nyugati féltekén, Nagy-Britannia bizonyos területein felállítandó katonai támaszpontok bérbevételére és a teljes bér háborús adósságnak nyilvánítására, azzal a céllal, hogy Anglia ezért az összegért országunkban vásárolhas-

son." Hammer most komolyan sürgette USA-torpedóromboló-bázisok vitatott fejlesztését. Véleménye szerint ezekkel gyengíteni lehetne az atlanti-óceáni hajózást veszélyeztető német tengeralattjáró-tevékenységet, és minden bázis ugródeszkául szolgálhat az Egyesült Államoknak repülőgépei és haditengerészete számára, az esetleges háborúba lépéskor. Az elnök Harry Hopkins mellé nevezte ki Hammert, aki kidolgoztatta vele az ötven torpedóromboló megállapodást, valamint azt a kölcsönbérleti programot, amelyet Roosevelt megfelelő időben végrehajtott. Később ez a szövetségesek győzelmének egyik korai mérföldköve lett.

Roosevelték, Hopkinsék és Hammerék rövid idő alatt jó barátok lettek. Amikor Elliot eldöntötte, hogy a Campobello-ingatlant az eladandó családi emlékek közé sorolja, olyan vevőt választott, akiről tudta, hogy nem fogja visszautasítani. Az a tény, hogy Roosevelt elnökön a gyermekparalízis Campobellóban tört ki, hogy itt töltötte mézesheteit Eleanorral, hogy ifjabb Franklin Delano Roosevelt itt született, és a család még Roosevelt elnökké választása után is ellátogatott ide, olyan érvek voltak, amelyeket Elliotnak nem kellett felhoznia Hammer előtt.

A műértő Victor vezetésével Hammerék megkezdték a tönkrement birtok helyreállítását, melynek állapota az elnök 1945-ben bekövetkezett halála óta nagyon leromlott a Fundy-öböl hideg telei következtében. Az új tető, a tartóoszlopok, a padló, az ablakok pótlása és a kert rendbehozatala ugyanannyi, vagy talán még több volt, mint a vételár. De elkészült, és Hammerék méltán büszkélkedtek. A Doktor méltatlankodva utasította vissza egy szindikátus 500 000 dolláros vételi ajánlatát. A birtokot saját családja számára tartotta fenn, egy részét pedig Mrs. Roosevel-

ték részére, akik akkor látogathattak ide, amikor csak akartak. Mrs. Roosevelt és Victor ugyanúgy rendezték be újra a főépületet, mint ahogy az asszony először látta. Szerencsére, a berendezés legnagyobb részét sértetlenül megtalálták. Victor Roosevelt ifjúkorából is gyűjtött össze emléktárgyakat, az evezőket, amelyekkel egy harvardi versenyhajóban evezett, és Campobello rövid idő alatt ismét az lett, amit Roosevelt „szeretett szigetem"-nek nevezett. Ennek legjobban Roosevelt özvegye örült, aki a nyár legnagyobb részét ezentúl mindig itt töltötte, az életvidám Rose mama társaságában.

Mrs. Roosevelt 1962. november 7-én halt meg. Augusztusban még – mint később kiderült, utoljára – elzarándokolt Franklin „szeretett szigetére". E hónap tizenkilencedikén levelet írt Victornak:

Kedves Victor,
utolsó Campobellóban töltött napomon ismét meg akarom köszönni végtelen kedvességét. Köszönöm, hogy lehetővé tette, hogy a kis házban lakjak, és hogy mindent elkövetett kényelmem érdekében. Csodálatosan éreztem magam, ráadásul ez az év legszebb napja, mely lenyűgöző naplementével végződik.

Sokkal, sokkal jobb erőben távozom, mint ahogyan idejöttem, s ezt annak a nyugalomnak és békének tulajdonítom, amit itt megtaláltam.

Szavakkal nem tudom kifejezni hálámat maga és Irene iránt, de igazán remélem, érzik, mennyire mély és meleg ez a hála.

Bízom benne, hogy mindkettőjüket hamarosan újra látom, és szeretném, ha minél előbb meglátogatnának a Hyde Parkban.

Őszinte szeretettel:
Eleanor Roosevelt

Ugyanebben az augusztus hónapban Kennedy elnök, egy kis híd felavatása után, amely Maine államot a történelmi nevezetességű kanadai szigettel összekötötte, ahol a Roosevelt család történetének oly sok fejezete született, az esőáztatta repülőtéren összegyűlt tömeg előtt beszédet mondott. Úgy gondolta, hogy egy Franklin D. Roosevelt régi otthona közelében létesítendő park „tovább erősítené a két ország közötti barátságot". A következő év májusában, amikor J. F. Kennedy és a kanadai miniszterelnök találkozott, a téma ismét szóba került. A Doktor a rádióhírekben hallott erről. Azonnal felhívta maine-i barátját, Edmund Miskie szenátort, akinek segítségére volt választási hadjáratában, és elmondta: Campobellót az Egyesült Államoknak és Kanadának kívánja ajándékozni. A szenátor lelkesen támogatta az ötletet. Aztán Hammer felhívta R. A. Tweedie-t, a Kanadai Turista Szervezet elnökét, akinek nem sikerült megvásárolnia tőle a birtokot. Ő is örült Armand nagylelkűségének. Végül felhívta Jimmy Rooseveltet, és kérte: adják át az üzenetet az elnöknek és a miniszterelnöknek. Szándékát táviratban is kifejezte:

KÉREM INFORMÁLJA AZ ELNÖKÖT HOGY A HAMMER CSALÁD CAMPOBELLÓT ROOSEVELT OTTHONÁT ÉS A KÖRÜLBELÜL HÚSZ HEKTÁRNYI HOZZÁ TARTOZÓ FÖLDTERÜLETET AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS KANADA KORMÁNYAINAK ADOMÁNYOZZA A NYILVÁNOSSÁG SZÁMÁRA ROOSEVELT ELNÖK ÉS MRS. ROOSEVELT EMLÉKÉRE. AZ AJÁNDÉKHOZ TARTOZIK MINDEN EREDETI CAMPOBELLÓI ÉS MÉG A FEHÉR HÁZBÓL ÉS A HYDE PARKBÓL VALÓ BERENDEZÉS IS.

Az elnök másnap reggel felhívta Hammert Los Angelesben, hogy ellenőrizze: igaz-e az ajánlat, amiről hallott.

– Igen, úgy gondolom.

– Igazán nagylelkű ajándék, dr. Hammer – mondta az elnök.

1963. május 12-én az elnök utasította a belügyminisztert, hogy kezdjen tárgyalásokba kanadai partnerével a Campobello emlékház átvételéről. Két nappal később a Szenátus és Maine állam törvényhozó testülete határozatot hozott Hammer nagylelkűségének megköszönésére. Következő év januárjában, két hónappal Kennedy elnök meggyilkolása után, Lyndon Johnson elnök meghívta ebédre Armandot, Victort és Harryt a Fehér Házba, hogy írják alá a kormányközi megállapodást. Augusztusban, miután II. Erzsébet királynő ellátta aláírásával az egyezményt, az Egyesült Államok és Kanada Első Asszonyai hivatalosan megnyitották a Roosevelt Nemzetközi Parkot Campobellóban.

Lady Bird Johnson beszédében megjegyezte: „Mind Franklin, mind pedig Mrs. Eleanor Roosevelt életük minden egyes napján ismerték annak a bátorságnak a jelentőségét, amelyet a szánalom segített. Ez a hely fogja lelkesíteni az elkövetkező generációkat. Ez a sziget, kontinensünk északkeleti partján, mindig a világesemények napkeltéje felé fog fordulni. Nagy hálával tartozunk a Hammer családnak nagylelkű ajándékukért."

A Doktor megengedte Dore Schary producer-filmírónak, hogy a megrázó dráma: *Napkelte Campobellóban* egyes jeleneteit itt, a helyszínen forgassa. Meghívták, hogy a Hammer család nevében nyilatkozzék. A nemzetközi rádióprogram során tett megjegyzéseiben többek közt a következőket mondta: „T. S. Elliot Négy Quartetjében szól a »forgó világ nyugodt pontjáról«. Hiszem, hogy Franklin Delano Roosevelt úgy találná, hogy jól kezdtük el."

Armand Hammer kétségkívül sok emléket hagy maga után egyszer. De szíve mélyén Campobellót tarthatja a legkülönbnek.

XIV. FEJEZET

A véletlen olajlelet

Armand Hammer, mint minden korábbi vállalkozásba, az olajüzletbe is véletlenül csöppent bele. Amikor belekóstolt a világ egyik legkockázatosabb üzletébe, még nem gondolt arra, hogy élete döntő fordulata következik. Az olajspekulációba az egyre növekvő adó elől kívánt menekülni. Virágzó whiskyüzemeinek, pompás marhacsordájának eladásával, a Hammer Galériából származó tekintélyes jövedelméről nem is szólva, többszörös milliomos lett. Különös módon, a legigényesebb vállalkozásába akkor fogott bele, amikor úgy érezte, vissza kell vonulnia az üzleti világból. 1956-ot írtak, ő ötvennyolc éves lett, és elege volt mindenből.

Abban az időben két kínos, idegeit próbára tevő családi üggyel is kellett foglalkoznia. Fiát, Juliant, gyilkosság vádjával Los Angelesben bíróság elé állították, második felesége, Angela, óriási összeget követelt New York-i válóperükön. Hammer kiköltözött Red Bank-i otthonukból, mert nem tudta elviselni azt a „nyilvános szégyent és megaláztatást", amelyet az asszony iszákossága miatt nap mint nap át kellett élnie. Jogtanácsosa, Louis Nizer javaslatára Hammer brutalitással vádolta feleségét, és megnyerte a pert. Azután nagylelkű anyagi megállapodást kötött Angelával. Kijárta fia szabadlábra helyezését is. A sok izgalom után a sorstól megkapta különleges jutalmul harmadik és jelenlegi feleségét.

Frances Tolmant Victor mutatta be neki, vagy húsz

évvel ezelőtt, a Romanov-vásáron, Chicagóban, de akkor útjaik elváltak. És egyszer csak levelet kapott az asszonytól. Megírta, hogy néhány éve elvesztette férjét, és hogy olvasott Hammer válási csatájáról. A Police Gazette-ben, a rendőrújságban – tette hozzá évődve. Elmondta, hogy Beverly Hill közelében, Westwoodban vett házat, és hogy Kaliforniát az illinoisi Tolman-birtokon töltött évek után nagyon kellemesnek találja. Tudatta, hogy a Julian ellen emelt vádról is olvasott; és megkérdezte, tudna-e Hammernak segíteni?

Röviddel azután, hogy Hammer válását kimondták, 1956 januárjában összeházasodtak, és olyan életre rendezkedtek be, amely nyugodtnak ígérkezett. Osztoztak a művészet szeretetében. Együtt bővítették ki és rendezték át az asszony kellemes házát, Hammer műgyűjteményéből néhány francia impresszionista festményt akasztottak a falakra. És jótékonykodni is együtt jótékonykodtak. A Doktor régi mesterek képeiből álló gyűjteményét a dél-kaliforniai egyetemnek ajándékozta, és egymillió dollárt adományozott a Jonas Salk Intézetnek az Armand Hammer Rákkutató központ felállítására, kérve, hogy foglalkozzanak azzal az elképzelésével, amely szerint a rák, a gyermekparalízishoz hasonlóan, egy kikísérletezendő védőoltással megelőzhető. A Doktor 25 millió dollárra becsült másik műgyűjteményét végrendeletileg a Los Angeles-i County Museumra hagyta, a grafikáit pedig Washington D. C. National Galleryjára.

Ezek után boldogan éltek, de nem úgy, mint ahogyan eredetileg eltervezték. Egy olyan ember, aki annyi mindent megpróbált, annyi mindent látott, annyit tevékenykedett, mint ő, nem ülhetett sokáig a westwoodi virágoskert karosszékében, még ha Kalifornia egyik legvonzóbb vidéke is. Nem tartott sokáig

az idilli pihenés. Egy koktélpartin találkozott egy könyvelővel, aki felhívta figyelmét, milyen útonmódon könnyíthetne adóterhein. Azt javasolta, fektesse tőkéjét az olajbányászatba. A sok eredménytelen fúrás után jelentős adókedvezményt kap.

Hammer kezdetben azon bosszankodott, hogy minden kísérlet sikerrel járt. Egy dühös versenytársa később jelentette: „Ahova csak lyukat kapart, feltört az olaj."

A Doktor csak nevet az effajta megjegyzéseken, ő másféle szerencsében hisz: „A szerencse ahhoz csatlakozik, aki minden áldott nap legalább tizennégy órát dolgozik."

Amikor 1956-ban jött az olaj, helyesebben az adókedvezmény kísértése, egyik barátja felhívta a figyelmét az 1920-ban alapított Occidental nevű kaliforniai vállalatra, mely komoly gondokkal küzdött. Az Occidental-részvényeket a Los Angeles-i tőzsdén tizennyolc centért árulták ekkoriban, ami azt jelentette, hogy a forgalomban levő 600 000 részvény piaci értéke alig haladta meg a 100 000 dollárt. Hammer tanulmányozta az Occidental mérlegét, és rövid számítás után megállapította, hogy a vállalat valódi értéke 34 000 dollár. Nem volt hajlandó részvényeket vásárolni, de feleségével elhatározták, hogy kölcsönöznek az Occidentalnak 50 000 dollárt 50 százalékos kamatra. Ez két kút fúrását tette lehetővé. Hammerék úgy gondolták, ha eredménytelenül fúrnak, leírhatják a veszteséget az adóból. Legnagyobb meglepetésükre mindkét fúrás sikeres lett. (Az egyik egy kis birtokot jövedelmezett a kaliforniai Burrelban, Los Angelestől ötven mérföldnyire északra.)

A tőzsdén a részvények ára egy dollárra ugrott, és Hammer elkezdte felvásárolni őket. Az Occidentalnak felajánlottak megvételre egy kilenc működő olajkúttal

és számos felderítetlen lelőhellyel rendelkező olajmezőt Los Angeles külvárosában, Dominguezben. A tulajdonosnak, J. K. Wadleynek, az idős texasi olajkútfúrónak, egymillió dollár készpénzre volt szüksége, ennek fejében 50%-os részesedést ajánlott fel Hammernak. Hammer jogtanácsosa, Arthur Groman kíséretében, Wadley szállodájába, a Beverly Hills-i Hiltonba sietett, és a szálloda halljában rögtön megkötötték a szerződést.

Hammer 50%-ot biztosított New York-i építész barátjának, Louis Abronsnak. Hammerhoz hasonlóan, Abrons sem látott életében olajkutat, de Hammer gyors sikere felkeltette érdeklődését. Hammer opciót kapott, hogy befektetéséért Occidental-részvényeket vásárolhasson, az akkori 1,50 dolláros áron. Másnap megkérdezte Gromant telefonon, nem lenne-e kedve Dominguezba autózni, ahol az Occidental újonnan beszerzett kilenc régi divatú olajszivattyúja áll, és napi ezer hordó körül termel. Útközben Hammer megállt egy üzletnél:

- Egy polaroid fényképezőgépet akarok venni - magyarázta jogtanácsosának.

- Miért?

- Mert még soha nem láttam termelő olajmezőt, és néhány fényképet szeretnék csinálni, hogy megmutassam Francesnek az olajkútjait.

Hammer a következő években számos Occidental-olajkutat látott, termelőket és néhány szárazat is. Továbbra is hitt a világ egyik legkiszámíthatatlanabb üzletének jövőjében. Javaslatára Gromant beválasztották az Occidental igazgatótanácsába, aztán kicsit később egy új barátját is, akit Frances mutatott be neki. Az illetőt Neil Herman Jacobynak hívták, egy üzletemberképző főiskola dékánja (és alapítója) volt. 1957-ben Hammert választották meg az Occidental

elnökévé. Ekkor befektetett tőkéjét részvényekre cserélte. Határtalan optimizmusa ragályosnak bizonyult. Barátai és a barátainak a barátai százezerszámra vásárolták a részvényeket, hogy segítségükkel finanszírozni tudják a folyamatos kutatást. Volt, aki hamarosan megvált tőlük, mihelyst némi hasznot hoztak, míg mások, köztük Mr. és Mrs. Randolph Apperson Hearst, megtartották őket.

Hammer még mindig csak tanonc volt új, rejtélyes üzleti vállalkozásában, de annyit már tudott, hogy le kell váltania a régi vezetőségtől megörökölt, iszákos termelésirányítóját. Érdeklődött, hogy ki a legjobb a szakmában? Tanácskozott Nick van Wingennel, a dél-kaliforniai egyetem professzorával, aki korábban Shellék mérnöke volt, és akit beválasztott az igazgatótanácsába. Van Wingen kijelentette: „Ha a nagyoknak valami fúrási problémája van, azt mondják: «Küldjetek el Gebe Reidért».” Reid általában nagy összegeket kért szolgálataiért, de amikor Hammer ajánlatot tett neki, a szakma válságos helyzetben volt, és közreműködéséért Occidental-részvényeket fogadott el pénz helyett, 400 000 dollár értékben. Reid kijelentette: „Mindig milliomos akartam lenni, de harminc év után sem sikerült. Az az érzésem, magával menni fog.” (Amikor Reid 1970-ben meghalt, 30 millió dollárt hagyott hátra Occidental-részvényekben.)

Hammer belelendült. Jacoby professzor is tanítgatta.

– Ami ebben az emberben legjobban megragadott, az a vállalkozói képessége volt – mondja a professzor azokról a napokról, amikor az Occidental gyermekcipőben járt. – Soha senkit nem ismertem, akiben annyi lelkesedés és koncepció lett volna, mint benne. Nagyszerű szimattal ismerte fel az üzleti lehetősége-

ket, és ami még fontosabb, gyorsan határozott. Bátor volt. Erre próbálom tanítani a növendékeimet a főiskolán. Most már kezdem azt hinni, önző érdekek vezettek dr. Hammerhoz. Úgy érzem, a vele folytatott munka remek alkalom volt, hogy egy igazi vállalkozót munka közben megfigyelhessek. Mert kiváló vállalkozónak bizonyult.

Truman és Nixon gazdasági tanácsadójától megkérdezték, hogy Hammer, aki akkor már nagyon gazdag volt, miért keresett külső finanszírozókat, és miért lépett társas viszonyba Reiddel, amikor minden eszközzel rendelkezett ahhoz, hogy az egész vállalatot saját kezében tartsa?

– Nem hiszem, hogy bölcs dolog, ha az ember minden vagyonát olajfúrásba fekteti – mondta Jacoby professzor szelíden. – Nagyon kockázatos üzlet ez.

Jacoby még szépített is a valóságon. Az Oxy – ahogyan később a New York-i tőzsdén nevezték – már majdnem teljesen felhasználta az 1961-re előirányzott, tízmillió dolláros kutatási költséget, amikor Hammer elhatározta, hogy mindent Bob Teitsworth elképzelésére tesz fel. Teitsworth, a remek fiatal geológus, felajánlotta szolgálatait Reidnek, és azt állította, hogy az Oxynak át kell vennie egypár olyan bérletet, amelyet a Texaco cég szerinte túlságosan korán bontott fel, mert a Sacramento folyó völgyében, San Franciscótól nyugatra, Lathrop közelében feltehetően nagy mennyiségű gáz található. Éveken át elhagyatottan állt ez a terület, a legutolsó kutat 5600 láb mélyre fúrták. A Reid-csapat felvonult, és a geológus egy érdektelennek tűnő pontra mutatott, mintegy hatszáz lábnyira az utolsó, elhagyott, száraz üregtől. A fúrófej lassan haladt lefelé, és Hammer már-már a zsebében kotorászott, hogy a talált pénzért mélyebbre fúrjanak,

mint ahogy a Texaco tette. Az utolsó kísérlet volt az 1961-es fúróprogramban: vagy beüt, vagy végük.

8600 lábnál a kis Oxy rátalált Kalifornia második legnagyobb, 200 millió dollárt érő gázmezőjére. Néhány hónap múlva újabb lelőhelyre akadtak a közeli Brantwoodban.

A meggazdagodás lehetősége egy ideig veszélyben forgott, amikor Hammer felkereste a Pacific Gáz- és Elektromos Társaságot, hogy – legalábbis saját elképzelése szerint – minimum húszéves szerződést kössön a gáz hasznosítására. Az Oxy remélt üzletfele sajnálattal közölte, hogy nincs szükségük gázra. Nemrégiben fektettek be egy csomó pénzt a kanadai Albertától a San Franciscó-i öbölig nyúló gázvezeték építésébe.

Hammer letört, de csak nagyon rövid időre. Los Angelesben közölte a városatyákkal, hogy gázvezetéket fektet le Lathropból, és a város érdekében hajlandó a Pacific Gáz Társaság, vagy bármely más igénylő rendelkezésére bocsátani. A Pacific Gáz végül is megadta magát és aláírta a szerződést. Az Oxy a szerződéssel megütötte a főnyereményt, termékeit készpénzért kezdte értékesíteni.

A Lathrop-üzlet előtt az Oxy 700 000 dollárért átvette a Mutual Rádió Társaságot, és amikor az igazgatót el kellett bocsátani, Hammer valahogy szakított időt a Los Angelestől New Yorkig irányított rádiótársaság vezetésére. Az adminisztrációs költségeket minimálisra csökkentette, és elérte, hogy híreit és szórakoztató műsorait az Egyesült Államok egész területén átvegyék. De hamarosan rájött, hogy olyan rádióhálózatot fenntartani, amelynek nincsenek saját állomásai – legyen bár az a legnagyobb az Egyesült Államokban –, nem neki való. Ezért még időben körülnézett, és talált is lelkes vevőt. Alig egy évvel a vétel után az Oxy 1,3 millió dolláros haszonnal eladta a Társaságot.

Bár az Oxy-féle gáz még nem áramlott a Pacific vezetékeiben, mégsem voltak komoly anyagi gondjaik. A részvények ára 4 dollárról 15-re ugrott. Hammernak nem okozott gondot, hogy a még földben levő gáz bizonyos százalékát eladja a New York-i Mutual vállalatnak, az Occidental részéről minden felelősség nélkül, amelyet aztán tizennyolc éven át, a termelésnek megfelelően, szállítanak le. Az Oxy, a vállalat fennállása óta először, osztalékot fizetett. A könyvelési osztály, melynek feje Paul Hebner, a mindenható titkár volt, elbizonytalanodott; járatlanok voltak az efféle eljárásokban.

A Doktor közben úgy döntött, hogy nem törekszik vállalkozásai tarkítására: ezentúl a természet energiaforrásainak felhasználására épülő komplexum szervezésére koncentrál. Első lépésként megvette a Best Fertilizer Company műtrágyagyárat. Ennek ammóniagyára nem esett messze az Oxy föld alatti gáztengerétől: műtrágya-alapanyagot, ammóniát földgáz nélkül nem lehet gyártani, a Bestnek kényelmes volt az Oxytól vásárolni. Az első jó vevő volt, megvett több mint tízmillió dollár értékű Best-részvényt; a Best némileg kötekedő tulajdonosa, Lowell Berry megtartotta a műtrágyagyártó vállalat elnökének címét, és az Oxy ügyvezető elnökhelyettese és igazgatósági tagja lett.

Személyi és egyéb okokból azonban ennek a kapcsolatnak nem volt jövője. A Bestet sztrájk fenyegette, és Berry kereken visszautasította, hogy személyesen tárgyaljon az érintett szakszervezetekkel. A vállalat akkor állt le, amikor az egész világon nagy volt az igény műtrágyára. Számtalan megrendelést nem tudtak kielégíteni. Hammer értekezletet hívott össze a szakszervezetek képviselőivel, hogy meghallgassa a sztrájkolók panaszait. Berry nem volt hajlandó megjelenni: „Intézze el maga" – mondta Hammernak.

Az utasítás megtagadásáért elmozdították állásából, és megfosztották igazgatósági tagságától. Azonnal beperelte 12 millió dollárra az Oxyt.

Elővételi joga alapján lehetősége volt alacsony árfolyamon megvásárolni a vállalat részvényeit. Hammer jogtanácsosai szerint nem volt sok esély a per megnyerésére, 2,5 milliós egyezséget ajánlottak fel neki. Berry ezt elutasította, az ügy bíróság elé került. A Doktor ügyvédjét és barátját, Arthur Gromant kérte meg, hogy tekintsen bele az iratokba.

Az ügyet alighanem egyetlen szó döntötte el végül. Groman így beszéli el:

„Már ott álltunk a Santa Monica-i bíróság lépcsőjén, a tárgyalás napján, amikor Berry jogtanácsosai odaléptek hozzám, és azt mondták: »Mr. Groman, Mr. Berry elhatározta, hogy elfogadja a felajánlott egyezséget, de még van két feltételünk. Az első: vissza akar térni az Occidental igazgatótanácsába; a második: évi ötvenezer dollár tanácsadói fizetést kér.«

Megmondtam, hogy nem fogadom el a feltételeket. Berry nem térhet vissza az igazgatótanácsba, mert megtagadta az utasítást. És az Occidental nem jótékonysági egyesület. Az ötvenezer dolláros javaslat nevetséges. Berry az Oxy jóvoltából már többszörös milliomos lett, most pedig további két és fél milliót ajánlanak neki, hogy elmenjen. Közöltem, hogy ha korábban kezdek az üggyel foglalkozni, soha nem kapott volna ilyen túl nagylelkű ajánlatot.

»Túl nagylelkűt? – kiáltott fel erre Berry ügyvédje. – Maga egy rakás szar!«

Sok éve voltam már ügyvéd, de ilyet még nem hallottam jogásztól, legkevésbé egy tekintélyes és kitűnő ügyvédtől. Ezért se dr. Hammerral, se mással nem tanácskozva, nagy felelősséget vállaltam magamra: ha ennyire biztos a dolgában, mondtam az ügyvédnek,

miért nem sétál be a tárgyalóterembe, és adja elő a keresetét? Mert én az ajánlatot visszavonom. Nagy merészség volt ezt mondanom és megtennem: végül is dr. Hammer csak annyit kért, hogy foglalkozzam az üggyel, nem pedig, hogy vegyem át megbízott ügyvédeitől. De a nyilatkozatomat később ők is helyeselték.

Nagyon nehéz és technikai kérdésekben bővelkedő volt az ügy. Berry azt állította, hogy ő a Best vezető alkalmazottja, és az Occidental igazgatóságának nem volt joga őt felmenteni. Mi arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy ő az Occidentalnak is alkalmazottja volt, mert a Best az Occidental alárendeltje. Jogi határeset az ilyen. Végül a bíró igazságot szolgáltatott: Berry nem kapott semmit, az Occidental viszont kilencvenezer dollár perköltséget kapott vissza. Nagyon örültünk..."

Az Oxy 2,5 millió dollár kifizetésétől menekült meg egyetlen goromba kifakadás jóvoltából.

Hammer közben megállapodott a sztrájkolókkal, és a műtrágyagyártás újabb lehetőségei után nézett. Texasban is épített egy gyárat, s egyéb talajjavító anyagok után kutatott. A gáz és ammónia már rendelkezésére állt, most foszfát, kálium és kén kellett. Valóságos eldorádóra Észak-Floridában akadt a vállalkozás, ahol még soha nem fedeztek fel foszfátot. Pedig a termelők, akik fél évszázada kezükben tartották az ipart, kinevették a műtrágyaszakma új jövevényét, aki Észak-Floridában akar használható foszfátot találni. Kénhez más vállalatok rossz igazgatása révén jutott Hammer: a texasi Jefferson Lake Kén Vállalat, az Egyesült Államok harmadik legnagyobb kéngyára, még a gyenge kénkereslet idején sokat fektetett be Kanadában, egy improduktív azbesztvállalkozásba. A Doktor 15 millió dollár értékű Oxy-rész-

vényért megvásárolta a vállalatot, majd az azbesztérdekeltséget egymillióért eladta. A megállapodásba a Jefferson Lake egy kanadai telephelyű vállalata 70%-át is beleadta; ennek a részvényei 12,5 milliót értek az amerikai tőzsdén. A kén ára heteken belül négyszeresére emelkedett.

„A Jefferson Lake Hammer legjobb üzlete volt" – írta a Fortune magazin. A lap rendszerint fogcsikorgatva dicsérte a „Hammer-jelenséget".

Miután floridai telepein óriási mennyiségű foszfát halmozódott fel, Hammer megállapodott a szakértőkkel valamiben, ami éppen ellenkezője volt a whisky-üzletbeli eljárásnak. Most nem hígított, hanem floridai gyárat épített az Oxy gyártotta foszfáthegy és a kénsav koncentrálására. Szuperfoszfátsavat állítottak elő, amelyből egy hajórakomány megfelelt három hajórakomány foszfátkőzetnek és egy hajórakomány kénnek. A rendeltetési helyen a szuperfoszfátsavat káliummal és ammóniával a szokásos műtrágyává lehet keverni, ami jelentős tőkemegtakarítást jelent a vásárlónak. Az Oxy ezen a területen vezető szerepre tett szert, technológiája lehetővé tette, hogy 8 milliárd dolláros szerződést kössön a Szovjetunióval, sőt ezt később 20 milliárdra emeljék. Hammer megvette az Interore céget, a világ legnagyobb műtrágya-kereskedelmi vállalatát is, így utóbb már hatvan országgal köthetett világpiaci méretű üzleteket.

A káliumot Kanadából vásárolta, drágán. Ebben a természeti kincsben szegény az Egyesült Államok.

Armand Hammer ekkor már nyugdíjaskorú volt – és még nem is hatolt a lehetőségek legmélyére.

XV. FEJEZET

Allah küldötte

Az az óriási sakkhúzás, amely az Oxy 30 000 alkalmazottjának és körülbelül 350 000 részvényesének rendkívüli örömet és nagy izgalmat okozott, Líbiában történt. A líbiai eseményekhez hasonló soha nem történt egy Oxy nagyságrendű vállalattal.

– Allah küldött téged Líbiába – mondta I. Idrisz király 1966-ban, amikor Hammert és feleségét, Francest kihallgatáson fogadta tobruki palotájában. Az öreg Mohammed Idrisz El Szenusszi, akit Nagy-Britannia Kirenaika emírjének ismert el, ezt úgy is gondolta.

Idrisz király uralma alatt Líbia olyasféle kapitalista állam volt, mint egykor Texas.

Néhány visszaemlékezés:

Hammer: „Amikor elhatároztuk, hogy egy líbiai koncesszió megszerzése érdekében versenyezni fogunk, különböző ajándékokra gondoltunk, amelyek versenytársainkkal szemben előnyökhöz juttathatnak a kormánynál. Némi előnyt jelentett az is, hogy Kennedy elnök küldötteként, öt-hat éve, 1961-ben már jártam ott. A koncessziós ügyletek nagyon kényesek."

Jacoby: „Tudja, mi az, megdolgozni valakit? Ha az ember koncessziót akar egy külföldi kormánytól, meg kell dolgoznia a kormányt, ami néha évekig tart. Le kell rakni az alapokat, ki kell építeni a kapcsolatokat, és tárgyalni. Mindezt figyelembe véve, mi hihetetlenül gyorsan dolgoztunk."

A Fortune: „Amikor az Occidental Líbiába ment,

a kormány a második koncessziós felajánlásán dolgozott, főleg azok részére, akik már azelőtt is kaptak líbiai koncessziót. A líbiai törvények szerint az olajtársaságoknak a lehető leggyorsabban kell koncessziós kutatásaikat végrehajtani, mert ha nem találnak olajat, vissza kell adni a koncessziót. A második ajánlatban olyan területek is szerepeltek, ahol már történtek hiábavaló fúrások, de volt sok olyan sivatagi vidék is, amely működő kutak közelében feküdt... Kilenc állam több mint 40 vállalata vett részt a versenytárgyaláson. Némelyek csak azért szerettek volna koncessziót kapni, hogy részesedés ellenében szakértőknek továbbadhassák. Másoknak - köztük az Occidentalnak -, bár nem volt sok pénzük, de legalább volt olajipari gyakorlatuk. A líbiai kormány azért engedte meg kisebb társaságoknak a versenytárgyaláson való részvételt, mert jobban aggasztotta a nagyok uralkodó befolyása, mint a korlátozott tőke."

Jacoby: „Visszatekintve, ma már nehezen hihető, hogy milyen körülmények között kellett az embereinknek dolgozniuk. Tripoli és Bengazi ismert városok, de Líbia legnagyobb része olyan, mint amilyen ezer évvel ezelőtt volt: apró sárkunyhós falvak, végtelenbe húzódó sivatag, sátorlakó beduinok, túlnyomó analfabetizmus és az óceánnyi olaj közepén nyomor. A líbiaiak a legortodoxabb mohamedánok. Teljes mértékben ragaszkodnak a Koránhoz és vallási előírásaihoz. Nem fogyaszthatnak alkoholt, és amióta az Ezredes vette át a hatalmat, a vendégek sem. A női egyenjogúsági mozgalom Líbiát elviselhetetlennek ítélné. A líbiai nőknek, ha a ház ajtajához merészkednek, a fátyol mögül is csak fél szemmel szabad kipillantaniuk."

Hammernak megvoltak a saját problémái. Rövid idő alatt bizalmas viszonyba került ugyan Idrisz

királlyal, de a második koncesszióért vívott harcban csupán a résztvevők egyike volt, sőt a nyüzsgő ragadozó halak között csak kisebb méretű csuka. Kalifornián kívül egyetlen olajkutatást végzett, egy rövid életű társas viszony idején, John Mecom texasi olajemberrel együtt Nicaraguában, és ez a kaland hiábavaló, veszteséges volt. Most a kemenceforróságú Líbiában óriásokkal harcolt, akik azt állították, hogy befolyásolják a királyt.

Hammer, miután saját embereivel tanácskozott, a kaliforniai bakersfieldi Oxy-főhadiszállásról Líbiába repült. Négy koncesszióért lépett versenybe. Színesen és ügyesen alkudozott. Birkabőrre íratta a versenytárgyalási ajánlatot, a tekercset piros-zöld-fekete szalagok, líbiai nemzeti színek kötötték össze. Az általános feltételeket az Oxy megtetézte: a bruttó jövedelem 5 százalékát mezőgazdasági fejlesztésre Líbiának juttatja, továbbá Kufra oázisfalu közelében vizet kutat. A falu a király és a királynő szülőfaluja volt, és itt állt a király apjának sírja is. Végül még egy ajánlattal kecsegtették a kiválasztó testületet: ha olajra bukkannak, az Oxy tanulmányozni fogja egy ammóniagyár felépítésének lehetőségét, és az állami szervekkel együtt megépíti.

1966 márciusában, ismertebb versenytársai meglepetésére, Hammer két koncessziót kapott. Az elsőt, amelyet működő kutak vettek körül, hiábavaló kísérletezés után hagyta el az Oazis nevű konzorcium, amely a Shellből, az Amaeradából, a Marathonból és a Continentalból állt. Az Oxy tizenhetedik volt a versenytárgyaláson részt vevők közt.

A Fortune: „Amikor Hammer elhatározta, hogy az Oxyt Líbiába küldi olajat találni, nagyon gyorsan cselekedett, szinte szerződéskötési lázban. Azokban a napokban, amikor nem a *ghibli* fútt homokot a siva-

tagból, vétellel és eladással, nyereséggel és veszteséggel volt tele a levegő. A rivális nagyvárosok, Tripoli és Bengazi lehetőségeket ígértek, hatalmas szerencsejátékot. A résztvevők, kormányok, profi, független és reménykedő olajszakmabeliek, a világ minden részéből jöttek. Miniszterek és beosztottaik, volt miniszterek és volt beosztottaik, rokonok és barátok, kétkulacsos semmittevők, akik szerettek volna kezet rázni a király valamelyik politikusával, egy francia általbornok, egy amerikai akadémikus, egykor Columbia egyetemi tanár, és mindezek koncessziókra alkudoztak, geológiai adatokat idéztek, különböző ötleteket, titkokat és intimitásokat cseréltek."

Hammer: „Ameddig Líbiában nem találtunk olajat, az országnak nem sok jövedelme volt, azt kivéve, amit az Egyesült Államok fizetett az ott felállított repülőtámaszpontokért. Az olasz megszállás alatt Mussolini körülbelül tízmilliót költött el olajkutatásra, de semmit sem találtak. Az Esso már ki akart vonulni, amikor - sok millió dollár befektetés után - az utolsó fúrásnál olajat talált. A Shell körülbelül ötvenmilliót költött nem jövedelmező kutakra csakúgy, mint a francia nemzeti olajtársaság. Egy megvadult Esso-geológus vetette fel azt az ötletet, hogy a legtöbb nagy cég rossz helyen fúr Líbiában az algériai határ közelében, bár Algériában nagy mennyiségű olajat találtak. Ez a geológus azt javasolta az Essónak és a többieknek, hogy Egyiptom felé kutassanak, ahol senki sem gondolta, hogy olajat talál. Az Esso megfogadta a tanácsot, és gazdag lelőhelyre bukkant. Ezzel kezdődött minden."

A másik terület, amelynek a jogát megkapta, csak hét érdeklődőt vonzott. Ezt a Mobil hagyta el, miután dollármilliókat költött száraz kutak fúrására.

Az első három kút, amelyet az Oxy fúrt, csont-

száraznak bizonyult. Hárommilliót emésztett fel, amihez járult még kétmillió értékű geológiai kutatómunka és a líbiai kormánynak juttatott, meghatározhatatlan összeg.

Az Oxy igazgatótanácsának több tagja szemrehányóan „Hammer bolondériájá"-nak kezdte nevezni a nagyra törő tervet. De Hammert ennél közelebbről érintette Gene Reidnek a magatartása, akinek Lathropot és Brentwoodot köszönhette, és aki a második legnagyobb Oxy-részvényes volt.

– Nem illünk mi Líbiába – mondta ki kereken Reid egy igazgatósági ülésen. – Csak a nagyok képesek itt valamire. Nincs itt helye egy olyan kis cégnek, mint az Oxy. Lépjünk ki.

A szakember hangja volt ez, és Hammert csak hatodik érzéke biztatta, hogy ne figyeljen rá. Néhány héttel később egy Oxy-fúró olyan területen bukkant olajra, amelyet a nyúlszívű óriások elhagytak. Az első sikeres fúrás november közepén történt, utána még 8 további hozott sikert az Augila-mezőn, és a mező hamarosan körülbelül százezer hordó olajat termelt naponta, szokatlanul jó minőségű, nagyon alacsony kéntartalmú nyersolajat. És ezt Szueztől nyugatra. Vagyis az árut a Földközi-tengeren, Gibraltáron át tíz nap alatt el lehetett juttatni az olajra szomjazó Európába. Később, amikor a Szuezi-csatornát lezárták, az arab olajat Afrika megkerülésével, majdnem kéthónapos úton tudták csak szállítani.

A hír eljutott az Essóhoz, és az Esso líbiai kirendeltségének elnöke felhívta Hammert. Nagyon szép, mondta, hogy azon az Augila-mezőn, ahol mások csődöt mondtak, az Oxy sikeresnek bizonyult, de majd meglátják, mi lesz az eladásnál! Nincsenek olajfinomítóik, és nincs kereskedelmi szervezetük. Ki vannak szolgáltatva a nagyoknak, akik olajfelesleggel rendelkeznek. Felajánlott az Oxynak százmillió dol-

lár profitot és az Esso által előállított termékek ötven százalékát.

Ez elég volt ahhoz, hogy még egy olyan ember is, mint Hammer, meginogjon, különösen, mert Gene Reid is tapsolt örömében csakúgy, mint az igazgatótanács és a részvényesek egyre növekvő tömege. Némi habozás után tárgyalásokba bocsátkozott a világvállalattal, és rövid időn belül elfogadta a vonzó ajánlatot. De amikor az Esso líbiai kirendeltségének elnöke előterjesztette a megállapodást a New Jersey-i igazgatóságnak, elutasították.

Közben az Oxy második területén, a Mobil által elhagyott vidéken néhány különleges tanulmányt végeztek. Hammer geológusait az új, szeizmografikus és komputeres technológia érdekelte. A szerencsejáték kifizetődött. Az augilai siker után az egykori Mobil-koncesszió területén láttak munkához. Hammer óriási, milliós összeget adott a fúrásokra. Az első kút pedig napi 42 000 hordó olajat. Az Oxy úgynevezett érre talált, Líbiában az elsőre. Geológiailag az ér olyan olajlencse, amely szinte végtelen ideig szivattyú nélkül ontja az olajat. Egy közeli, második ér feltárásával aztán az Oxy elérte a napi 72 000 hordót, és ez lett Líbia legnagyobb kútja.

Hammer a Betchel céggel 150 milliós fejlesztési programba kezdett, egy 130 mérföld hosszú, 40 hüvelyk átmérőjű, napi egymillió hordó szállítókapacitású csővezeték építésére. Figyelembe véve, hogy akkoriban az Oxy mindössze 48 millió dollárt ért, rendkívül merész volt a program. De miután a DeGolyer & MacNaughton cég kedvező véleményt adott az Oxy tartalékairól, a tervet kétmilliárd hordó erejéig meghitelezték.

Ekkor az Esso újra kereste a kapcsolatot, most már egy csoport élén megjelenő igazgatóját kiküldve. Hammer sokkal keményebb feltételeket ajánlott, még-

is megfogalmaztak egy sok millió dolláros megállapodást. De a New York-i főhadiszállás, meglepő módon, ismét vonakodott. Hammer erre a Signal Oillal kezdett tárgyalni, amelynek jó támaszpontjai voltak Európában, olajfinomítói, szervizállomásai, tankjai stb., de nem volt olaja. Hammer az Oxy olaját kínálta és jutalékot a Signal Oil tankjaiért, finomítóiért, telephelyeiért és németországi, belgiumi, hollandiai és angliai piacaiért; különösen a napi százezer hordó kapacitású antwerpeni finomítója iránt érdeklődött. És még az utolsó percben is volt egy javaslata:

– Mellékesen: nem adnának nekem opciót összes értékesítési felszereléseikre? Úgy tudom, száztízmillióért felajánlották. – A Signal megadta az opciót, amelynek felét ötéves váltókban, felét lehetőleg részvényben kellett kiegyenlíteni, akkor, ha az első hajót megtöltötték a jutalékos szerződésben kikötött olajjal. Mire a hajó megtelt Hammer olajával, a Signal annyi megbízható üzletet kötött olajszállításra, hogy az Oxy 200 millió dollár jutalékra számíthatott.

– Csak annyit tettem, hogy éltem az opcióval – mondta később Hammer. – Az egészet ingyen kaptam, és megtakarítottam százmillió dollárt. Máról holnapra megvolt a saját értékesítési felszerelésünk, saját tartályainkkal együtt, voltak saját finomítóink és saját európai szervizállomásaink.

Amikor később az Essót megkérdezték, hogy miért mulasztotta el az alkalmat Hammer óriási olajmezőinek megvételére, a vállalat egyik vezetője azt felelte: „Két alkalommal próbáltunk egyezségre jutni, de az volt a baj, hogy Hammer nem ért az olajüzlethez."

Csodálatos nap lehetett, amikor az Oxy fekete aranya elérte a tengert. A Fortune jelentette:

„Piros-zöld-fekete nemzeti zászlókat lobogtatott a könnyű szél. Teveháton ülő katonák csapata őrködött

a vezeték körüli homokhátakon: vörös kabátos zenészek hangszerei csillogtak a déli napfényben, áldozati bárány vére festette pirosra a sivatag homokját. Miniszterek, helyi törzsfőnök, vallási méltóságok, diplomaták, USA-szenátorok és különböző előkelő vendégek mintegy nyolcszáz főnyi tömege töltötte meg azt a pazar pavilont, amelyet kizárólag erre a fél óráig tartó szertartásra építettek fel. Az ünnepség az Oxynak egymillió dollárjába került."

Az újságban közölt képen Hammer a fehér szakállas király mellett áll. A koncesszió aláírása után alig kilenc hónapra Hammer beváltotta az ígéretét; vizet adott Kufrának, olyan bőségben, hogy a király felajánlotta: szülőhelyét nevezzék el Hammerről. A Doktor udvariasan visszautasította ezt. „Túl nagy megtiszteltetés." Megkérdezte viszont, hogy az egykori Mobil-koncessziót elnevezheti-e Idrisz-mezőnek? A király beleegyezett.

A víz elérte a napi 800 000 hordót, és ez bizonyos szempontból látványosabb volt, mint az olaj. A Kufra oázis vidékén legalább negyed évszázada nem esett eső.

Jacoby professzor így emlékezik:

– Körülbelül egymillió dollár tétű szerencsejáték volt ez. Egy fúró felszerelést szállítottunk át a kufrai sivatag ötszáz mérföldnyi, tüzes homokján, fúrni kezdtünk, és akkor föld alatti víztárolót találtunk, amely a Nílushoz hasonlóan folydogál, és kétszáz évre elegendő vizet tartalmaz. Csodálatosan tiszta forrásvíz volt. Az emberek nem hitték el, és szinte mi sem: mindössze kétszáz lábnyira a felszín alatt akadtunk a vízre. Hammer aztán földművelési szakértőket hozatott, több mérföld alumínium csővezetéket, öntözőberendezéseket létesített, műtrágyát rendelt, és megtanította a lakosságot, hogy hogyan virágoztassa fel a sivatagot. Lucernát vetettünk, amely

úgy tenyészett a homokon, mintha a világ legkövérebb talajába vetették volna.

A forradalom után Hammer a kufrai létesítményeket a kormánynak ajándékozta.

Az Oxy nagy líbiai olajér-feltárásait visszatükrözik a részvényárfolyamok. A részvények ára száz dollár fölé ugrott, és amikor 1968-ban megharmadolták őket, 55 dollár lett egynek az ára. Hammer úgy látta, hogy itt az ideje a szén- és vegyianyag-ügyleteknek.

Ezért 1968-ban 150 millióért megvásárolta az Island Creek Szén Társaságot, a harmadik legnagyobbat az Egyesült Államokban. Évi forgalma megközelíti a vételárat. Az Oxy részvényekért megvásárolta a Garrett Kutató és Fejlesztő Társaságot, amely, egyéb leleményei között, képes volt szemétből olajat előállítani, egyedülálló eljárást dolgozott ki a szén takarékos gázosítására és egy olyat palaolaj-termelésre, amely nem okoz ökológiai gondot.

A Hooker Vegyi és Plasztik Gyárra 1968 júliusában került a sor. A rendkívüli, 800 millió dolláros, főként részvényekben fizetett ár abban az időben az összes között a legnagyobb vételt jelezte. A vállalat gyártmányai minden amerikai ember életét érintik: az autóban ma körülbelül 150 font súlyú műanyag alkatrész van, amely a súlyosabb és drágább, fém alkatrészek szerepét vette át; az a gyümölcs és zöldség, amely az emberek asztalára kerül, általában műtrágyák és gyomirtók segítségével fejlődött; a kertek virágait a Pentac nevű, Hooker-féle rovarirtó védelmezi; a patkányokat – csak New York Cityben van belőlük nyolcmillió, jószerével annyi, mint lakos a városban – a cinkfoszfát tartalmú Hooker-patkányirtó pusztítja.

Hogy a terjeszkedés milyen előrelátó törekvés volt, az élénken megmutatkozott, amikor El Kadhafi ezre-

des vezetésével a líbiai forradalom megdöntötte Idrisz király uralmát, és egy időre az Oxy-koncessziókat is veszély fenyegette.

A Doktor nem osztozott abban a riadalomban, amely az olajipar egy részét elfogta a líbiai olajipar államosítása miatt. Biztos volt abban, hogy a vállalat meg tud felelni a forradalmi kormány követelésének: Líbia lesz 51 százalékban mindazon olajnak a tulajdonosa, amelyet az Oxy berendezései felszínre hoznak a Szaharában, és a vezetékeken át a tengerhez juttatnak. Hammer líbiai megbízottja, George Williamson, teljes meghatalmazást kapott, hogy aláírja a legjobb elérhető feltételeket biztosító megállapodást az 50 százalékos államosításon felül. Azonnal beleegyezett a 49:51 százalékos megosztásba, majd kért és kapott 136 millió dollár készpénzt az Oxy tulajdonában levő fúróberendezések és gázcseppfolyósító gyár 51 százalékáért.

A nagy olajtársaságok, a líbiai riválisok azzal vádolták Hammert, hogy Kadhafival tárgyalva, kapitulált. Holott tulajdonképpen néhány héttel előbb Hammer azt javasolta az olajszakma képviselőinek, hogy ajánljanak fel a líbiaiaknak 50–50 százalékos egyezséget, de készüljenek fel az 51:49 elfogadására, hogy elkerüljék a 100%-os államosítást. Javaslatát a nagyok elutasították. A Continental Oasis csoportja, az Anerada-Hess és a Marathon sietve követte az Oxy példáját, elfogadta a líbiai ajánlatot, nem várta meg az államosítást, hanem eladta a felszerelése 51 százalékát. Líbia pedig rövidesen közölte az Essóval, a Mobillal, a Texacóval, az Asian Standarddal, a Libyan-American Petroleummal, hogy 51 százalékban államosítja érdekeltségüket.

– Voltak, akik azt állították rólam, hogy a hátuk mögött tárgyaltam a líbiaiakkal, vagy azt, hogy jós

vagyok - mondta Hammer az új líbiai eljárásról. - Egyik sem volt igaz. Mindössze az volt a véleményem, hogy ha az iparág 51 százalékos ellenőrzési jogot ajánl fel, Líbia nem fog száz százalék átvételt javasolni.

Az Oxy 1973. szeptember 12-én a New York-i Biztonsági Analitikusok Egyesületének ülésén nemcsak Líbiával kapcsolatos optimizmusának adott hangot, de beszámolt a saját egyéb üzletágainak bevételeiről is, és válaszolt azoknak a szkeptikusoknak a megjegyzéseire, akik az Oxy szovjet üzleti kapcsolatait kritizálták.

A líbiai ügy egyszerűbb lett volna, ha Idrisz király megmarad, de Hammer filozofikusan szemléli az ezredest.

„Azt beszélték róla, hogy vadember - mondja. - Nekem inkább úgy tűnik, hogy valamiféle keveréke a ravaszságtól mentes, ügyes embernek és az idealistának, talán fanatikusnak, és egész biztos, hogy népe életszínvonalának emelésére törekszik. Nyilván nyomasztja az a tudat, hogy csak kétmilliós a népe, míg közvetlen szomszédjáé, Egyiptomé harmincmillió. Nasszer az ideálja: Nasszer mindig arról álmodott, hogy egyesíti az arab világot, és az ezredesnek ugyanilyen látomása van: egy Arab Unió. Egyik problémája Egyiptommal az, hogy ő a próféta sokkal buzgóbb tanítványa: a Korán szelleme és szavai szerint él, miközben az egyiptomiak már eltérnek tőle. Az ezredes hatalmas mezőgazdasági fejlesztéshez kezdett, sok százezer juhot nevelnek. Líbiában rövidesen szükségtelen lesz a húsimport Ausztráliából, Jugoszláviából és a kelet-európai blokkhoz tartozó országokból. A Szahara látja majd el Líbiát hússal. Az a víz, amelyet mi Kufrában találtunk, még mindig csodaszámba megy. Talán értékesebbnek fog bizonyulni, mint az olaj."

XVI. FEJEZET

A sokarcú Hammer

Ez is Armand Hammer:

– Egész jól sikerültek a whisky-, a szarvasmarha- és a művészeti üzleteim. A Hearst-gyűjtemény eladásakor sokat írtak rólam az újságok. Közismert egyesületeknek voltam aktív tagja, Spellmann érsek Katolikusok Jótékonysági Egyesületének is. Truman elnök a Nemzetközi Élelmiszer Bizottságba, Eisenhower elnök a Világbéke Tanulmányozására Létesített Tanácsba, Kennedy elnök pedig az Eleanor Roosevelt Emlékbizottságba jelölt. Így hát, érthetően, kissé ingerelt, ha találkoztam valakivel, és biztosra vette, hogy az Armand Hammer sütőporhoz van közöm.

Talán én adtam okot erre a híresztelésre. Néha felhúzom a jachtomra a Kar és Kalapács jelvényt (arm – kar; hammer – kalapács).

Egyszer elmeséltem Harry bátyámnak, hogy idegesít ez az összetévesztés, mire ő azt válaszolta: „Miért nem veszed meg az Arm and Hammer sütőporcéget? Akkor, ha megkérdeznek, nem kell magyarázkodnod." Jó ötletnek látszott, foglalkoztam hát vele.

Az üzem tulajdonosa egy öreg, hetven év körüli, kedves testvérpár volt. Teherautónként vásárolták a szódabikarbónát, kis dobozokba csomagolták. Meglepődtek, hogy egyáltalán valakinek eszébe jut a cég megvétele. És nem is volt eladó. Azért, mert a két öregfiúnak egyetlen cent tartozása sem volt, tízmilliós

bankbetétje viszont igen. Tehát tovább kellett élnem úgy, hogy időnként sütőporkirálynak tartanak.

De azt hiszem, ennél rémesebb dolgok is vannak az életben.

Hammer Greenwich Village-i háza New Yorkban columbiai egyetemi hallgató kora óta az övé. Valaha egy helyi előkelőségnek volt a kocsiszínje. Biztonsági okokból, jellegtelen épület. A kapun se házszám, se név. A környék suhancai úgy vonulnak el a ház előtt, hogy egy pillantásra sem méltatják, hacsak nem áll éppen előtte a bérelt Cadillac, egyenruhás sofőrrel. Benn a házban változatosság és harmónia. A belső erkély, a magas nappali fölött valaha az istálló szénapadlása volt. A nagy képernyős Sony tévét Hammer kedvenc karosszékéből, két kedvenc telefonkészüléke mellől irányítja. A sarokban Steinway zongora áll, amelyet a Doktor milliomos diák korában vásárolt. Néha bús orosz és cigány románcokat játszik rajta.

Azok a festmények, amelyeket ebbe a rejtekhelyébe kiválasztott, aligha lennének alkalmasak újabb szovjet–amerikai kiállításcserére. Hammer kedvenc művésze Frances, legkedvesebb képei az ő másolatai, beleértve egy jó Gauguinét is. Függ ott mégis egy eredeti Vlaminck, meg egy 1900-ból származó, impresszionista kép, amely Greenwich Village-nak azt az utcáját ábrázolja, ahol Hammer lakik, és az ő háza is látható rajta. Victor találta valamelyik ócskásnál. Az uralkodó, óriási keretű kép a kandalló felett majdnem olyan büszkesége Hammernak, mint az Eric hercegről készült olajfestmény kaliforniai otthonában: egy Best nevű angol arisztokrata gyermekeiről készítette a portrét Sir Thomas Lawrence az 1800-as években, Hammer fillérekért vette a Parker–Bernet

aukción, ahová a Metropolitan Museum ajánlotta fel, a kétes eredetű művek vásárán. A Metropolitan kurátora azért kételkedett eredetiségében, mert a két Best lányt nem a festmény közepén ábrázolta. Hammer megállapította, hogy a képet 1900-ban adták el Charles Prattnek, John D. Rockefeller társának, és az összes Lawrence-festmény közül ezért fizettek legtöbbet. Pratt később a Metropolitannek adományozta. Hammer megtisztíttatta a képet, és amikor a hevenyészve odafestett piros párnát eltávolították róla, egy csodálatosan szép fiú alakja bukkant elő. A Best család a fiú korai halála után festette át, hogy ne emlékeztesse őket veszteségükre. (Hammer végrendeletében ezt a meglehetősen értékes képet a Farleigh Dickinson Egyetemre hagyta.)

A gyéren felszerelt bár láttán az jut a látogató eszébe, hogy Hammer El-Kadhafi és a Korán absztinenciaszigorának híve. A kis konyha viszont tömve van azokkal a finomságokkal, amelyeket vagy Frances vásárol, vagy Mike Brignole szerez be. Mike a Doktor hűséges barátja és 1920 óta házának őrzője. Egy olasz fűszeresnek a fia, üzlete néhány házzal arrébb volt abban az időben, amikor Hammer az utcába költözött.

Nem sokkal azután, hogy az Oxy a Doktor vállalata lett, Mike nehéz problémával fordult hozzá: 50 000 dollárt, összes megtakarított pénzét befektette egy vállalkozásba, amelyről kiderült, hogy a Maffia irányítja. Amikor ezt megtudta, próbálta eladni részvényeit. A részvények ára háromszor annyi volt, mint amennyiért Mike vette őket. De rövidesen felhívták telefonon, és a következőket közölték vele: Először: nem adhatja el részvényeit. Másodszor: ha elmondja

a felfedezését a rendőrségnek, akkor megölik. Hammer azt tanácsolta, hogy írja le az esetét, nevekkel és adatokkal, és közölje a családjával, hogy ha bármi történik vele, adják át az iratot a kerületi ügyésznek. Amikor legközelebb megfenyegették, Hammer tanácsát követve, Mike megmondta, hogy milyen óvintézkedéseket tett. Erre visszakapta az ötvenezer dollárját, megtetézve százezer nyereséggel. Ő pedig anélkül, hogy Hammer tanácsát kikérte volna, megvett húszezer Occidental-részvényt, darabját akkori áron, 1,50-ért. Értek már azóta hárommilliót is.

– Akkor azt tanácsoltam neki – mondta egy riporternek Hammer –, hogy adjon el egymillió dollár értékű részvényt, tegye be a bankba, jó kamatra, és éljen boldogul. Most lement az árfolyam, de Mike részvényei még mindig érnek vagy hatszázezret. – És most Mike ott matatott. – Mondd meg, Mike, a riporternek, hogy miért nem fogadtad meg a tanácsomat!

– Ha doktor Hammer akkor nem adta el ötvenen, miért adtam volna el én? Mindig vele voltam – mondta Mike.

Lous Nizernek, az egyik legjobb amerikai ügyvédnek is van néhány szava egykori klienséről.

– Igazi üzletember, de ennél sokkal több is. Hány nehéz és mennyire különböző vállalkozás súlya nehezedik rá! De világos feje és fegyelmezettsége lehetővé teszi, hogy miközben átlagemberek a tizedrészébe is belerokkannának annak, amivel Hammer foglalkozik, ő megőrzi a nyugalmát, sűrűn és szívesen nevet, nyugalmat és valamilyen bátorító biztonságot teremt maga körül. Különleges adottság ez. Az amerikai üzletemberek csodálatos képességekkel rendelkeznek, de a statisztika azt mutatja, hogy tíz közül legalább

egy előbb-utóbb ideggyógyintézetbe kerül. Azért, mert mi nem tanultuk meg, hogyan győzzük le a legfőbb ellenségünket, önmagunkat. Ő mestere ennek, de nem hiszem, hogy tudatosan. Nem hiszem, hogy erre edzette volna magát. Ösztönösen ért hozzá. A legjobb eszköze a nyugalom meg az őszinteség és nem hagyni, hogy ebben bárki megzavarja az embert.

Ezt ő egyénisége részévé tette – vagy talán így született. Ezért tud – mint a laza izomzatú atléta a merevvel szemben – kétszer annyit dolgozni, mint bármelyik vezető munkatársa. Fontos ügyekben minden iratot elolvas. Soha még olyan ügyfelem nem volt rajta kívül, aki elolvasott egy iratot – akár egy 60–70 oldalasat is –, aztán megjegyezte: „A huszonnyolcadik oldalon láttam egy lábjegyzetet: szerintem nem kellene belevenni. És a hatvanharmadikon »és« helyett »de« kell." Nem túlzok. Minden iraton így megy végig. Közben felhívja a könyvelési szakértőjét, közli, hogy valaminek a tizennegyedik sorában valamit másképp is meg lehetne fogalmazni, és egy interurbán telefonhívásnál tárgyismeretét bizonyítja egy fontos ügyben. És egész idő alatt mintha teljes nyugalomból meg lassú elmélkedésből fakadnának az elképzelései.

Semmilyen ipari óriás nem félemlíti meg. Ha úgy érzi, nem bántak vele becsületesen, perel. Ha őt perli más, és úgy érzi, neki nincs igaza, megegyezést keres, de ha igaza van, megvédi magát. Minden perét megnyeri, és itt nemcsak magamról beszélek: más ügyvédek is képviselték. Elfogadta a Gulf Oil, az Armour, a Tenneco kihívásait. Azt mondják, úgy lehet valaki népszerű, ha nem mond semmit, nem tesz semmit, és nem is számít semmit. Ő mond valamit, tesz is valamit, és számít is valakinek. Persze vannak ellenségei.

Mint minden vezető egyéniség, gyorsan határoz, nem mondja: „Jó, akkor gondolkodom ezen egy hé-

tig." Ha adatokra van szüksége, első kézből akarja őket megkapni. Felveszi a telefont, hívja Londont, Tripolit, Tokiót, vagy Moszkvába repül. Olyan programja van, amitől száz fiatal is kidőlne. Állandó derűje teszi képessé erre, bár még egy szokása is - Thomas Edisonnak volt hasonló -: tud egyet szunyókálni. Valamilyen ügyet tárgyalunk, már délután négy vagy öt óra van, és akkor kijelenti: „Fel kell hívnom valakit. Megbocsátasz, ha egypár percre eltűnök? Van erre alkalmas szobád?" Tudom, hogy ez mit jelent: olyan szobába kísérem, ahol heverő van. Tizenöt perc múlva teljesen frissen tér vissza, és átdolgozhatjuk az éjszakát.

Csak azok az éjszakai telefonhívásai!

Bizonyos szempontból naiv is. Szereti a tréfát, különösen Victor tréfáit, aki mesteri mesélő. Victor elmesél egy sztorit, a Doktor pedig akkor is szívből nevet, ha már hallotta. Elmondok neki valamit, ami a bíróságon történt, és ő már a poén előtt nevetni kezd.

Dr. Hammer a Columbia Egyetem Orvosi és Sebészi Karán 1921-ben szerzett diplomát. Hivatását 1972 májusában kezdte gyakorolni.

Furcsa történet. Az Oxy évi részvényesülésén elnököltem, amelyet a Los Angeles-i Beverly Hiltonban tartottak. Kinn egy idősebb részvényes, egy asszony, megbotlott a lépcsőn, elesett és elájult.

- Van itt orvos? - kiabálta az egyik részvényes a mikrofonba.

Volt.

Az elnök.

Utat vágott magának a zsúfolt hallban a földön fekvő asszonyhoz, magához térítette, és mint ahogy

fél évszázada vagy még régebben megtanulta, kihívta a mentőket.

– Nem gondoltam, hogy lesz alkalmam praktizálni – tűnődött aztán.

Campobello megvétele nem az egyetlen kapcsolat volt a New Deal megalkotója és fia, Elliot Roosevelt, illetőleg Armand és Victor között.

Franklin D. Roosevelt elnökségének kezdetén egy jól ismert középnyugati üzletembert adócsalás miatt börtönre ítéltek. Ott összebarátkozott egyik cellatársával, Charles Warddal, aki emberölésért ült. A gyilkos gazdag börtöntársának testőre lett, megvédte a többi elítélt zaklatásától. Az üzletember annyira hálás volt, hogy megígérte, ha kiszabadul, egész életén át gondoskodni fog védelmezőjéről. Rooseveltnek köszönhetően, a testőr is kiszabadult, az üzletember pedig üzlettársává tette, végül rá hagyta a vagyonát.

Az új gyártulajdonos, háláját kifejezendő, megfelelő ajándékot akart küldeni Rooseveltnek. A Hammer Galériában talált egy huszonnégy hüvelyk hosszú, aranyból, platinából és ezüstből készült volgai gőzhajómodellt, amelyet a páratlan cári ékszerész, Karl Fabergé 1913-ban alkotott, a Romanov-dinasztia háromszáz éves fennállásának évfordulóján, Alekszej cárevicsnek szánt ajándékul. Hammerék 1920-ban vették meg a moszkvai bizományi áruházban, a tárgy a barna ház többi értékével együtt került Amerikába. Victor 25 000 dollárban jelölte meg az árát, mintegy negyedében annak, amibe II. Miklós cárnak kerülhetett. De biztosította a vevőt, hogy a hajómodell így is a világ legdrágább játékszere.

A hajók iránt lelkesedő Roosevelt örömmel sorolta

az ajándékot modellgyűjteményébe, amelyben egy csodálatos, apró, tizenhetedik századbeli kínai vitorlás hajó is volt, a Hearst-gyűjteményből, ezt Armand ajándékozta az elnöknek. Az elnöki kegyelem és Fabergé alkotása közt némileg kínos bár a kapcsolat, a dísztárgy mégis ott volt a Fehér Ház ovális termében, amikor ott megerősítették a Szovjetunióval a megértés gondolatát.

Az arany hajó utóbb nem került a Roosevelt Múzeumba, Elliot eladta. Ma a Brandrais Egyetemen látható, talapzaton áll.

Egy Hammer-féle műtárgy a Fehér Házban maradt, és valószínűleg örökre ott is fog maradni: Charles Russel csodálatos bronz alkotása, amelyen egy csoport lovas indián menekülő bölénycsordát üldöz.

Az alábbiak szerint történt:

1967-ben, az iráni sah tiszteletére adott hivatalos vacsorán, Johnson elnök azzal dicsekedett Mike Mansfield szenátor és Hammer előtt, hogy hozzájutott Frederic Remington egyik szép, bronz alkotásához. Mansfield, Hammer régi barátja, évődve kijelentette, hogy szép lenne a Remingtonhoz még egy Russel is. Hammer, köztudomásúan az egyik legnagyobb Russel-szoborgyűjtő, meg sem rezzent: „Boldogan odaadom Russel egyik legnagyobb művét" – mondta. A szobor körülbelül 100 000 dollárt ért.

Az elnök melegen megköszönte, Lady Bird el volt bűvölve az ajándéktól, főleg amikor a Doktor nagylelkűen kijelentette, hogy még egy másik Russelt is ad (75 000 dollár értékben) a nemsokára elkészülő Johnson-dolgozószoba részére.

Hammernak bőven akadt különleges üzletfele is. James Crichton például, az Egyesült Királyság egyik leggazdagabb embere, ahányszor csak New Yorkban járt, ellátogatott a Hammer Galériába, és mindent vett, ami megtetszett neki. Aztán egyszer azt hallotta róla Armand, hogy Los Angelesben, a tehetséges színésznő, Fanny Brice fekete bárány fivére által vezetett játékbarlangban, valamilyen kártyacsatában veszített. Kétszázezer dolláros kötelezvényt írt alá, Hammert kérte meg, hogy fogadtassa el ezt a bankjával. Hammer erősen gyanította, hogy hamiskártyásokkal került össze, és felajánlotta: elmegy a rendőrségre, hogy megmentse Crichton pénzét. Crichton megbotránkozott a javaslaton.

– Nem tehetem – mondta. – Becsületbeli adósság. – Hammer mégis értesítette a Los Angeles-i rendőrséget, a hamiskártyásokat letartóztatták, a bankot pedig Hammer meggyőzte, hogy ne fizessen a csekkre, bár a szélhámos már bemutatta azt: kezességet vállalt arra az esetre, ha a hamiskártyás perelné a bankot. Az persze nem tette.

Az ügy lezárása után Crichton megjelent a Hammer Galériában. Szeme megakadt egy kis Frans Hals-vázlaton.

– Adok érte kétszázezer dollárt – jelentette ki Victornak.

– Sok – mondta Victor. – Százezerben állapítottuk meg az árát.

Crichton megsértődött:

– Ha nem adják ide kétszázezerért, többé szóba sem állok magukkal. – Victor mentegetőzött, Crichton kiállította a kétszázezres csekket, levette a Halsot a falról, hóna alá csapta, és visszasétált a szállodájába.

A Doktor büszke az évszázadnál régebbi New York-i Knoedler Galéria megszerzésére.

A többi műkereskedőhöz hasonlóan, őt is éveken át aggasztotta, hogy az amerikai művészi élet egyik oszlopának vagyona egyre csökken. Amikor meglepetésére megtudta, hogy tulajdonosai el akarják adni hanyatló kincsesházukat, több milliós ajánlatot tett, és megkapta a Galériát.

– Sok pénzt is hoz – mondta utóbb elégedetten.

Egy londoni újság 1973 nyarán érdekes geriátriai hírt közölt: „A világ műtárgypiacának két gazdag és tevékeny alakja 60 év után találkozott ismét a múlt héten.

Egyikük Julius Weitzner, akinek a vásárlásai között szerepel Tiziano »Acteon halála« című képe (több mint másfél millió fontért vásárolta meg).

A másik Armand Hammer, az Occidental Petroleum elnöke, aki nemrégiben kölcsönözte a Royal Academy különleges kiállítására nagy képgyűjteményét, benne a nemrég egy aukción 1,2 millió dollárért vásárolt Van Gogh-képpel.

Utoljára a New York-i Morris középiskolában találkoztak, 1913-ban."

Volt még I. Faruk egyiptomi király. Egyik fő tevékenysége, a sznobság gyakorlása közben hallotta, hogy ha valamilyen drága csecsebecsére vágyik, a New York-i Hammer Galériában megtalálhatja.

Rendelése különleges gondolkodásra vallott:

Egy orosz cári ékszer kellett neki, egy strucctojás nagyságú, platina és gyémánt húsvéti tojás. Egyike II. Miklós ékszerésze, Fabergé alkotásának: húsvéti ajándék a cárnőnek, 1906-ban. Ha kinyitották, akva-

marin tavacskán úszó platina hattyú vált láthatóvá. Egy rejtett gomb megnyomására a hattyú körbeúszott, kiterjesztette a szárnyait, emelgette a fejét és farkát. Faruk különös módon rendelte meg: Egyik ügynöke látta a műkincset a Hammer Galériában, vitt róla neki leírást és színes képet. Faruk táviratozott: AZONNAL KÜLDJE A HATTYÚS TOJÁST.

Két kérdés merült fel: hogyan lehet a tojást Farukhoz eljuttatni, és hogyan tudja ő kifizetni? Százezer dollár volt az ára, a II. világháború pedig folyt, az Atlanti-óceánon közlekedő hajókat német tengeralattjárók torpedózták. Armand öccsét, Victort bízta meg a tojás leszállításával és a százezer dollár felvételével. Megtudta, hogy Faruk amatőr mágus is. Ezért Victor csomagja, amikor elindult a tojással, tele volt mindenféle trükkfelszereléssel, meg további Fabergé-ékszerrel is. A bűvészfelszerelés nagy sikert aratott a királynál, aki semmivel – még Rommel közeledő tankjaival sem – törődve, kipróbálta a játékait udvaronc miniszterein és másokon. Victor egy nílusi bárkán a királyi családdal együtt ebédelt, az uralkodó kijelentette, hogy Armandot ki fogja nevezni egyesült államokbeli pénzügyi tanácsadójává és személyes képviselőjévé, majd bő százezerért megrendelt még egy használt luxusyachtot. Ezt Armandnak sikerült háborús szállítmányként eljuttatnia.

Mielőtt 1952. július 23-án az Egyiptomi Szabad Tisztek Szövetsége Farukot, ezt a királyi hülyét lemondásra kényszerítette volna, Hammer még két rendelést kapott tőle. Ezeket, kivételesen, nem tudta teljesíteni.

Az első egyszerű táviratban érkezett: VÁSÁROLJON RÉSZEMRE EGY BAKELITGYÁRAT. FARUK.

A másik légiposta-borítékban jött, egy filmújságból kivágott, dús keblű szépség képe volt benne, evvel a rövid szöveggel: KÜLDJE EL NEKEM LANA TURNERT.

Armand barátja és üzlettársa, John Burton Tigrett angol üzletember mondja:

„Doki híres a folytonos telefonálásairól. Munkaideje legalább 40-50%-a ezzel telik. Hallottam, hogy évi magántelefon-számlája megközelíti a millió dollárt. Nem ismerem a tényeket, de el tudom hinni. Soha nem tartózkodott sem repülőtéren, sem utcán, sem bárhol a világon tíz percnél tovább úgy, hogy ne talált volna egy telefont, és ne hívott volna fel valakit valamilyen ügyben. A legmulatságosabb pillanatok tanúja voltam már, amikor azt hallgattam, hogyan gyötrődik idegen országok telefonközpontjaival. Minden elképzelhető trükköt felhasznál – néha zseniálisat –, hogy telefon-összeköttetést kapjon, és soha sem fogy ki az ötletekből: Itt Doktor Hammer, kérem a miniszterelnököt, az ő vonalán akarok beszélni az Egyesült Államokkal.

A telefon az az eszköze, amellyel a bürokrácia akadályait legyőzi. Egy nigériai vitorláson ülő vagy az Északi-tengeren hajózó ügyfelet éppen olyan könnyen ér el telefonon, a legvalószínűtlenebb időpontokban, mint vezető embereinek egyik-másikát. Gyakran több munkatársa dolgozik ugyanazon a tervezeten, egyik sem tudja, mit csinál a másik, de ő telefonon mindegyikük munkáját figyelemmel kíséri. A zsebében egy alig kétszer két hüvelykes könyvecske, benne ceruzafirkák: elnökök és hajókormányosok titkos számai.

Majdnem minden telefonbeszélgetéséről jegyzetet készít egyéni gyorsírásával, még a telefonfülkében állva is. Hogy ez kell-e neki, nem tudni, mert a memóriája csodálatos. Minden tranzakciójának minden részletére, minden beszélgetésre hónapokkal, sőt évekkel később is emlékszik.

Pénzügyekben soha nem láttam sem nyugtalannak, sem keménynek. Nagy üzletei közül nem egyet akkor

kötött, amikor vezető emberei azt hitték, hogy éppen tönkreteszi a céget. Alig hord magánál pénzt. Néha azt hiszem, nem is tudja, mi az.

Soha nem ismert legyőzhetetlen akadályt. Ha falba ütközött, megfordult, és másik irányba ment. Barátja, Vincent Peale, könyvet írt a »pozitív gondolkodás«-ról, de az ő elképzeléseit Doki valósította meg gyakorlatban. 1972-ben és 1973 elején az Oxynak nehézségei támadtak. Többször részletesen feltárták neki a bajokat, ő soha nem ismerte el létezésüket. Azoknak a siránkozó vezetőknek, akik gyászos képpel körvonalazták a helyzetet, egyszerűen azt mondta: Fiúk, én mondom, olajat találunk az Északi-tengeren. Ez akkor történt, amikor az Oxy a harmadik meddő lyukat fúrta a tengerbe, darabját két és fél millió dolláros költséggel. De a következő fúrás óriási mennyiségű olajat termel."

Dolgozószobája falán, az íróasztalán ott áll Lenin, Hruscsov, Brezsnyev, Hoover elnök, Roosevelt (és Eleanor), Truman, Eisenhower, Kennedy, Johnson (és Lady Bird), Nixon és a Nixon család aláírt fényképe. Továbbá Fejszal szaúd-arábiai király, a nigériai katonai kormány feje, Jakubu Gowon tábornok, II. Haszszán marokkói király, Habib Burgiba tunéziai elnök, Venezuela elnöke, Carlos Andreas Perez, Canada elnök, Lester Pearson, Adlai Stevenson, Ted Kennedy szenátor és Ronald Reagan dedikált fényképe.

Ott van továbbá Kennedy elnök és Pearson kanadai miniszterelnök tolla, amellyel aláírták a két nemzet közötti egyezményt Hammer Campobellójáról. Gene Reid fúróhajójának modellje, amely Hammer számára új világot nyitott meg, amikor gázt talált Lathropban. És egy bekeretezett Lincoln-idézet:

„Ha megpróbálnám végigolvasni, sőt megválaszolni az ellenem irányuló támadásokat, minden más tevékenységemet abbahagyva, be kellene zárnom a boltot. Megteszem, ami tőlem telik, és ezt életem végéig akarom folytatni. Ha tisztességesen fejezem be, semmit sem számít, ami rosszat mondtak rólam. Ha rosszul végzem, hiába esküdözik majd tíz angyal, hogy igazam volt, rajtam nem segít."

XVII. FEJEZET

Ismét a Szovjetunióban

John F. Kennedy még egy hónapja sem volt a Fehér Házban, amikor kinevezte Armand Hammert tárca nélküli, utazó gazdasági tanácsadójának, és a dollár árfolyam-ingadozásának stabilizálását szolgáló új utak és lehetőségek keresésére tengerentúlra küldte. Az Egyesült Államokban bajok voltak ezen a téren. Az ifjú elnököt és a nemzetközi üzletembert néhány éve közös barátjuk, a kaliforniai demokrata Jimmy Roosevelt mutatta be egymásnak. 1961 elején Hammer és felesége Kennedy jó barátjának, Albert A. Gore tennessee-i demokrata szenátornak voltak a vendégei. Az ő lelkes ajánlására az elnök utasította Luther Hodges kereskedelmi államtitkárt, hogy szervezze meg Hammer útját. Hodges úgy határozott, hogy Hammer nézzen körül Angliában, Franciaországban, az NSZK-ban, Olaszországban, Líbiában, a Szovjetunióban, Indiában és Japánban.

Hammer küldetésének európai szakasza mindössze kellemes volt, a líbiai már érdekesebb, moszkvai tartózkodása pedig – harmincegy év után első útja – rendkívülinek bizonyult. A látogatás olyan hasznos lett, hogy utasítást kapott: ejtse el indiai meg japán utazási tervét, és jelentésével térjen vissza Washingtonba.

Hammer először V. M. Vinogradovval, a Nyugati Országok Kereskedelmi Adminisztrációjának vezetőjével és M. N. Gribkovval, az Amerikai Kereskedelmi Szekció vezetőjével tárgyalt. Egyikükről sem hallott

azelőtt. Rövidnadrágos kisfiúk voltak, amikor ő vagyonával elhagyta Oroszországot.

A későbbi kereskedelmi kapcsolatok, több milliárdos megállapodások ismeretében Hammer 1961. február 14-i találkozása a szovjet külkereskedelmi miniszterrel csak tapogatózó jellegűnek tekinthető. A „Memorandum a beszélgetésről"-ben, amelyet közvetlenül a Külkereskedelmi Minisztérium elhagyása után diktált, felhívja a figyelmet a két hatalom között fennálló lényegi nézeteltérésekre, megemlítve látogatását Eisenhowernél, a Hruscsov–Nixon „konyhavitát", Francis Gary Powers CIA U–2 pilóta Szverdlovszk (Jekatyerinburg) fölötti lelövését, nyilvános bírósági tárgyalását és elítélését a moszkvai katonai bíróságon, a tervezett Eisenhower–Hruscsov–De Gaulle–Macmillan párizsi csúcstalálkozó félbeszakadását és Hruscsov visszakozását Eisenhower szovjetunióbeli meghívása ügyében.

A Memorandum megjegyzi:

A találkozást úgy kezdtem, hogy beszámoltam előző tapasztalataimról a Szovjetunióban és az elmúlt harminc év alatti amerikai üzleti tevékenységemről.

...Ennek folyamán hangsúlyoztam, hogy az amerikai–szovjet kereskedelem fejlődéséhez idő kell, de segítene, ha kisebb dolgokkal elkezdenénk. A változások valószínűleg sok adminisztrációt igényelnek, de ez könnyebben elvégezhető, mint azok, amik törvényhozási intézkedést igényelnek. Üzletember lévén, gondosan kerültem a politikai kérdéseket, és csak olyasmivel foglalkoztam, ami a fejlődő kereskedelmi lehetőségekkel kapcsolatosan ígéretes.

Rövid tárgyalás folyt az USA és a Szovjetunió közötti légi kapcsolat lehetőségéről, de erre Vinogradov nem reagált különösen, mert ez a terület nem az ő hatáskörébe tartozott.

Hitelekről nem esett szó.

Vinogradov is tudta, hogy a kereskedelmi kapcsolatok fejlődése időt igényel. Fel akartam vetni néhány vitás kérdést, de úgy éreztem, ez nem lenne időszerű ilyen érdeklődő jellegű megbeszélés során.

Másnap Hammer elé tettek egy listát azokról a szovjet hivatalos emberekről, akikkel találkozhat.

De ő nem ezekkel, hanem Mikojannal akart találkozni.

Az egyik követségi tisztviselő idegesen nevetett:

– Ez lehetetlen. Mikojan miniszterelnök-helyettes. Senkit sem fogad, legkevésbé amerikai üzletembereket. Ön bizonyára tréfál.

– 1923-ban azon a napon találkoztam vele, amikor a Fordson traktorokat Rosztovba hoztam – mondta Hammer. – Akkoriban a helyi szovjet titkára volt. Azt üzenem neki, hogy itt vagyok Moszkvában, és látni szeretném.

Az üzenetet elvitték a Külügyminisztériumba. Az amerikai nagykövetség számára meglepetésként, két óra múlva Mikojan titkársága szólt vissza, és közölte, hogy kocsit küldenek Hammerért.

A Mikojan–Hammer beszélgetés baráti légkörben folyt le. Volt mit elmondani majdnem negyven évről. A beszélgetés oroszul folyt. Később a nézetek kicserélésére tértek rá, majd valamire, amit Hammer az USA részéről különlegesen következetlen magatartásnak ítélt: az orosz rákhús embargójára. Tapasztalta, hogy a téma nem érdektelen Mikojan számára. Az elpusztíthatatlan örmény, Anasztaz Ivanovics elvtárs nagyon neheztelt az embargó miatt, amelyet azon az alapon rendeltek el, hogy a szovjet rákhúst „rabszolgák" és „kényszermunkások" termelik.

Miért nem kérdezik meg japán barátaikat? A mi hajóink mellett halásznak ők is rákot. Bizonyára meg

tudják mondani, hogy rabszolgák vagy kényszermunkások dolgoznak-e a hajóinkon.

Hammer jelentése megjegyezte:

„Mikojan megállapította, hogy a kölcsönös segélynyújtási megállapodás (az Egyesült Államok körülbelül 11 milliárd dollárral járult hozzá a Szovjetunió hadikiadásaihoz a II. világháború alatt), hitelek nyújtása, a legnagyobb kedvezmény megadása a Szovjetuniónak törvényhozás tárgya kell hogy legyen, és ez időbe telik. De ha megállapodhatnak a kölcsönös segélynyújtás és a hitelnyújtás kérdéseiben, a Szovjetunió egymilliárd dollár értékű rendeléseket adhat az USA-nak. Közölte, hogy ezek a rendelések nem tartalmaznak hadászati eszközöket.

A Szovjetunió épp most rendelt 135 000 tonna acélcsövet Svédországból és 240 000 tonnát Olaszországból, nem hosszú lejáratú hitelre. „Ezekhez hasonló rendelésekkel - mondta - fordulhatunk az Egyesült Államokhoz is, és ennek segítségével megoldhatnák a munkanélküliség problémáját, amikor az Egyesült Államok acélipara kapacitásának csak 50 százalékával dolgozik.

Hangsúlyoztam, hogy a kölcsönös segélynyújtási adósság rendezése sokban hozzájárulna a legnagyobb kedvezmény elve alkalmazásához, megfelelő légkörhöz, az orosz kereskedelem részére hitelnyújtáshoz. Mikojan azt felelte: a Szovjetunió biztosítani akarja, hogy ugyanúgy kezeljék ebben a tekintetben, mint az angolokat, nevezetesen: folyjanak párhuzamos tárgyalások hitelnyújtásról és kereskedelmi megállapodásokról. Hogyan fizethetnék vissza kölcsönös segélynyújtási adósságukat, fizethetnének megrendeléseikért, ha nem kapnak hitelt, és nem tudják áruikat ugyanolyan feltételek mellett az Egyesült Államoknak eladni, mint más országok?

Megmondtam, hogy szerintem a kapcsolatok fejlődéséhez növekvő turistaforgalom és kulturális csereprogram is hozzájárulna. Javasoltam Mr. Mikojannak, hogy mutasson be Oroszország a műkincseiből egy reprezentatív gyűjteményt az Egyesült Államok legnagyobb múzeumaiban. A leningrádi Ermitázs festményeinek reprezentatív csoportja például óriási hatást gyakorolna. Hogy teljesen mentes legyen kereskedelmi jellegtől s politikától, azt javasoltam, hogy Mrs. Eleanor Roosevelt legyen egy kijelölt bizottság elnöke, amely ellenőrizze az átvételt-átadást, és minden beléptidíjakból származó bevételt utaljon át az Eleanor Roosevelt Rákkutató Alapítványnak. Azt mondtam, hogy az első kiállítást a Washington D. C.-i National Art Galleryben kell rendezni, aztán olyan nagyobb városokban, mint New York, Chicago, Los Angeles stb. Mr. Mikojan szerint ez nagyon jó ötlet volt; közölte, hogy erről beszélni fog az illetékesekkel."

Másnap Hammerék már Delhibe indultak volna, ahol megbeszélt találkozójuk volt Nehru miniszterelnökkel. De Mikojan nyilván említette Hruscsovnak Hammert, és Hruscsov már másnap látni akarta az amerikai üzletembert. Nehrut lemondták – csakúgy, mint Hammer japán vendéglátóját. De ez a lehetőség pillanatnyilag fontosabb volt. Hammer 1961. február 17-i találkozása Hruscsovval a Kremlben több mint két órán át tartott.

Néhány részlet Hammer feljegyzéséből, amelyet Washingtonnak adott:

„Hruscsov elküldte a tolmácsot. Úgy érezte, hogy az én orosz tudásom elegendő ahhoz, hogy az egész beszélgetés oroszul folyhasson. Kezében tartotta az én Angus-vásári katalógusomat, amelyet két nappal előbb Mikojannál hagytam. Azt mondta, hogy a húsellátás a Szovjetunió egyik legfontosabb kérdése.

Utalt arra, hogy a szovjet szarvasmarhák testsúlyának csak körülbelül 50 százaléka hasznosítható húsként, ezzel szemben az Egyesült Államokban 65–70 százalék hasznosul. Azt is mondta, hogy saját tapasztalata szerint a hús Amerikában kitűnő, nagyon élvezte a mi hatalmas vesepecsenyéinket, és szeretné, ha a szovjet nép is ilyen jó húst ehetne.

Az ő hazája, mondta, sokat tanult az Egyesült Államoktól, és szívesen tanulna még olyan területeken, amelyeken mi kiválóak vagyunk. Például Ford megtanította őket, hogyan kell autót gyártani. Megköszönte, hogy a Ford-gyárat Oroszországba hoztam: ez lehetővé tette az első modern gyár felépítését. Azzal folytatta, hogy bár a Szovjetunió sok bajjal küzdött sokáig, több területen megelőzi az Egyesült Államokat.

Elmondta, hogy amerikai mérnökök egy csoportja megcsodálta, sőt irigyelte a szovjet hidroelektromos létesítményeket. Közölte, hogy szintetikus gumit már közvetlenül gázból tudnak előállítani anélkül, hogy először szintetikus alkoholt gyártanának.

Most többet akarnak a mezőgazdaságba fektetni, mint a múltban, folytatta, a nép életkörülményein akarnak javítani. Vegyiparukat és a ruhaipart akarják fejleszteni. Nyugat-Európa országai, mondta, nem haboznak, hogy felszerelést adjanak el, és hitelt nyújtsanak. Ha az Egyesült Államokban némelyek azt hiszik, hogy tönkretehetik a Szovjetuniót, ha nem kereskednek vele, akkor tévednek. A Szovjetunió viszont csak akkor akarja, hogy kereskedjenek vele, ha ez az amerikaiaknak kifizetődő, és neki is az. Azt veszik majd meg, amire szükségük van. Sok mindent akarnak vásárolni – mert ha meg tudják kapni, nem kell a saját iparaikat fejleszteni. Ha együtt dolgozunk, akkor a gazdasági életünk összekapcsolódik. Ha mi hitelt nyúj-

tunk, azt saját érdekünkben, és nem szívességből teszszük. Kamatot kapunk, keresünk az árun, amit eladunk, és foglalkoztatjuk a gyárainkat.

Elismételtem neki, amit Mikojannak mondtam, nevezetesen azt, hogy a párizsi csúcstalálkozó meghiúsulása óta a Szovjetunió iránti jóindulat mind a kongresszusi körökben, mind pedig a nép körében csökkent. Ennek következményeképpen a kereskedelmi kapcsolatok kilátása is romlott. Az amerikai közvélemény támogatásának megnyerése hosszú folyamat lesz."

Dr. Hammer javasolta Hruscsovnak, a miniszterelnöknek és a párt vezetőjének, hogy kölcsönös kiállításokon mutassák be művészeti kincseiket és egy Mikojan–Hodges találkozón tanulmányozzák a kereskedelmi kérdéseket. Hruscsov megígérte, hogy mindkét javaslattal foglalkozik. Az az ambíciója, hogy a két hatalmat összehasonlítsa, minden gondolatában megnyilvánult. Hammer a találkozásra magával vitte 1932-ben, oroszországi évei után írt könyvének egy példányát. Ebben így ír:

„Merészen összegeztem oroszországi viszonyokkal kapcsolatos élményemet... Amennyire bárki is képes megállapítani, a szovjet államrend teljesen szilárdnak látszik. Megfelelt minden eddigi kötelezettségének, és minden jel szerint ezt teszi majd a jövőben is. A kormány természetesen nem egyöntetűen népszerű – melyik kormány az? –, de sokkal szélesebb és szilárdabb alapon áll, mint általában külföldön gondolják. Legtöbben azt hiszik, hogy egy viszonylag kis csoport ragadta magához a hatalmat, és ezt a hadsereg meg a titkosrendőrség segítségével gyakorolja, azaz erőszakkal, holott a szovjet kormány mögött tízmilliónál több szervezett munkás áll, és ez az orosz állami élet legéletrevalóbb és legenergikusabb eleme... Az az álta-

lános országos kampány, amely a nevelésre és a termelőszövetkezetekbe tömörült szegényparasztok megsegítésére irányul, ellátja őket vetőmaggal, traktorral meg szerszámokkal, és megtanítja, hogyan művelje a paraszt jobban, saját javára a földet, meggyőződésem szerint rövidesen meghozza gyümölcsét.

A stabilitásnak pszichológiai eleme is van, amely valamiképpen elkerülte a külső világ figyelmét az oroszországi viszonyok megítélésénél. Ennek az országnak (a legradikálisabb vezető vagy agitátor legmerészebb álmát megvalósítva) megvolt a forradalma. A munkásosztály magához ragadta a hatalmat, és a kommunizmus elméletét megkísérelte a politikai és gazdasági gyakorlatban megvalósítani. A fejlődés egy bizonyos lépcsőfokán új gazdaságpolitikát vezettek be (NEP). A NEP-korszakban a kommunizmust egyfajta állami szocializmus formája váltotta fel, amely megengedte a magánprofitot és egy ideig bátorította az egyéni kezdeményezést. Ahogy az elmúlt években a szocialista állam egyre erősebbnek érezte magát, úgy szorította vissza a magánkereskedelmet, kemény adópolitikával és más eszközökkel. Mindezekben az években a munkások büszkék voltak arra, hogy a hatalom az ő kezükben van. Nem kezdeményeznek sztrájkot, mert az saját érdekeiket sértené.

Még mindig korai lenne azt állítani, hogy az orosz kísérlet sikeres vagy sikertelen lesz. Vajon a szovjet vezetők megengedhetőnek tartják-e, hogy a magánkezdeményezést és egyéni felelősségvállalást az egyénnek biztosított anyagi juttatásokkal ösztökéljék? Úgy tűnik, hogy ezen az úton előrehaladás történt, például a majdnem általános darabbérezés bevezetése a termelő munkában, az úgynevezett »specialisták«, a mérnökök magasabb fizetése és jogaik biztosítása - akiket azelőtt gyanakodva kezeltek. Hibák történtek, de a

bolsevisták javára kell írni, hogy úgy látszik, tanultak hibáikból. Az utolsó években az ipari fejlődés meggyorsult, reális és folyamatos volt. Állandóan új gyárakat építenek, és új iparágakat fejlesztenek.

1929-ben a szovjetek nagyra törő ötéves gazdasági fejlesztési tervet indítottak el, amelyben minden termelési, beruházási és kereskedelmi területet aprólékosan ellenőriznek, hogy a lehető legnagyobb mértékben megfeleljenek a fejlesztési és fejlődési elvárásoknak. Nagy előrehaladás történt ennek a célnak az elérésében, de nem kétséges, hogy Oroszországban még több ötéves tervre van szükség, amíg a népet ki tudja majd elégíteni.

Bármit mondanak is egy szocialista rendszerről, a termelés és az ellátás forrásainak centralizált ellenőrzésében sok javasolható elem van. Lesz-e vajon ilyen centralizált ellenőrzés nálunk (USA-ban), a jelenlegi pazarló és tervszerűtlen túltermelési rendszer helyett? A jelenlegi általános világkrízis arra mutat, hogy van mit tanulnunk az oroszországi ötéves tervből.

Nem árulok el titkot azzal, hogy Oroszország – Nagy Péter nagyszabású, bár kevésbé koordinált tervére emlékeztető, de talán a történelem leggigantikusabb tervéhez – szeretne az Egyesült Államoktól segítséget kapni. Reméli, hogy később esetleg amerikai műszaki tanácsokat és felszereléseket is kap. Orosz milliók hálásak az Amerikai Segély Szervezetnek, amelynek életüket köszönhetik, de azt is tudják, hogy az amerikaiak sikeresen győzték le azokat a nehézségeket, amelyeket egy nagy terület természeti kincseinek kiaknázása jelent, és Oroszországnak ma ezekkel kell megküzdenie."

Kétségtelen, hogy Hammer okos és előrelátó volt.

Búcsúzáskor Hruscsov is említette a rákhúsembargót. Hammert felkészítették arra, hogy ez a viszonylag

jelentéktelen, de kényes ügy bizonyára felmerül. A megszokott választ adta, a hivatalos USA-álláspontot közölte: az embargó azon a hiten alapszik, hogy kényszermunkásokat dolgoztatnak. Hruscsov indulatosan bírálta ezt a hiedelmet. Hammer azt válaszolta, hogy hazaérkezve, szóvá fogja tenni az ügyet. Kennedy elnök, nem sokkal Hammer Washingtonba érkezése és jelentéstétele után, eltörölte ezt az embargót. Ellenőriztette az indokot Dillon pénzügyminiszterrel. A japánoktól kapott információk és a kémelhárítás tudomása szerint a kamcsatkai rákiparban nem foglalkoztattak kényszermunkásokat.

Hammer régi barátja, Albert Gore szenátor 1961. március 17-i leveléből értesült az elnök döntéséről:

„Kedves Armand,
tegnapelőtt Luther Hodges kereskedelmi miniszter telefonált, és közölte: személyesen beszélt Kennedy elnökkel a te Hruscsovval folytatott tárgyalásodról, és különösen arról, hogy milyen nagy súlyt helyeznek ott az orosz rákhúsembargó eltörlésére, amely azon alapult, hogy a termékeket kényszermunkásokkal állíttatják elő. Ezután Kennedy elnök, Hodges titkár szerint, felvette a kapcsolatot a Pénzügyminisztériummal, és eltörölte az embargót.

Abban a nagy küzdelemben, amelyben Kelet és Nyugat békés együttélésben akar megmaradni ezen a bolygón, ez talán nem tűnik jelentős tényezőnek, de ha figyelembe vesszük azt a veszélyt, amely az emberiséget ma háborúval fenyegeti, akkor a jobb megértés és békés kapcsolatok felé tett minden lépés fontos. Ahogy Róma sem egy nap alatt épült fel, a béke sem egyetlen döntő eseménnyel fog megvalósulni, nagy konferenciával vagy nemzetközi egyetértéssel, hanem lépésről

lépésre, apránként. Remélem, hogy a műkincsek kiállításcseréje, amit ott megbeszéltél, szintén elintézhető. Legszívélyesebb üdvözlettel:

Albert."

Hammer a hosszú távollét után szerette volna meglátogatni az általa alapított ceruzagyárat. A szíves vendéglátók teljesítették kívánságát. Egy nap, este fél tízkor, telefonhívás érkezett a Kremlből: az autó útban van, hogy Hammerékat a ceruzagyárba vigye.

– Akkor a város szélén volt – emlékszik vissza Hammer. – De 1961-ben már benn a városban. Moszkva túlnőtt rajta. De pontosan ugyanolyan volt, mint harminc éve, amikor elhagytam. Hullt a hó a gyárépületre meg az iskolára, a szabadidő-központra és azokra a kis házakra, amelyeket a régi időkben a német munkások számára építtettem. A fehér nyírfák megnőttek és megvastagodtak. Puha fény csillogott mindenfelé. A legromantikusabb látvány volt, amit el lehet képzelni. Az üzemet Sacco és Vanzetti Ceruzagyárnak hívták.

Az éjjeli műszak dolgozott. Az új gépek mellett ott voltak azok is, amelyeket Németországban vásároltam. Minden műhelyen végigvezettek. Legalább egyórás körút volt ez, az éjszaka közepén, végül a vezetőségi irodákhoz értünk. Az én dolgozószobám is megvolt. Bevezettek bennünket a tanácsterembe, ahol fogadásra volt megterítve. Volt kaviár, pezsgő, vodka. Minden gyári vezetőember meg volt híva és, azt hiszem, egy tucat vagy még több a régi alkalmazottak közül, akik akkor is ott voltak, amikor én. Mintha a tékozló fiú tért volna vissza. Csodálatos, csodálatos éjszaka volt. Egy kis öreg hölgy lépett hozzám, könnyes szemmel: azért volt elkeseredve, mert Frances meg én nem voltunk a gyárnak abban a műhelyében, ahol ő dolgozott.

– Armand Julevics – mondta –, amikor a maga öccse, Victor Julevics a gyárba jött dolgozni, én mutattam meg neki egyenként, hogyan kell kezelni a gépeket.

Ekkor ráismertem.

– De hogy maga mennyire megváltozott – mondta. Egy dús keblű leányzóra visszaemlékezve, rá én is ugyanezt mondhattam volna, de úgy döntöttem, hogy tekintettel leszek a melegszívű néni érzékenységére.

Körülbelül ötvenen ültünk az asztal körül, egyik pohárköszöntő a másikat követte, először vodkával, aztán különböző borokkal, végül konyakkal és pezsgővel. Igazán csodálatos búcsú volt."

Hammer 1963 elején ismét visszatért Moszkvába. Egy – több milliárdos angol hitelen alapuló – műtrágyaimport-megállapodást dolgozott ki. De ez a terv csak tíz év múlva valósult meg: az új szovjet vezetők, élükön Leonyid Brezsnyev főtitkárral, felidézték Hammer ajánlatát, és előnyösnek ítélték. 1972-ben kötötték meg a szerződést, az eredetileg ajánlottnál jóval nagyobb tételre.

XVIII. FEJEZET

Nagyanyó az élen

1961-ben, amikor Hammer Kennedy megbízásából Moszkvában járt, azt javasolta, hogy a két ország mutassa be egymásnak a műkincseit, ez is kissé közelebb hozhatná az enyhülést. 1964. június 10-én Jekatyerina Furceva művelődésügyi miniszterrel találkozott Hammer, és konkrét tervvel állt elő. Felajánlotta, hogy mutassák be az ellenállhatatlan amerikai naiv festőt, a „Nagymamát", Grandma Mosest.

Furceva asszony nemrég tért vissza Koppenhágából, látta „Nagymama" remek primitív képeit, és el volt ragadtatva tőlük. A dán kiállítás óriási siker volt, közölte Hammerral, és hogy szerinte egy Moses-kiállítás a Szovjetunióban még nagyobb közönséget és elismerést vonzana. De meg tudja-e Hammer szervezni?

Hammer meg tudta. A Hammer Galériának volt megállapodása a St. Etienne Galériával, az 1961. december 13-án bekövetkezett haláláig, 101 éves koráig festegető drága, öreg hölgy képeinek gondozójával. A Grandma Moses-kiállítást a moszkvai Puskin Múzeumban rendezték, és nagy sikernek bizonyult: A közönség sorba állt a múzeum előtt a téli hidegben, hogy láthassa Moses „bábuska" képeit.

A megállapodás másik fele nem volt ilyen egyszerű. A minisztérium maga akarta kiválasztani a „Nagymamáért" cserébe kínált művészeit. A kulturális miniszterasszony némi éllel megkérdezte, hogy az Egyesült Államok miért zárkózott el a Vörös Hadsereg kórusá-

nak javasolt turnéja elől? „A kórus, mondta, egész Európában nagy sikerrel szerepelt, és Kanadába most hívták meg második turnéra."

Hammer úgy vélte, hogy a kórus katonai egyenruhája volt az elzárkózás oka, és szerinte civil öltözék elfogadhatóvá tenné a fellépést. Furceva asszony erre megjegyezte:

– Kanada nem olyan erős, mint az Egyesült Államok, és a kanadaiak mégsem féltek a Vörös Hadsereg egyenruhájától. Van maguknak egy híres zenekaruk, a Haditengerészeké. Nekünk nem lenne kifogásunk az ellen, ha ez amerikai haditengerész-egyenruhában jönne el hozzánk. – Hammer megígérte az energikus hölgynek (aki egyetemi végzettsége szerint eredetileg vegyész volt), hogy beszél Johnson elnökkel erről a kulturális válságról.

De az ügy végül elintéződött, az orosz kormány hozzájárult a „Nagymama" művei ellenében Pavel Korin válogatott anyagának elküldéséhez. Pavel Korint gyermekkorában ikonfestészetre tanították, és az ő birtokában volt Oroszország egyik legnagyobb gyűjteménye, amelyet végrendeletében a szovjet államra hagyott. Victornak megengedték a válogatást. Korin és felesége, mindketten hetvenen felüliek, jelen voltak a Hammer Galériában a kiállítás megnyitásán, 1965. április 5-én, Hammer vendégeiként. A sajtó nagy művészeti sikerként ünnepelte a kiállítást.

1971-ben Hammer meghívta az Egyesült Államokban járó szovjet kulturális küldöttséget egy Los Angeles-i kiállításra, amely az ő amerikai és európai mesterek által festett képeit mutatta be. A gyűjteményt júniusban és júliusban a londoni Royal Academy of Artban készültek bemutatni, onnan 1972. augusztus 9-től október 1-ig a dublini National Gallery of Irelandben. A szovjet vendégekre nagy hatást gyakorolt

Hammer gyűjteménye – Cézanne, Van Gogh, Gauguin, Corot, Modigliani, Toulouse-Lautrec, Chagall képei és az amerikaiak: Gilbert Stuart, Sargent, Eakins, Prendergast, Harnett, Andrew Wyeth –: kérték Hammert, hogy a körútba iktassa be a Szovjetuniót. A Doktor sietve beleegyezett. 1972 októberétől majdnem egy évig járta a gyűjtemény a Szovjetuniót, és elragadtatott látogatók millióit vonzotta olyan nevezetes múzeumokba, mint az Ermitázs, a Puskin, majd Kijev, Odessza, Minszk, Riga kultúrpalotáiba.

104 olajfestményből, akvarellből és rajzból állt a kiállítás és egyetlen Goya-festményből. Ez Hammer ajándéka volt: Furceva asszony sajnálkozva említette, hogy nincs a Szovjetunióban Goya-kép. Hammer közölte, hogy neki kettő is van, így egyet nélkülözni tud: azt, amelyik Doña Antonia Zarate színésznőt és Goya barátját ábrázolta. (Első amerikai tulajdonosa Marshall Field volt, aki a Knoedler Galériában vásárolta, 1940-ben. Először a New York-i világkiállításon mutatták be. Field lányára, Comtesse de Flers-re hagyta a képet, aki aztán ismét eladta Knoedlernek.)

Hammer az Ermitázsban nyújtotta át a képet a szovjet kormány képviselőinek 1972. október 22-én: másnap már a közönség is láthatta.

A szovjet vezetők megkérték Hammert, segítsen nekik az Amerikában kiállítandó orosz gyűjteményekből származó képek listájának összeállításában.

Hammer, miután tanácskozott Victorral és Knoedlerrel, saját vélekedése szerint is lélegzetelállító és valószínűtlen listát küldött harminchat impresszionista és posztimpresszionista festményről, amelyek az Ermitázsban és a Puskinban függtek. Sok közülük még sohasem járt külföldön, az Egyesült Államokban pedig egyik sem. Moszkvában beleegyező választ adtak. Miután Hammer visszatért az Egyesült Államokba,

tárgyalt J. Carter Brownnal, a National Gallery igazgatójával Washingtonban, és elmondta az eseményt. Brown azt kérdezte, nem kaphatná-e meg a National Gallery a kiállítást? Hammer beleegyezett: szerette a National Galleryt, gyűjteményének összes grafikáját már erre a múzeumra hagyta. Brown arra is megkérte, próbáljon még további öt, általa kiválasztott híres impresszionista képet megszerezni, amivel a lista negyvenegy festményre emelkedett.

A végleges listán hét Matisse, két Gauguin, hat Picasso, öt Cézanne, három Van Gogh, két-két Rousseau, Renoir, Monet és Derain és egy-egy Braque, Sisley, Léger, Vlaminck és Pissarro szerepelt. Ezek a mesterművek 1867-től ölelték fel az impresszionista irányzat korszakának alkotásait, Sisley korai, lírai (1872-es) műveitől Renoir legklasszikusabb és legtisztább (1880-as) alkotásain át a tizenkilencedik század végi Pissarro-képekig.

Ezeket csak maroknyi amerikai műkritikus és szakértő látta, aki ezért látogatott el az Ermitázsba és a moszkvai Puskin Múzeumba. A művészvilág általában csak fényképről ismerte a képeket, tehát csak hozzávetőlegesen. Egykor a cári Oroszország két leggazdagabb kereskedőjének, Ivan Morozovnak és Szergej Sukinnak a tulajdonában voltak. Mindketten párizsi műtermekben és másutt vásároltak képeket, és helyezték el gyűjteményükbe azoknak a végtelenül tehetséges lázadóknak a műalkotásait, akik utóbb oly mélyen hatottak a nyugati kultúrára. Az orosz mecénások saját fiatal festőiket is biztatták, hogy tanuljanak a nyugati impresszionistáktól. Házaik magánmúzeumokká váltak, ahol vasárnaponként szívesen látták a nagyközönséget, a festőnövendéket pedig a hét bármely napján.

Az októberi forradalom után a gyűjteményeket álla-

mosították. Morozovot, akinek múzeumában 430 orosz és 240 francia mű függött, kinevezték gazdag gyűjteménye „igazgatóhelyettesének", és továbbra is saját házában lakott. Ám mind ő, mind Sukin 1919-ben elhagyta Oroszországot; Morozov 1921-ben Karlsbadban, Sukin pedig 1937-ben Párizsban halt meg.

A negyvenegy, Hammer által kért kép Sztálin idején múzeumok raktáraiban hevert, mert Sztálin és a korszak hivatalos ízlésének az impresszionizmus nem felelt meg. 1955-ben, két évvel Sztálin halála után, az impresszionisták és posztimpresszionisták visszatértek Moszkvába. Az anyagot utóbb megosztották az Ermitázs és a Puskin között.

Moszkva igennel válaszolt Hammer merész kérésére. A negyvenegy képet becsomagolták, és ugyanolyan harsonaszóval és tisztelettel szállították Amerikába, mint Michelangelo *Pietá*-ját a Vatikánból a New York-i világkiállításra. Emlékezve arra a kárra, amit egy őrült ebben az utolérhetetlen vallásos alkotásban okozott, Hammer és Carter Brown úgy intézte, hogy a negyvenegy mestermű erősebb kereteket kapjon és ütésálló, átlátszó, plasztik védelmet.

A kiállítást Washingtonban és New Yorkban óriási elragadtatással fogadták. Amikor a Doktor egy hóviharos reggel a Knoedler elé hajtott, meglátta a művészetrajongók hosszú sorát, akik türelmesen várakoztak a nyitásra. Egyik kísérőjéhez fordult: – Fényképezzék le. Erről egy képet akarok küldeni Moszkvába.

Moszkva, Hammer kérésére, abba is beleegyezett, hogy az impresszionistákat bemutassák a Los Angeles-i County Museum of Artban, az Art Institute of Chicagóban és a Texasi Kimbell Art Museumban, Fort Worthban. A látogatók száma mindegyik kiállí-

táson rekordot ért el, és sokan nemcsak egy életre szóló emlékkel tértek haza, hanem egy remek katalógussal is, amelynek krétapapírján csodálatosak a színes nyomatok, a bevezető pedig megkapó. Leonyid Brezsnyev ezt írta:

„A szovjet múzeumok kincseinek kiállítása az Egyesült Államokban határozott megnyilvánulása az országaink közötti kapcsolatok elmélyülésének. A szovjet nép a kultúra területén létrejövő cseréket és kapcsolatokat ugyanúgy a nemzetek közötti kölcsönös megértés fontos erősítő tényezőjének tekinti, mint az egyéb kooperációkat. Ezért dr. Armand Hammer kezdeményezése, amely nemcsak gazdasági kooperációra irányul, hanem a művészeti értékek cseréjére is a Szovjetunió és az Egyesült Államok között, teljes támogatást érdemel.

Amikor a szovjet nép nevében üdvözletemet küldöm a kiállítás látogatóinak, kifejezem őszinte reményemet, hogy a szovjet–amerikai kapcsolatok tovább fognak fejlődni mindkét ország népeinek érdekében, és a világbéke megszilárdításának javára szolgálnak."

Nixon elnök oldala a katalógusban 1973. február 26-án Paul Mellonhoz, a National Gallery igazgatójához intézett levelének másolata volt, amelyben megköszöni, hogy ilyen csodálatos teret adott a kiállításnak. Neki is voltak elismerő szavai arról a konkrét szerepről, amelyet Hammer vállalt, és megállapította:

„Az amerikai nép hálás a szovjet kormánynak, a vezető múzeumok igazgatóinak és alkalmazottainak. Örömmel várjuk az ilyen tevékenységből származó kulturális események folytatását és a kölcsönös megértést." Az Andrew W. Mellon-alapítványnak is megköszönte, hogy a gyűjtemény lelkes fogadtatásáról filmet finanszírozott, amelyet a New York-i televízió mutatott be.

Hammer a gyűjteményt 25 millióra biztosította. („Boldogan megvenném ennyiért" – mondta. A Vatikán a *Pietá*-t a New York-i kiállítás idejére 10 millióra biztosította.) A színes filmet, amely része a National Gallery bővítési programjának, számtalan milliók látták és fogják látni, miután a csodálatos művek visszakerültek az Ermitázsba és a Puskinba.

Ha Hammer egész életében semmi mást nem csinált volna, evvel a rendkívüli tettével is emlékezetessé tette volna munkásságát. A Time magazin (1973. április 2-i számában) így ír: „Nemcsak a National Gallery számára esemény, hanem a Knoedler számára is, akinek elnöke, az Occidental Petroleum Armand Hammerja, meg tudott állapodni a szovjet kormánnyal, hogy mutassák be ezeket a csodálatos műveket az Egyesült Államokban." A Herald Tribune, a New York Times és a Washington Post (1973. február 3-án) jelentették: „A kölcsönzés biztosítása újabb nagy szovjet–amerikai tette az olajmilliomos és műgyűjtő Armand Hammernak, akinek kapcsolata Oroszországgal még Lenin idejére nyúlik vissza." A londoni The Times (1973. február 7-én): „Dr. Hammer, az amerikai üzleti élet egyik nagy impresszáriója, ismét sikeres akciót hajtott végre az oroszokkal."

Egy napon, amikor Hammer a műtrágya-megállapodásról tárgyalt a Szovjetunióban, Furceva asszony minisztériumába hívták. – Meglepetésem van a maga számára – mondta Furceva. – Úgy tudjuk, hogy magának nincs Kazimir Malevics-képe a gyűjteményében. Azt választottuk, amelyik a Tretyakov Galéria munkatársai szerint legjobb szuprematista műve, és ezt a szovjet kormány önnek ajándékozza.

Hammert meghatotta a gesztus, megköszönte, kérte, hogy tolmácsolják háláját L. Brezsnyevnek és a Központi Bizottságnak, az ajándék engedélyezőinek

is. A képet Knoedler szakértője, John Richardson legalább egymillió dollárra becsülte.

Amikor Hammer gyűjteménye visszatért otthonába, az impresszionisták pedig visszarepültek Moszkvába (miután az utolsó pillanatban még Henry Ford II. és Richard Gerstenberg, a General Motors elnöke is kérte, hogy a detroiti Institute of Artban bemutathassák őket), az USA-körökben azt kérdezték: Mit tehet Hammer újabb siker érdekében?

Victor megmondta: – Az oroszoknak sokkal több képük van régi mesterektől, mint a világ többi múzeumának összesen. Az Ermitázsban termek sorait töltik meg a Rembrandtok, Rubensek, Van Dyckek és mások. Ezeknek a bemutatása hazánkban művészeti életünk történetének olyan eseménye lenne, mintha bemutatnák Leonardo *Mona Lisá*-ját.

Hogyan kell kereskedni a Szovjetunióval?

1977. július 20-án, amikor a Watergate még csak egy épületkomplexum volt, Nixon hívatta Hammert, és jelentést kért tőle legutóbbi szovjetunióbeli utazásáról. Hammer éppen akkor tért vissza Moszkvából, ahol egy USA-cég és a Szovjetunió Tudományos és Technológiai Bizottsága közötti első kereskedelmi megállapodást írták alá. A negyvenöt perces találkozás folyamán az elnök megköszönte Hammernak, hogy visszaérkezése után megmondta az újságíróknak: soha nem tudott volna az Oxy részéről megállapodást kötni, ha az elnök Brezsnyevvel folytatott májusi csúcstalálkozója nem egyengeti az útját.

Hammer ki akarta fejezni háláját az oroszoknak, de mit tudott volna még adni az egymillió dollár értékű Goya-festmény után? Váratlanul akadt a válaszra: egy műkereskedő társa közölte, hogy van két Lenin-levele. Átengedné Hammernak (hogy az oroszoknak adhassa), ha Hammer viszont meg tudja győzni Kreml-beli barátait, hogy a műkereskedőt ajándékozzák meg egy, az Ermitázsban vagy a Puskinban függő mesterművel.

Találkoztak, hogy megtárgyalják a feltételeket.

A Doktornak megmutatták a két levelet. Az egyik Clara Zetkinnek, a német kommunistának szólt. Zetkin Moszkva közelében, Arhangelszkben halt meg, 1933-ban. A műkereskedő az ő fiától kapta a levelet, több festmény ellenében.

Hammer elég óvatos volt ahhoz, hogy a műkeres-

kedővel való tárgyalásra elvigye saját, Lenintől kapott leveleinek fénymásolatait. Összehasonlította a kézírást. Amennyire meg tudta állapítani, a levelek valódiak voltak. De biztosnak kellett lennie. A műkereskedő megengedte, hogy fénymásolatokat készíttessen, ezeket Hammer elküldte Moszkvába megvizsgálni. A Lenin Intézet szakértői sürgönyileg közölték, hogy a levelek valódiak.

Most Hammer feladata volt elmagyarázni a műkereskedőnek azt, ami nyilvánvaló: a leveleknek a Lenin Intézetben van a helyük, és értük az Ermitázs és a Puskin Múzeum műveivel fizettetni képtelenség. Hammer a saját gyűjteményéből ajánlott fel több képet, és hónapokig tartó alkudozás után megtörtént a megegyezés, amelyet, Hammer szavaival élve, „még némi készpénz édesített meg".

A Doktor 1972 októberében érkezett Moszkvába értékes leletével, hogy a leveleket az alábbi sorok kíséretében átadja:

„LEONYID ILJICS BREZSNYEVNEK
A KOMMUNISTA PÁRT KÖZPONTI BIZOTTSÁGA
FŐTITKÁRÁNAK
MOSZKVA, SZSZSZR

Tisztelt Brezsnyev Úr!
Nagy megtisztelés és öröm számomra, hogy átadhatom Vlagyimir Iljics Lenin két eredeti, kéziratos levelét. A levelek egyikét barátjának, Loriot elvtársnak írta 1919. október 28-án (franciául), a másikat Zetkin és Lévi elvtársaknak 1921. április 16-án (németül). Mindkét kéziratot a szovjet kormánynak és népnek ajándékozom.

Több hónappal ezelőtt értesültem ezeknek a leveleknek a létezéséről. Egy magánszemély tulajdonában

voltak. Tudva, hogy milyen sokat jelentenek az Önök hazájának, nem kíméltem a fáradságot, hogy megszerezzem őket előző tulajdonosuktól.

Talán érdekelni fogja, hogy mindkét iratot az egyik címzett, Clara Zetkin fiától, Konstantin Zetkintől vásárolták, 25 évvel ezelőtt.

Vlagyimir Iljics Lenin kézírásának felajánlása, Főtitkár Úr, a szovjet vezetés és nép iránti jó szándékom kifejezésére szolgál, és tiszteletemet jelzi az iránt a nagy ember iránt, akinek emléke számomra örökké szent marad.

Tisztelettel
Armand Hammer"

Néhány nap múlva tudatták Hammerral, hogy Brezsnyev nem tartózkodik a városban, a leveleket Mihail Andrejevics Szuszlovnak adták át, aki szívesen látná Hammert a Központi Bizottság Székházában. Hammer utóbb így nyilatkozott egy újságírónak:

„Nem az a szigorú, félelmes egyén, mint amilyennek a külföldi újságokban sokszor leírták. Rendkívül szerény embernek ismertem meg; nagyon barátságos, noha szenvtelennek látszik. Tudósnak is, de szelíd mosolyú, és amikor Leninről beszél, az arca felragyog.

Észrevettem az íróasztalán Lenin írásainak több kötetét, és láttam, hogy azokhoz a lapokhoz, ahol Lenin rólam írt, papírszeleteket tettek be. Szuszlov nyilvánvalóan elolvasta ezt a levelezést, és tudott korábbi szovjetunióbeli tevékenységemről. Felolvasta nekem a Kommunista Párt Központi Bizottságának határozatát, amelyben megköszönik az ajándékot, a Lenin-leveleket.

Azután Mr. Szuszlov megajándékozott egy ezüstbe vésett szép Lenin-portréval.

Röviddel ezután érkezett Brezsnyev levele:

„1972. november 10.

Kedves Hammer Úr!

Engedje meg, hogy őszinte hálámat fejezzem ki a szovjet népnek adott ajándékáért, Vlagyimir Iljics Lenin két eredeti leveléért. Szükségtelen hangsúlyoznom Önnek, hogy milyen becses a szovjet nép számára minden, ami közvetlen kapcsolatban van a Szovjet állam és Pártunk nagy alapítójának életével és tevékenységével.

A Szovjetunió vezetősége nagy jelentőséget tulajdonít a szovjet–amerikai kapcsolatokban jelenleg beállt pozitív fordulatnak. A szerződések fejlődése és különböző rendszerekben élő népeink kölcsönösen hasznos békés együttműködése számunkra nagy fontossággal bír. Ebben igen jelentős szerepet játszanak a gazdasági kapcsolatok, és Ön, dr. Hammer, aktívan vesz részt ezek fejlődésében.

Jó egészséget és sikereket kívánok.

Tisztelettel

L. Brezsnyev"

1973. február 15-én Hammer kétórás megbeszélést tartott a főtitkárral a Kremlben. A riportereknek a következőket mondta:

„Úgy vélem, hogy Brezsnyev jó szándékú, melegszívű, megértő, rendkívül intelligens és jártas a világ dolgaiban.

Dolgozószobájában, a tolmácsot kivéve, egyedül voltunk. Kezdetben tolmács segítségével beszélgettünk, de láttam, hogy oroszul is elboldogulok, és közvetlenül, a tolmács angol fordítása bevárása nélkül kezdtem válaszolni.

Brezsnyev azt mondta:

– Dr. Hammer, úgy látszik, maga nagyon jól megért engem, ha oroszul beszélek.

Én azt feleltem:

– Igen, megértem, de fontosabb, hogy megtudjam, ön megért-e engem?

Nevetett, és kijelentette, hogy megért.

Két és fél órát töltöttünk együtt, és sokféle témát beszéltünk meg. Azt mondtam neki, hogy találkozásunk emlékeztet arra a napra, amikor Leninnel találkoztam. Ettől kezdve nagyon reméltem, hogy Brezsnyev vezetése alatt hosszan tartó enyhülésre van esélyünk. Mi éppen úgy nem fogjuk soha megváltoztatni az ő ideológiájukat, ahogyan ők sem a mienket, de nincs semmi ok, amiért a két nemzet ne lehetne meg békés együttélésben. Sokkal jobb az, mint atombombákat dobni egymásra."

Hammer a találkozásra elvitte annak a két Lenin-levélnek a bekeretezett reprodukcióját, amelyeknek eredetijét Szuszlovnak adta.

Brezsnyev erre azt mondta, ő is akar valamit adni, azzal zsebébe nyúlt, és odaadta lapos aranyóráját. „Meleg emberi tett volt ez – emlékezett később Hammer. – Semmiféle protokolldolog vagy efféle. Épp csak adni akart valamit Brezsnyev, és engem ez mélyen meghatott. Az óra megvan, az órazsebemben hordom, néha azért veszem elő, hogy amerikai műszakiakkal kötekedjem: Nézzék meg, ezt is Oroszországban gyártották, kitűnő és nagyon pontos."

Ebben az időszakban Hammer egyike volt azon kevés nemzetközi gyárosnak, aki a világ két leghatalmasabb országának vezetőjével tartott kapcsolatot. Nixon elnök egy speciális elnöki mandzsettagombkészlettel ajándékozta meg Hammert, Brezsnyev az óráját adta neki: a legkülönösebb ékszeregyüttes ez, amely akkoriban létezett.

Dr. Hammer 1973. május 9-én, az Amerikai Közgazdasági Írók Egyesületének New York-i összejövetelén, a következőket mondta:

„Én azt hiszem, hogy a kapitalisták megállapodhatnak a kommunistákkal. Mi soha nem fogjuk megváltoztatni az ő rendszerüket. Mindig kommunisták maradnak, és mindig hinni fogják, hogy a mi rendszerünk nem olyan jó, mint az övék. Azt mondják: »Hát igen, önöknek megvan a rendszerük, és jól beválik, de mi nem ebben hiszünk. Úgy látszik viszont, hogy eljött az az idő, amikor együtt dolgozhatunk, mindegyikünk a saját módján.«

Viszonylag jó kilátás van a békés egymás mellett élésre, kooperációra és kereskedelmi kapcsolatok által erős versenyre. Nixon elnök felismerte ezt, és azt hiszem, meg kell benne bíznunk, ahogyan határozottan ebbe az irányba halad."

Hammer nemrég írta alá azt a 8 milliárdos megállapodást, amelyet a TASZSZ egy hónapja hozott nyilvánosságra, és a New York Times a szovjet–amerikai kereskedelmi megállapodások története „legnagyobb kereskedelmi üzletének" nevezett. Így folytatta:

„Forró drót, barátaim, már nemcsak a Fehér Ház pincéjében van. A legforróbb kommunikáció jelenleg az amerikai üzletemberek és az orosz kereskedelmi képviselők között folyik, sorozatos tárgyalások alakjában. De túl hosszú időn át és túl sokféle nemzetközi üzletben vettem részt ahhoz, hogy fel ne ismerném: a két nagyhatalom még mindig szakíthat. Ideológiai tekintetben soha nem leszünk partnerek.

Nekünk, amerikaiaknak sohasem szabad szem elől tévesztenünk azt a tényt, hogy tranzakcióinkban a Szovjetunióban nem a társvállalattal, hanem a kormánnyal állapodunk meg.

... Ha az lenne a helyzet, hogy csak egyetlen mon-

dat tanácsot adhatok az amerikai üzletembereknek, ezt adnám: fogalmazzák meg gondosan a szerződéseiket, mert ha egyszer aláírták, a szovjetek ragaszkodni fognak a teljesítésükhöz éppen úgy, ahogy ők is eleget fognak tenni kötelezettségeiknek.

Bízom benne, hogy műtrágya-megállapodásunk a tervezet szerint fog lebonyolódni, és 1978-ban teljes mértékben operatív lesz. Ez a megállapodás arra kötelez bennünket, hogy lássunk el amerikai technológiával és felszereléssel tíz gyárkomplexumot Oroszországban, amely gyárak évi teljes kapacitása körülbelül négymillió köbtonna folyékony ammónia és egymillió köbtonna urea... Ez a konstrukciós terv fontos része a teljes megállapodásnak, amely egy húszéves szuperfoszfátsav-eladási megállapodást is tartalmaz, 1978–1998-ig."

Dr. Hammer körülbelül 100 éves lesz azon a napon, amikor a műtrágya-megállapodás lejár.

A „8 milliárdos megállapodás" még a magát pontosan kifejezni tudó Hammer képességeit is alaposan igénybe vette, különösen, amikor az újságíróknak – akik azt hitték, hogy az urea valami növényféle, ami Korea déli partjain nő, és a margaringyártásnál használatos – magyarázni próbálta.

„Kérdés: Mikor kezdett el dolgozni a megállapodáson?

Felelet: 1961-ben. Többször is odautaztam, és 1963-ban biztatóak voltak a kilátások. Minden szükséges hitelt megkaphattunk volna Angliától. De a körülmények megváltoztak. A Nixon–Brezsnyev csúcstalálkozó után, 1972-ben javasolták ismét, hogy vegyük elő a tervet.

Kérdés: Mondjon valami közelebbit a megállapodásról.

Felelet: Ahogy most aláírtuk: évente le kell szállítani egymillió tonna foszfátot, azaz szuperfoszfátsavat. Ezt Floridából szállítjuk, és ez évi 200 milliós érték. Ami húsz év alatt körülbelül 4 milliárd. Viszonzásul mi megfelelő összegű ammóniát, ureát és talán némi káliumot vásárolunk.

Kérdés: Mi az az urea?

Felelet: Ammóniából készült műtrágya-alapanyag, amely a nitrogént szolgáltatja. A komplett műtrágya foszfát, kálium és urea keveréke. NPK-nak nevezzük: nitrogén-foszfát-kálium. Mivel ezek a nitrogén tartalmú műtrágya-alapanyagok, az urea és az ammónia földgázból készülnek, és Oroszországnak földgázfölöslege van, ez lesz Oroszország exportterméke. Ők fogják a nyolc ammónia- és a két káliumgyárat felépíteni, mi pedig ellátjuk őket a felszereléssel és technológiával.

Kérdés: Aztán tőlük vásároljuk a késztermékeket?

Felelet: Igen. A késztermék értéke annyi lesz, mint a mi szállításainké. Azaz, rendelkezésre áll további 200 millió, amiből vásárolhatunk, és ezt a 200 millió értékű ammóniát, ureát és némi káliumot itt dolgozzuk fel. Teljes a fizetési egyensúly, és az Egyesült Államok még kap ammóniát és ureát, amit, mivel nálunk kevés a földgáz, importálnunk kellene.

Kérdés: De hogy lesz ebből az Oxynak nyeresége?

Felelet: Első nyereségünk a szuperfoszfátsav eladásából származik, ebből megvan a szokásos hasznunk. A második nyereség az ammónia és az urea értékesítéséből származik, ami a Nemzetközi Érc és Műtrágya Egyesülésen (Interore) keresztül történik. Ez négymilliárd az egyik irányba és négymilliárd a másikba. Ezt már próbáltam megmagyarázni egy londoni riporternek, aki az éjszaka közepén ébresztett fel – éppen

visszaúton voltam Moszkvából –, és a TASZSZ-közleményről kért magyarázatot.

Kérdés: Úgy hangzik, mintha ezen az üzleten senki sem nyerne.

Felelet: Nem így van. Ahogy mondtam, a foszfáton megvan a szokásos hasznunk. Foszfátunk van, a föld alatt; floridai bányáinkban bányásszuk, szuperfoszfátsavat gyártunk belőle, és úgy adjuk el. Azon az ammónián és ureán, amit tőlük vásárolunk, eladási jutalékot szerzünk, és a világpiaci árból engedményt is kapunk. Azonkívül hasznunk lesz az eladott felszerelésekből."

Az infláció következtében a „8 milliárdos megállapodás" 1974-re már 20 milliárdosra nőtt. Ez láthatólag még a Business Week mammuttranzakcióhoz szokott, ravasz megfigyelője számára is érthetetlenül sok volt. Elküldte főszerkesztőjét, Lewis Youngot, Hammer Greenwich Village-i, műkincsekkel ékes házába; a kérdés-felelet, amelyet az 1974. július 13-i számban közöltek, megvilágítja a Szovjetunióval kötött szerződés néhány sajátosságát.

„Kérdés: Miért tűnik úgy, hogy a műtrágya-megállapodás megváltozott az első bejelentés és az utolsó heti aláírás között?

Felelet: Nagyon összetett dolog oroszokkal megállapodni, egészen más, mint bárkivel. Egy sor lépést kell megtenni, míg az ember végül megállapodik. Volt olyan időszak, amikor már azt gondoltuk, hogy az Occidental kiesik, és más vállalat lép a helyére. Az első jegyzőkönyvet 1972 júliusában írtuk alá, most 1974 tavaszán vagyunk, és a tárgyalások folynak. Az oroszok jó üzletemberek. Soha nem kötnek megállapodást versenytárgyalás nélkül. Jegyzőkönyvezéssel kezdik. Ez egy fontos lépés, mert addig, ameddig valaki nem írja alá a jegyzőkönyvet, nincs náluk státusa az

embernek. Nincs joga, hogy tárgyaljon, vagy szerződést írjon alá. Ha aláírták a jegyzőkönyvet, már figyelnek, és akkor jöhet a következő lépés.

Kérdés: És az mi?

Felelet: A mi esetünkben az ajánlattétel volt. Aztán az általános megállapodás következett, amelyben a megegyezés fő feltételei vannak lefektetve, ezen alapult a végrehajtási megállapodás, amelyet múlt héten írtunk alá. Majdnem két évig tartott, míg ezt nyélbe ütöttük. De ha valakinek van türelme, ha ragaszkodik az üzlethez, ha versenyképes, és az ajánlata kedvező – mindkét fél számára kedvezőnek kell lennie –, az eredmény kifizetődő."

A csillagászati számjegyű megállapodás – írja az Occidental Petroleum házi újsága, az Oxy Today – tulajdonképpen a második megállapodás az Occidental és az oroszok között az ötéves tudományos és technikai együttműködési megállapodás keretén belül, amelyet 1972-ben Moszkvában írtak alá, és amely öt területet ölel fel: kutatás, termelés és felhasználás olaj és gáz területén; mezőgazdasági műtrágya és kemikáliák; fémmegmunkálás és acéllemez-gyártás; egy szálloda és egy kereskedelmi központ építése és szilárd hulladék hasznosítása. Az Oxy Today így folytatta:

Az első szerződés fémfeldolgozó, -megmunkáló berendezés és gyártmányok eladását tartalmazza a Szovjetunió részére, és ellentételként nikkel vásárlását. A jelenlegi piaci árakon a fémfeldolgozó berendezések ára öt év alatt körülbelül 40 millió dollár lesz, és a nikkelé – amelyet az Oxy Fémfeldolgozó széles körben használt fel – szintén körülbelül 40 millió. A két tranzakció összességében 80 millió dollár.

Hammernak az a képessége, ahogy ügyeit a Szovjetunióban intézi, már legendássá vált, akár elismerik

az újabban támadt nagyok és versenytársak, akár nem. Amikor a Fortune magazin megkérdezte az El Paso Földgáz Társaságot, hogy miért vette be az Oxyt a nagy szovjet gázmegállapodási javaslatába, Howard T. Boyd elnök így válaszolt: – Ha Hammer benne van az üzletben, biztosan előnyös – amivel a Doktor orosz tapasztalataira célzott –, másfelől az El Paso meg kívánta osztani a rendkívüli méretű terv anyagi kockázatát.

Hammer sokkal kevésbé bonyolult választ adott az újságírónak: – Az El Paso tárgyalt az oroszokkal, de nem jutott semmire, ezért léptem én be. Úgy éreztem, hogy a mi tárgyalási tapasztalataink segíthetnek nekik.

Ez olyan megállapodás, amelynek összegszerűsége és lehetőségei a hidegháborús időszak alatt egy sor ellentét, a berlini légihíd, később a fal, a koreai és vietnami háborúk, a kubai krízis, az U 2-es berepülések hatására elképzelhetetlen volt mindkét fél részéről.

A Fortune 1973 júliusában a következőképpen írt a szovjet gázmegállapodásról:

„A múlt hónapban Hammer és Boyd előzetes megállapodást írt alá: tízmilliárd dollár értékű szibériai gázt importál az Egyesült Államok nyugati partjára, 25 éven át, napi áron, a szállítás 1980-ban indulna meg. Sok még a tennivaló, hogy ez a megállapodás realizálódhasson: A Szovjetuniónak kétmilliárd dollár nyugati kölcsönre van szüksége; kétezer mérföld csővezeték és egy gázcseppfolyósító gyár építendő. A társaságoknak további kétmilliárd kell, húsz tartály vásárlására.

Ez a »8 milliárdos megállapodás« elhalványult volna a nagyra törőbb Oxy–El Paso terv mellett, amely a szibériai gáz és olaj kiaknázására irányult. Hammer már látja azt a napot, amikor az Egyesült Államok

tucatnyi nyugati államát az a gáz látja el energiával, amely az Urálon túlról érkezik, kétezer mérföldes csővezetéken áramlik, cseppfolyósítva, majd a tároló tartályokon, és az USA csendes-óceáni partján álló gyáron áthaladva, az amerikai fogyasztók millióihoz jut el.

Gázra éhes Japán is: a másik fontos vevő lenne, és hozzájárulna az alaptőkéhez, amely a hatalmas terv realizálásához szükséges.

Ezzel összehasonlítva egy kereskedelmi világközpont felépítésének terve szerény méretű, alig több százmillió dollárnál. De Hammer ezzel a tervvel is igen lelkesen foglalkozik.

Felmérve az oroszokkal folytatott tárgyalások és létrejött megállapodások óriási területét, aligha hihető, hogy ezek rövid időn belül megvalósulnak. Armand Hammer olyan ember, aki valósággal átrohan az életen, és gyorsítaná a megállapodásokat. – Gvisiani átadott nekem egy tervezetet – emlékszik vissza Hammer. – Átnéztem ezt az orosz szöveget, és úgy láttam, rendben van. Elővettem tehát a tollamat, áthúztam a „tervezet" szót, és aláírtam a megállapodást. Visszaadtam Gvisianinak, aki kissé meghökkent. Talán mert olyan korszakban nőtt fel, amikor hazája szinte kizárólag kormányokkal kötött államközi megállapodásokat, magáncégekkel nem. Azt kérdezte, nem akarom-e a megállapodást a jogtanácsosommal megnézetni? Nem, feleltem, nincs szükségem jogtanácsosra. Erre azt kérdezte, nem akarok-e még gondolkodni az ügyön? Azt feleltem, hogy nincs mit meggondolnom. Erre ő összeült a saját embereivel, tartott egy rövid értekezletet, aztán ő is elővette a tollát, aláírta a megállapodást. Rendben van, mondta. Ez volt az alapja a nyolcmilliárdos műtrágya-barterszerződésnek."

Az NBC 1973-ban egyórás filmet készített Hammerről, „Orosz" kapcsolatok" címmel. A filmhez megfelelő befejezés kellett, és ezt Hammer találta ki. Leonyid Brezsnyevvel tárgyalva, alkalma adódott megemlítenie az NBC filmjét, illetőleg azt, hogy a filmesek már többször is megpróbáltak a szovjet vezető dolgozószobájáig hatolni, de sikertelenül. Brezsnyev hívatta titkárát, és percek múlva már csengett is a National szállóban a producer telefonja, és hívatták a stábjával együtt.

Jó fináléja lett a filmnek, amely Hammer sokéves orosz kapcsolatait elevenítette fel. A film végén Leonyid Brezsnyev üdvözölte az amerikai népet, küldte jókívánságait az elnöknek, kifejezve azt a meggyőződését, hogy a két nép közti jó kapcsolatnak megvan a szilárd alapja. Majd a film narrátora mondta ezt: „Ahogy az 1920-as években Lenin Hammer közvetítésével próbált kereskedelmi kapcsolatokat létesíteni amerikai üzletemberekkel, úgy dolgozik most, a 70-es években, együtt Leonyid Brezsnyev Hammerral. Armand Hammer, fél évszázados tapasztalat birtokában, élvezi Brezsnyev támogatását. Hammer orosz kapcsolatai példamutatók." A sokmilliós tévénézőseregnek bemutatott film záróképe: Armand Hammer a jeges Moszkva partján sétál, a fején cobolyprém kucsma, a közelben hajdani első szovjet-oroszországi otthona, a letűnt Cukorkirály Palotája, a távolban pedig a Kreml arany hagymakupolás tornyai csillognak.

Hammer és a jog

Armand Hammer sikeres életének akadtak olyan rövid időszakok, amikor őszintén bánta, hogy nem bejegyzett ügyvéd. Úgy véli, jó jogász lett volna, és ebben a véleményben osztozik a szakma több elismert tagja. Louis Nizier egyszer azzal bókolt neki, hogy rendelkezik az első osztályú jogászok legfontosabb tulajdonságával, a stratégiai érzékkel. Olyan egészen különböző területeken, mint a ceruza, a csővezeték vagy „Picasso", hosszú időn át magas oktánszámú stratégiával dolgozott, még az 1974-es benzinhiány alatt is.

Egy sereg agyafúrt jogtanácsost alkalmazott, és néha olyan nevezetes tanúkat is felkért, mint Eleanor Roosevelt.

1960-ban az adóhivatal, whiskyérdekeltségei eladása után, 750 000 dollár adót követelt tőle. Azt állították, hogy a ténylegesnél kevesebb jövedelmet vallott be. Hammer, hogy időt takarítson meg, és a fáradságos pereskedést elkerülje, felajánlott 500 000 dollárt. „Bosszantó ügyként" emlegeti. De a hivatal nemet mondott. Így hát pert indítottak, és Hammer, szokása szerint, megkereste a lehető legjobb ügyvédet. Egész listája van a különböző működési területein alkalmazható jogi szakértőkről, de mégsem hozzájuk fordult, hanem barátjához, Arthur Gromanhez, az Occidental igazgatósági tagjához. Gromant a választás meglepte. Fanyar humorral emlékezik vissza az esetre:

– Egy nap Hammer magához hívott, és így szólt:

Arthur, szeretném, ha visszamennél New Yorkba, és az Egyesült Államok Adóügyi Bíróságán foglalkoznál az üggyel. Tiltakoztam, mintha mit sem értenék a jog ezen területéhez. De ő nagyon jól tudta, hogy jogászi működésemet itt kezdtem. Miután 39-ben a Yale-en végeztem, rövid kitérő után az Adóügyi Bírósághoz kerültem. Két éven keresztül küldözgettek New Yorkba peres ügyek képviseletében, aztán amikor a Los Angeles-i cégbe társultam, adószakértő lettem. De mindig büntetőjoggal akartam foglalkozni, s később már elfeledkeztem az adójogról.

De Hammer erősködött.

Megkérdeztem, hogy mikor kezdődik a per. Két hét múlva, felelte. Azt mondtam, ilyen rövid idő alatt valószínűleg nem tudok felkészülni. Az ügy évek óta húzódott. Ő erősködött: „Meg tudod tenni." Így hát elrepültem New Yorkba, átnéztem az aktákat, visszajöttem, és szó szerint éjjel-nappal dolgoztam. Amikor visszatértem New Yorkba, meg voltam győződve, hogy az ügy a megfelelő tanúkon áll vagy bukik. Ezért azt mondtam Hammernak, hogy a lehető legszavahihetőbb személyt kell tanúnak felkérnünk. – Kit akarsz? – kérdezte. Mivel a kérdést túlontúl magabiztosnak éreztem, gondoltam, most aztán helyre teszem. – Eleanor Rooseveltet – mondtam. Másnap reggel kilenckor Eleanor Roosevelttel beszéltem.

Azt hiszem, ő volt harmincéves bírósági pályafutásom legremekebb tanúja. Voltaképpen egyetlen tanú nem sokat tehet, legfeljebb azt bizonyíthatja, hogy a vádlott nem is olyan rossz ember. Mrs. Roosevelt ennél többet tett. Senkiéhez nem hasonlítható hangján kijelentette: igen, ismeri dr. Hammert, és becsületességének meg igazmondásának híre abban a körben, amelyben mindketten éltek, „kitűnő" volt. Aztán az államügyészhez, James Aloysius O'Toole-hoz for-

dultam, aki nagyszerű jogász hírében állott. Ő felkelt, hogy szembenézzen Mrs. Rooseveltel, és úgy érezte, világhírű lesz, ha megtöri. Csontos ujját felé bökte, és azt mondta: - Mrs. Roosevelt, maga ugye nem túl alaposan ismerte Hammert?

Mrs. Roosevelt átható hangján válaszolt: - Dehogynem, és nemcsak mint üzletembert ismertem dr. Hammert. Sokszor vacsorázott a Fehér Házban... és az elnök meg én is vendégeskedtünk nála. Nemcsak azokért a szolgálatokért csodálom, amelyeket a háborúban hazánk érdekében tett; férjem, az elnök, nagyon sokra becsülte őt.

O'Toole kitátotta a száját, de nem tudott több kérdéssel előhozakodni. Csak az ujját rázta izgatottan Mrs. Roosevelt felé, aki csak nézett rá a maga kedves, nyugodt módján. Végül az ügyész leült. És a tárgyalás folyamán, amikor ránézett a bíróra, a bíró csak mosolygott magában.

Két további jelentős tanúnk volt: Beardsley Ruml és David Wilentz, az egykori New Jersey-i legfőbb államügyész, a Lindbergh gyermekrablási ügyben Bruno Hauptmann vádlója. Mindketten nagyon jó tanúk voltak. Mikor Ruml ült a tanúk székében, még mulattunk is a tárgyaláson. Határozott ember volt, akinek megvoltak az elképzelései, hogy miként fog a kérdésekre válaszolni. Azt mondta nekem: „Ha azt hiszi, hogy odamegyek és elmesélem az élettörténetemet, akkor téved." Ezért, amikor rákerült a sor, körülbelül így folyt a kérdezés:

- Az ön neve Beardsley Ruml? - Igen. - Ön a Macy igazgatósági tanácsának elnöke? - Igen. - Ön a Rockefeller Alapítvány kurátora? - Igen. - Ön volt a chicagói egyetem szociológiai tanszékének vezetője? - Igen. - Ön a Cornell Egyetem vagyonkezelője? - Igen.

Ekkor O'Toole felugrott: - Tiltakozom, uram. Mr. Groman irányítja a tanút.

A bíró így válaszolt: - A tanút saját életrajzával kapcsolatban irányítja, Mr. O'Toole. A tiltakozást elutasítom.

De most visszatekintve, úgy látom, Mrs. Roosevelt volt, aki megnyerte számunkra az ügyet.

Hammer Arthur Gromannel 1953-ban, Jimmy Roosevelt közvetítésével találkozott, igen nehéz helyzetben. Percekkel azután, hogy első feleségétől, a bárónőtől megtudta, hogy fiukat, Juliant, letartóztatták, mert megölt egy Koreából hazatért ifjú katonát, Hammer felhívta barátját, aki akkor a kongresszus tagja volt, és kérte, adjon tanácsot, ki a legjobb kaliforniai ügyvéd, akit fia védőjének felfogadhat. Roosevelt Mendel Silberget ajánlotta, több hatalmas cég, a legjelentősebb filmgyárak ügyvédjét. Hammer felvette repülőgépére Maurice Wormsert, aki apjának bírósági ügye óta jogtanácsosa volt, és hamarosan megérkeztek Los Angelesbe.

Felkeresték Silberget, aki közölte, hogy cége nem foglalkozik büntetőperekkel, de Jimmy Rooseveltre való tekintettel ifjabb társát, Arthur Gromant megbízta az üggyel.

Wormser, Groman és Hammer együtt építették fel a védelmet. A tények hamarosan kiderültek: Julian az áldozattal akkor ismerkedett meg, amikor mindketten a katonai kiképzőtáborban voltak. Utána Juliant állami feladattal bízták meg, barátja - egykori Aranykesztyűs ökölvívó - pedig a tengerentúlra került. Amikor visszatért Koreából, felújították a barátságot egy Los Angeles-i bárban. Julian meghívta otthonába, hogy feleségét, aki teherben volt, bemutassa. Ottléte alatt az ifjú koreai hős túl sokat ivott, és meg akarta erőszakolni a fiatalasszonyt. A feleségét véde-

mező Juliant az exbokszoló alaposan megverte, mire ő végső kétségbeesésében berohant a hálószobájába, revolverrel tért vissza, és tüzelt. A boncolási jegyzőkönyv, amelyet Wormser és Groman kért, magas alkoholszintet mutatott ki a halott vérében. Az ifjú Mrs. Hammer megerősítette férje vallomását. Groman beadványát Coleman bíró oly hatásosnak találta, hogy bírósági tárgyalás nélkül elejtette a vádat.

Dr. Hammerra, érthetően, nagy hatást gyakorolt Groman. Ez óta az ügy óta sokszor vette igénybe, igazgatónak nevezte ki az Occidentalhoz, és Nizierrel (és önmagával) egyenrangúnak tartja peres ügyek előkészítésénél és képviseleténél.

XXI. FEJEZET

Hammer találkozik a sajtóval

Hammernak jól dolgozó tájékoztató irodája van. De ha arra kerül a sor, önmaga tájékoztató irodájává válik. Nem ijed meg kellemetlen megjegyzésektől. Példa erre az az ellentámadás, amelyet a Washington Post félelmetes műkritikusa ellen indított, és az a vita, melyet a New York Times Los Angeles-i irodájának első számú riporterével folytatott.

1970. március 28-án a Post kritikusa, Paul Richard, kemény csapást mért Hammer büszkeségére és örömére, az akkor a Smithsonianban bemutatott műgyűjteményére. Az elegáns mocskolódás címe: NAGY MESTEREK KUDARCAINAK KIÁLLÍTÁSA. Szövege:

„Azon az estén, amikor Armand Hammer gyűjteményét a Smithsonian Intézetben bemutatták, a Rubens- és Rembrandt-portrék között három estélyi ruhás hölgy állt, és fejcsóválva méregették a kiállított képeket.

Gúnyos megjegyzéseik csakúgy, mint a többi vendégé, arra utaltak, hogy a teremben az utánzás és hamisítás szele fújdogál.

Mind ez ideig ragyogó volt az estély. A Smithsonian drágakőgyűjtemény-termében, az óriási gyémántok, zafírok és rubinok közt, vacsorát tálaltak fel, és dr. Armand Hammer, az olajmágnás, milliárdos és mindent gyűjtő, a vacsoravendégeknek csiszolt jade köveket ajándékozott.

Most azonban a hölgyek csúfondárosan és gúnyolódva szemlélték a falon függő képeket.

– Még soha nem láttam nyilvános kiállításon ennyi hamisítványt – szólalt meg egyikük.

Nagy biztonsággal, de minden bizonyíték nélkül jelentette ki. Bár ügyes hamisítványokat naponta adnak el gazdag, de naiv gyűjtőknek, ezek nem olyanfajta képek, és dr. Armand Hammer nem olyanfajta ember.

Hammer közel fél évszázada vásárol drága európai festményeket, és első műgyűjteményét több régi mester művével a dél-kaliforniai egyetem fogadta el, 1965-ben. A Los Angeles-i County Museum of Art kurátora, és az az öt kép, amelyet a múzeum részére vásárolt: egy Rubens, egy Renoir, egy Rembrandt, egy Sargent és egy Modigliani szerepelnek ezen a kiállításon. Fivére, Victor, a Hammer műkereskedés vezetője New Yorkban.

A dr. Hammeréhoz hasonló vagyonnal és összeköttetéssel rendelkező emberek ritkán vásárolnak szaktanácsadók nélkül.

Nem meglepő tehát, hogy majd minden itt látható mű jegyzett festmény, megbízható források tesznek említést róluk, és útjukat nyilvántartják. Ezeknek a festményeknek az eredetisége szinte minden esetben kétséget kizáróan bizonyított.

De a rosszindulatú szóbeszéd csak nem halkul el. És állhatatosságának oka van.

Az Armand Hammer-gyűjtemény dicsekedhet ugyan a legnagyobb nevek eredeti festményeivel, de nagy mestereket soha még ennyire szegényes vásznak nem képviseltek.

Az itt függő Goya triviális, a Van Gogh csúf, a Cézanne-tájkép teljesen összecsapott munka. Néhány csinos festmény is akad ezen a kiállításon, de a kudarcok vannak túlnyomó többségben.

Más, ide nem illő kép is látható. Sem Rubens

»Mannaeső«, sem Goya »El Pelele« című képe nem kiállításra készült. Mindkettő vázlat, gobelinterv...

A legjobb művészeknek is vannak pocsék napjaik, és olyankor pocsék munkákat produkálnak. Amikor Dr. Hammer ezt a 96 darabból álló gyűjteményt elkezdte összeszedni (nem egészen öt évvel ezelőtt), már igen nehezen lehetett az általa kedvelt festők mesterműveihez potom pénzért hozzájutni. Határtalan vagyonnal rendelkező múzeumok és gyűjtők hosszú ideje lefölözik a megszerezhető keresletet. Dr. Hammer olyan műveket vásárol, amelyeket mások már visszautasítottak.

Dr. Hammer, akinek sok a pénze, és nem fél elkölteni, sikertelenül licitált Van Gogh »Ciprusok« című képére egy idei aukción. »Szerencsére van egy ebből a korszakból való Van Goghom« – jegyzi meg.

De az övé nem olyan jó, mint amelyet elmulasztott. A »Ciprusok« 1889-ben készült olajfestmény, 1,3 millió dollárért kelt el. Az 1888-as »Magvető«, amely Hammer tulajdona, múlt év májusában Christie-nél ennél 1,1 millióval kevesebbe került.

Miután a kiállítás április 30-án itt bezár, a gyűjtemény továbbutazik Kansas Citybe, New Orleansba, Little Rockba és az Ohio állambeli Columbusba. A Los Angeles-i múzeumban, amelynek dr. Hammer a kurátora és adományozója, nem állítják ki.

Nincs olyan jelentős amerikai múzeum – természetesen a Smithsonian Intézetet kivéve –, amely vállalkozott volna ennek a gyűjteménynek a bemutatására.

Ez azonban a katalógusból soha ki nem derülne. Kevés ilyen rövid ideig tartó kiállítást kísér ennyire pompázatos könyv. Egész oldalas, színes reprodukciókat közöl minden egyes képről.

A katalógus rendkívül költséges volt, dr. Hammer maga fizette. És ha valaki azt hinné, hogy nála ez

hiúsági kérdés, jusson eszébe, hogy millióit nem öncélú játszadozásból szerezte.

A katalógus dr. Hammer nyilatkozatával kezdődik, amelyben méltatja a Freer Gallery of Art, a Joseph H. Hirshorn Museum, a National Gallery of Art és a Smithsonian Intézet jelentőségét.

Miután köszönetet mond ezeknek az »elhivatott intézményeket létrehozó szakembereknek«, dr. Hammer felsorolja a védnökség tagjait. Saját személye után a következők állnak: az Egyesült Államok elnöke, az Egyesült Államok alelnöke, az Egyesült Államok főbírája, a külügyminiszter, és így tovább. A huszonhét nevet felsoroló lista végén S. Dillon Ripley, a Smithsonian Intézet titkára szerepel.

Előszavában Ripley »csodálatosnak« mondja Armand Hammer gyűjteményét, és »ritka kitüntetésnek« tartja, hogy a művészek »ezen csoportját itt és ilyen formában« láthatja.

Amikor a kiállítás megnyílt, dr. Hammer futó célzást tett arra, hogy az itt szereplő képek egykor a washingtoni múzeumban fognak függni. Hasonló célzást már tett Memphisben és Los Angelesben.

– Az embernek nagyobb örömet jelent adni, mint kapni. Nem igaz? – teszi fel a kérdést.

Az új adótörvény szerint, ha egy kép egy gyűjtő tulajdonában hat hónapig van, mielőtt egy múzeumnak adományozza, felbecsült értékének 30%-át levonhatja összjövedelméből. A Smithsonian arra utal, hogy ez az összeg dr. Hammer esetében nem lehet csekély.

1957-ben, Smithsonian utalása szerint, dr. Hammer »átvett egy apró, lerobbant olajtársaságot«, amelynek értéke »mindössze 120 000 dollár volt«. Ma az Occidental Petroleum Company milliárddolláros konszern.

Ha dr. Hammer – mint ahogyan erre ő gyakran céloz – túlad gyűjteményén, majd az adóhivatal fogja eldönteni értékét. Mindenesetre a csodálatos katalógus, a nagy hatású nevek listája és az a tény, hogy S. Dillon Ripley »csodálatosnak« tartja, semmi esetre sem csökkenti a gyűjtemény értékét."

Hammer a cikktől iszonyú dühbe gurult. Kedvenc fegyvere, Alexander Graham Bell találmánya után nyúlt, és Kay Grahamot tárcsázta, a Post, a Newsweek és TV meg rádióállomások tulajdonosát. – Vártam a hívását, Armand – mondta az nevetve. – Azt is tudom, hogy mit akar mondani. Mért nem írja meg nekünk a választ? Leközöljük.

Az az ember, aki oly sok minden mással foglalkozott, azonnal elfogadta a kihívást, és megírta azt a *pro bono publico* levelet, amely talán a leghosszabb volt, amit szerkesztőknek valaha írtak. Hammer maga írta, elhárítva állandó beszédírói minden segítségét. A Richard-cikk a Post Style rovatának első oldalán kezdődött. Ugyanúgy Hammer válasza, de Hammer cikke a második, sőt a harmadik oldalon is folytatódott. Íme, a válasz:

„A művészet világában bizonyára sokan csodálkoztak azon a hamis eszmefuttatáson, amelyet Mr. Paul Richard műgyűjteményem Smithsonian Intézet-i bemutatójáról a Washington Post március 28-i számában közzé tett.

Mr. Richard a cikkben vonakodva bevallja ugyan, hogy van gyűjteményemben néhány csinos mű, de túlsúlyban a »kudarcok« vannak. Amikor a »kudarcokat« támadja, olyan gátlástalan kifejezéseket használ elsőrangú művészekkel kapcsolatban, mint »pocsék napjukon« alkotott »pocsék munka«, de nem

veszi a fáradságot, hogy megemlítse a »csinos« munkák alkotóinak nevét, még kevésbé azt, hogy miért érdemesek e művek a dicséretére.

Egy dologért mégis hálás vagyok: Mr. Richard megállapítja, hogy a hamisításokról szóló mendemondák piszkos pletykák csupán, alaptalanok. Állítása szerint gyűjteményem eredetisége vitathatatlan.

Támadja Mr. S. Dillon Ripleyt, a Smithsonian titkárát, mert előszavában »csodálatosnak« nevezi a gyűjteményt, ugyanakkor, amikor figyelmen kívül hagyja Mr. Ripley megjegyzését a gyűjteményemre különösen jellemző tényre, nevezetesen, hogy Goya, Rubens és Toulouse-Lautrec olajvázlatai »betekintést engednek a művészek alkotóműhelyébe«.

Ha Mr. Richard avatott művészettörténész lenne, megértené, hogy ennek a gyűjteményemnek egyedállóságát az adja meg – mint ahogyan Mr. Ripley hangsúlyozta is –, hogy sok mester első elképzelését mutatja meg, hogy megvilágítja a művészi alkotómunka folyamatát. Erről vallanak a nagyobb kompozíciókhoz készített olajvázlatok csakúgy, mint a rajzok. A vázlatok – amelyeket csak a legigényesebb gyűjtők értékelnek igazán – Rubenstől, Fragonard-tól, Goyától és Toulouse-Lautrectől valók, és abban a pillanatban mutatják meg nekünk a művészt, amikor elképzelését a legegyénibb és legspontánabb módon veti vászonra.

Gauguin vázlatkönyve és rajzai legtermékenyebb korszaka áttekintésére adnak lehetőséget. Semmilyen más magángyűjtemény nem dicsekedhet például 268 Gauguin-vázlattal; tájképek, házak, állatok és emberek olyan ábrázolásával, amelyek bretagne-i korszakában alkotott mesterművek előtanulmányai.

Mr. John Rewald, a kitűnő műtörténész is megállapítja: »ez a legkorábbi ismert Gauguin-vázlatkönyv.«

Raymond Cogniat a Gauguin-vázlatok jelentőségéről így ír: »Látszólag minden rendszer nélkül tartalmazza azokat az alkotóelemeket, amelyeket a festő a végső megfogalmazásban szintetizál. Sok esetben megláthatjuk az első körvonalakat, az első változatot és egy elképzelés kialakulásának folyamatát, és fényt vetnek a művész gondolataira és munkastílusára.

...Talán az hat a nézőre leginkább, amikor olyan nyers vázlattal kerül szembe, melynek látszólag kivehetetlen vonásai a már befejezett festmény ismeretében érthetővé válnak. A vázlatkönyvben lapozgatva ugyanazt az örömet és gyönyörűséget érezzük, mint amit a kutató érezhet, amikor megtalálja problémájának kulcsát.«

Mr. Richard Goya »El Pelele« című olajvázlatát »triviálisnak« nevezi. Nem tudom, vette-e a fáradságot, hogy elhamarkodott ítéletének meghozatala előtt elolvassa a katalógus magyarázatát. A szakértők ezt a vázlatot a néhai Henry R. Luce, a Fortune magazin kiadója, a Time Inc. igazgatója és Clara Boothe Luce nagykövetasszony gyűjteménye egyik díszének tartották. Mr. Luce a művet a világ egyik vezető műkereskedésétől vásárolta. Halála után gyakorlatilag az egész gyűjteményt megvásároltam Mrs. Luce-től, közel egymillió dollárért. A vázlatot Goya 1776-ban festette mint a spanyol életet bemutató sorozata egyik darabját, és egy 1793-ban szőtt, ma a Pradóban őrzött gobelin előképéül szolgált.

Ezt a »triviális« olajvázlatot 1949 májusában és júniusában állították ki Madridban, és szerepel a kiváló spanyol műtörténész, F. J. Sanches Canton által összeállított katalógusban. 1956. május–júniusban a Yale Egyetem Művészeti Galériájában is bemutatták, a katalógusban pedig reprodukcióját közölték. Leírása a spanyol művészetek jól ismert szakértője, August L.

Mayer 1923-ban, Münchenben kiadott könyvében, a »Francisco de Goyá«-ban is szerepel.

A Smithsonian a Luce-gyűjtemény egyéb képeit is kiállította, amelyek közt szerepel a »Madonna a rózsalugasban« című, XV. századi itáliai festmény. Ezt Bernhard Berenson, az olasz reneszánsz legnagyobb szakértője írta le, »A firenzei iskola reneszánsz festményei« című művében, amely 1963-ban Londonban jelent meg. 1954-ben Berenson választotta ki ezt a képet Mrs. Luce részére, aki akkor az Egyesült Államok nagykövete volt Olaszországban.

A kiállításon szerepel Fragonard »Egy szűz nevelése« című műve, amelynek története 1806-ig követhető. A »Fragonard-festmények« című műben, amelyet George Wildstein művészettörténész és műkereskedő 1960-ban Párizsban adott ki, 1-es számmal jelölik.

A Smithsonianban kiállított Luce-gyűjtemény másik darabját, Corot »Házak és nyárfák a kanyargó folyó mentén« című festményét Alfred Robatu »Corot művei« című munkájában reprodukálta.

A Luce-képek közül Renoir »Rózsák«-ja 1952-ben került tulajdonukba Knoedlertől.

Luce-ék Vuillard »Tengerparton«-ját a rendkívül nagyrabecsült műgyűjtőtől, Sam Salztól szerezték. Ezt a képet 1938-ban a Louvre-ban, 1954-ben pedig a New York-i Museum of Modern Artban, valamint a Clevelandi Museum of Artban állították ki. Szintén Sam Salztól való Luce-éknek Vuillard »Rue Lepic« című képe, amelyet Mr. Richard azért szól le, mert 12 hüvelyknyi ég szerepel rajta. Ez a kép egyik darabja annak a nyújtott formátumú képekből álló sorozatnak, amelyet Vuillard a francia drámaíró, Henry Bernstein otthona számára festett, 1908-ban, párizsi utcákról. Nyilván sem Sam Salznak, sem pedig Luce-

éknak nem állt szándékában levágni a 12 hüvelyknyi égből, és tönkretenni a kép művészi értékét, mert egyesek szerint a művésznek a kép alsó felében elhelyezkedő utcai jelenetre kellett volna koncentrálnia.

A három, a Smithsonianben kiállított Rouault közül kettő szintén a Luce-gyűjteményből való, »Madonna« és a »Lázár feltámasztása«. Ezek eredetileg Ambroise Villard párizsi gyűjtő tulajdonában voltak. A harmadik, a »Cirkusz leánya« szintén az övé volt, de később a Perls Galériába, a Rouault-képek fő gyűjteményébe került.

Winston Churchill »Chartwell, táj, birkával« Churchill ajándéka volt Henry R. Luce-nak, és 1958-ban a Metropolitan Múzeumban állították ki. Churchill-képeket soha nem adtak el, de minden műgyűjtő mohón kutat utánuk. Eisenhower és Roosevelt elnök is nagyon sokra értékelte a Churchilltől kapott festményeket.

Raoul Dufy »Deauville-i kikötő«-jét 1929-ben festette, és Luce-ék Knoedlertől vásárolták.

Marc Chagall »Kék angyal«-át Luce-ék Frank Crowninshieldtől vették, és 1963-ban a tokiói Szépművészeti Múzeumban és ugyanebben az évben a Kyotói Képtárban állították ki. Franz Mayer jól ismert könyvében, a »Marc Chagall élete és munkája«-ban írja le, és közöl róla reprodukciót. A könyv 1964-ben jelent meg.

Ha elfogadjuk, hogy a 96 nagy mester műve között akad fél tucat vagy ennél kevesebb nem nagyon jelentős mű, ok-e ez arra, hogy az egész gyűjteményt leszóljuk, mint ezt Mr. Richard tette?

Ami Mr. Richard Van Goghra vonatkozó megjegyzését illeti, mi szerint a kiállításon szereplő képe »csúnya«, nyilvánvaló, hogy a művész ezt bóknak venné, mert soha nem állt szándékában csinos képeket

festeni. Mr. Richard hozzáértő véleménye kétségkívül azon alapul, hogy én ezt a képet a Christie-árverésen, Londonban, múlt év májusában, 189 000 dollárért vettem, egymillióval kevesebbért – jegyzi meg –, mint a »Ciprusok«-at, amelyet a közelmúltban adtak el, és amelynek árverésén én egymillióig elmentem. Időnként meg lehet kapni aukción egy-egy »alvó« képet. Ilyen Van Gogh »Magvető«-je is. E művet a legutóbbi időkig nemigen ismerték, mert sok évvel ezelőtt Theodore Pitcairn Bryn Athyn-i tiszteletes a Van Gogh családtól vásárolta meg, és soha nem szerepelt kiállításon.

Magam vettem a fáradságot, hogy kinyomozzam a mű elő- és utótörténetét. Megtudtam, hogy Dr. Vincent Van Gogh, a művész unokaöccse, 1969. február 10-én a következőket írta Christie-nek: »Anyám feljegyzései között más művekre is van hivatkozás. 1921-ben eladta a ‚Magvető lila háttérrel'-t a Montross Galériának, és hozzáfűzte, hogy Mr. Pitcairn számára, Bryn Athynba vásárolták meg.«

Megkaptam a levél fotokópiáját. Ez az információ a katalógusban nem szerepel. Miután a képet megvásároltam, a következő levelet kaptam a baseli Beyeler Galériától: »Mint azóta bizonyára értesült róla, mi is licitáltunk Van Gogh ‚Magvető'-jére, és gratulálunk Önnek, hogy sikerült megvásárolnia ezt a nagyszerű művet. Sokat hallottam az Ön választékos gyűjteményéről, és biztos vagyok abban, hogy ez a Van Gogh-kép jól beleillik.«

1970. január 5-én levelet kaptam Hágából, a Holland Művészettörténeti Intézetből, dr. A. M. Hammachertől. »Némi időbe telt, amíg kiderítettem, hogy a ‚Magvető' valóban megjelenik a De la Faille javított kiadásában, 757/A szám alatt. Reméljük, hogy a katalógus 1970-ben kapható lesz.«

Tudom, hogy ha ez az információ az aukció idejében már ismert lett volna, soha nem tudtam volna azért az árért megvenni a képet, amit kifizettem. A közelmúltban lezajlott Parke-Bernet-vásáron, ahol Van Gogh »Ciprusok« című képe 1 300 000 dollárért kelt el, ebből a korból másik Van Gogh is szerepelt, a »Kubikos«, amelynek kompozíciója sok tekintetben hasonlít a »Magvető«-ére, és 875 000 dollárért adták el. Én elmentem 850 000-ig. Kíváncsi lennék, vajon Mr. Richard ezt a képet is »csúnyának« tartaná?

Mr. Richard azt a Cézanne-festményt is leszólta, amelyet nemrég Párizsban egy magángyűjtőtől vásároltam. Igaz, nem tartozik a legjelentősebb Cézanne-művekhez, de mivel nem volt gyűjteményemben olajfestmény e mestertől, elhatároztam, hogy megveszem, míg jelentősebbet nem találok. Igaz, hogy Cézanne – amikor a megrendelő úgy találta, hogy a táj a ház körül kissé csupasz – festett egy fát az előtérbe, de kétlem, hogy egy hozzá hasonló formátumú művész szignálta volna a festményt, ha szégyenli, mint ahogyan ezt Mr. Richard állítja.

Mr. Richard szerint a Toulouse-Lautrec-rajz, a »Tánc a Moulin de la Galette«-ban összecsapott munka, és 1889-ben egy párizsi újság kegyetlenül lehúzta. Vettem a fáradságot, és megszereztem a Le Courier Français 1889. május 19-i számának fotokópiáját a kongresszusi könyvtárból. A fent említett rajz reprodukciója a lap több mint kétharmadát foglalja el, és a teljes aláírás, valamint a dátum szerepel rajta. Kíváncsi lennék, hogy Mr. Richard honnan vette a bátorságot, amivel Toulouse-Lautrecet elítéli, mert hajlandó volt eredeti rajzát egy újságközléshez szignálni.

A rajzért körülbelül 100 000 dollárt fizettem ki.

Mr. Richard nem tesz említést Toulouse-Lautrec remek olajvázlatáról sem, amely a kiállítás katalógu-

sában a fent említett rajz után szerepel. Tanulmány ez a »Rue des Moulins-i szalon« című, nagyméretű festményéhez. Ezért az »olajvázlatért« 500 000 dollárt adtam, több évvel ezelőtt, és ma ennél már sokkal többet ér.

Mr. Richard Rubens olajvázlatát, a »Mannaeső«-t is leszólja, »hevenyészett alkotásnak« tartja, amely nem kiállításra készült, csupán egy gobelinterv.

Még emlékszem Mr. Kenneth Donahue, a Los Angeles-i múzeum igazgatójának örömére, amikor felfedezte ezt az olajvázlatot, és kérte, hogy az egymillió dolláros Frances és Armand Hammer vásárlási alapítványból - amelyet mi adományoztunk a múzeumnak - vegyem meg.

Mr. Richard nyilvánvalóan nagyobb szakértőnek tartja magát Mr. Donahue-nél, és a Rubens-alkotást egy »pocsék napon« készült »pocsék mű«-nek minősíti. Mr. Donahue mindenesetre boldog volt, hogy a festmény útját egyenesen Rubens kezéig fel tudta kutatni.

Mr. Richard szerint remekműveket magánszemélyek már nem tudnak megvásárolni, mivel a korlátlan anyagiakkal rendelkező múzeumok lefölözik a piacot. Sajnos, a múzeumok anyagi helyzete közel sem ilyen fényes. Mr. Carter Brown, a National Gallery tehetséges igazgatója, nemrég egy, a Fehér Házban adott vacsorán mellettem ült. Gondterhelten mondta el, hogy mennyire szeretné megvenni Van Gogh »Ciprusok« című képét a National Gallery számára, de, sajnos, nincs rá pénz.

Mr. Richard azzal próbál a becsületembe gázolni, hogy kijelenti: »szemeteket« vásároltam meg, s ezt a legtöbb múzeum igazgatója is tudja. Kíváncsi vagyok, Mr. Richard egy olyan Sargent-képet is »szemét«-nek nyilvánít-e, amelyért a Brooklyn Museum

sokkal magasabb összeget ígért, mint amennyiért én a Los Angeles-i múzeumnak adományozott alapból megvásároltam, vagy azt a Modiglianit, amelyért többet fizettem, mint bárki bármikor e festő alkotásáért; vagy Renoir »Két olvasó lány«-át, amelyért 500 000 dollárt adtam, miután előző tulajdonosa anyagi okokból kénytelen volt visszakérni a Metropolitan Museum of Arttól, amelynek kölcsönadta. Sok éven át függött a múzeumban, ahol a figyelem középpontjában állt.

Mr. Richard nem tesz említést Rubens »Női képmás«-áról sem, amelynek reprodukciója egy teljes oldalt foglal el az 1963-ban New Yorkban kiadott »Nagy magángyűjtemények« című munkában.

Azt a Rembrandtot sem említi, amelyet szintén a Los Angeles-i County Museum of Art alapból vásároltam, és amelyet a chicagói Art Museum a múlt évi nagy Rembrandt-kiállítására kölcsönkért. A Rembrandtokat most a detroiti Institute of Fine Art mutatja be. A Smithsonian-kiállítás megnyitására elkértem tőlük a képet.

Mr. Richard nem említi a tizennyolc Corot-munkát sem. Ezeknek a képeknek mindegyikét számon tartja a művészettörténet. Corot művészi pályafutását harminchárom éves korától, 1829-től, hatvankilenc éves korában bekövetkezett haláláig reprezentálják. Vajon valamennyi festmény Corot »pocsék« napjain készült?

Ha ezek a művek valóban »pocsékok« lennének, aligha állították volna ki a leghíresebb kiállítási termekben, és reprodukálták volna jeles szakemberek.

Hely hiányában nem sorolok fel valamennyi művet, mely e kiállítás előtt rangos intézmények birtokában volt, s neves műtörténészek elemzéseinek tárgyát képezte.

Mr. Richardnak, újságíró létére, tudnia kell, hogy a művészet világa dzsungel, különösen a gyűjtők,

múzeumigazgatók és úgynevezett műkritikusok nézőpontjából. Intrikák és belső csatározások dúlnak, főként azok miatt a nagy összegek és magas árak miatt, amelyeket manapság a képekért ki kell fizetni. Egyetlen magángyűjtemény sem áll csupa mesterműből. Még a híres pennsylvaniai Barnes-gyűjteményben is akad néhány Renoir, amelyet gyengébbnek mondhatnak. De ettől a képtár még a gyűjtő ízlését tükrözi.

Azt is figyelembe kell venni, hogy gyűjteményemet nem tekintem lezártnak, ahogyan ezt a katalógusban kifejtettem, és ha az itt szereplő művészeknek jobb alkotásai hozzáférhetőek lesznek, igyekszem megszerezni őket, hogy a kevésbé jelentős művek helyébe lépjenek.

Mr. Donahue, aki a memphisi kiállításom katalógusát írta, most nem vállalkozott hasonló feladatra, mert a Los Angeles-i County Museum, amelynek kurátora vagyok, a memphisi kiállítás után úgy határozott, hogy semmiféle magángyűjteményt nem támogat.

Mivel Mr. Richard ezt szóvá teszi, szeretném idézni Mr. Donahue egy-két megjegyzését a memphisi katalógusból:

»A műgyűjtemény művészi alkotás. A gyűjtő – a művészhez hasonlóan – kiválaszt vagy elutasít egy sor technikát, stílust, koncepciót és filozófiát. Csakúgy, mint a festmény és a szobor, a gyűjtemény is jellemzi alkotóját.

Bár dr. Armand Hammer gyűjteménye még mindig formálódik (előző gyűjteményét a dél-kaliforniai egyetemnek ajándékozta, 1965-ben), már megvannak a jellegzetességei. Hammer azokat a művészeket szereti, akik a természet közelében maradtak, akik primer élményeiket nem geometriai absztrakciók mögé rejtették. A gyűjteményből kiviláglik, hogy a gyűjtőt

a művészi alkotómunka egész folyamata érdekli. A Gauguin-vázlatkönyv és a hozzá tartozó rajzok például betekintést engednek a művész legtermékenyebb korszakának alkotói gondjaiba. Rubens, Fragonard, Goya és Toulouse-Lautrec olajvázlatai – e műfajt csak a legigényesebb gyűjtők kedvelik – az alkotásnak azon első pillanatában mutatják meg a művészeket, amikor a kompozíciót a legspontánabb és legszemélyesebb módon megfogalmazzák.«

Mr. Richard megállapítja, hogy, a Smithsoniant kivéve, egyetlen nagyobb múzeum sem fogadná el ezt a kiállítást. Kár, hogy nem értesült arról, hogy a Közép-nyugat és Dél négy nagy múzeuma: a William Rochill Nelson Museum Kansas Cityben, a Columbus Museum Ohióban, a Delgado Museum New Orleansban és az arkansasi Art Institute várja a kiállítást, ha a gyűjtemény elhagyja a Smithsoniant.

Amerika legtöbb városában nincsenek olyan nagy múzeumok, mint New Yorkban a Metropolitan, a National Gallery, vagy Washingtonban a Phillips Gallery, az itt élők a Mr. Ripleyhez és Mrs. Van Arsdale-hez hasonló, önfeláldozó műértők erőfeszítésének következtében tudják megtekinteni a világ jeles festményeit. E műgyűjtőket ezért dicséret illeti, nem pedig művészettörténészeknek álcázott újságírók igazságtalan kritikája.

Ezzel kapcsolatosan szeretném idézni azt a táviratot, amelyet 1970. március 2-án Mr. Robert McKnight, a memphisi Brooks Memorial Art Gallery igazgatója intézett hozzám:

»Most, hogy az Ön magángyűjteményének 1969. október 2-án megnyílt kiállítása január 18-án bezárt, örömmel jelenthetem, hogy a múzeum ötvenhárom éves fennállása alatt kiállítást még ilyen melegen nem fogadott a közönség és a kritika.

Soha még ennyi látogatónk nem volt, soha ennyi katalógust nem adtunk el.«

Mr. Richard az általa megbírált katalógussal kapcsolatban elmulasztja megemlíteni, hogy a kiállítást a Smithsonian, a Nemzeti Alapítvány és az Amerikai Múzeumok Szövetsége támogatására rendeztük, és a katalógusok eladásából befolyó összeg őket illeti. Úgy vélem, az ötdolláros egységárért reális értéket nyújtunk az érdeklődőknek.

Örömmel jelenthetem, hogy, a Smithsonian értesítése szerint, a katalógusok igen kelendők. A kiállítás első tíz napja alatt 123 864 látogatót számoltak a rendezők.

A látogatottságból ítélve, úgy tűnik, hogy a közönség már megalkotta a maga véleményét e kiállításról."

Hammer, Richard állításaitól megbántva, elhatározta, hogy bővíti gyűjteményét. A következő évek sorozatos drága vásárlásaival több világhírű mesterművet illesztett gyűjteményébe, és jeles festők kevésbé sikerült alkotásait jobbakkal helyettesítette. Minden választásban kizárólag a nemzetközileg elismert szakértő, John Walker, a washingtoni National Gallery tiszteletbeli igazgatója döntése volt a mérvadó számára.

„Csak olyan műveket akarok a gyűjteménybe, amely ott lóghatna a National Galleryben vagy a Metropolitan Museumban" - mondta Hammer Walkernek.

Hogy Walker milyen jól teljesítette küldetését, azt Kenneth Donahue bevezetője mutatja, melyet a Los Angeles-i County Museumban 1971. december 20-án megnyitott, Frances és Armand Hammer-szárny kiállításának katalógusába írt:

„Dr. Armand Hammer az az ember, aki számára a

lehetetlen természetes, és akitől a váratlant várják. Műgyűjteményének fejlődése, az első, két évvel ezelőtti nyilvános kiállítása után, mégis meglepő. Akkor a gyűjtemény hetvenkilenc műből állt; többségük európai festők alkotása, rajzok Corot-tól Chagallig. Ma a kollekció majdnem duplájára nőtt. 1969-ben Boudin 1869-es rajzainál nem volt régebbi. Ma a legritkább régi mesterek rajzai, Raffaello és Dürer műveit is beleértve, becsületére válnának bármilyen régi gyűjteménynek is. Két évvel ezelőtt az anyagban csak egy amerikai festmény volt, Sargent portréja Mrs. Edward Livington Davisról és fiáról, ma számos rangos amerikai festő képviselteti magát Gilbert Stuarttól Andrew Wyethig. Új értéket hoztak a kollekcióba a tizenkilencedik és huszadik század eleji Moreau-, Pissarro-, Monet-, Degas-, Renoir-, Van Gogh- és Cézanne-művek.

Ebből a kibővült gyűjteményből választotta ki John Walker, a washingtoni National Gallery of Art tiszteletbeli igazgatója, a londoni Royal Academy, az írországi National Gallery és a Los Angeles-i County Museum of Art kiállításai számára azokat a műveket, amelyek, megítélése szerint, legjobban tükrözik dr. Hammer ízlését és szándékát. Dr. Hammer nemcsak összegyűjteni kívánja a neki különleges esztétikai élményt adó műalkotásokat, hanem az élményt meg akarja osztani az amerikai néppel is. Szándékának őszinteségét bizonyítja az a tény, hogy az utóbbi két évben gyűjteményét részben vagy egészben bemutatták Memphisben, Washingtonban, Kansas Cityben, Columbusban, New Orleansban, Little Rockban, Oklahoma Cityben, San Franciscóban és San Diegóban, azaz nemcsak a nagyvárosi múzeumokban, amelyek a kollekció hírnevét növelhetnék, hanem kisebb

intézményekben is, melyek látogatóinak ritkán nyílik lehetősége remekművek megtekintésére.

Rendkívül hálásak vagyunk dr. és Mrs. Hammernak, hogy lehetővé tették gyűjteményük bemutatását Los Angeles lakóinak és azoknak a dél-karolinai ifjú látogatóknak, akiket a szünidő alatt ide várunk."

A megnyitás csúcspontja az volt, amikor Hammer bejelentette, hogy egész festménygyűjteményét végrendeletileg a Los Angeles-i County Museumra hagyta, rajzait pedig a washingtoni National Galleryre.

XXII. FEJEZET

Kutatások, győzelmek és katasztrófák

A földkéreg és Armand Hammer azon törekvése, hogy ez előbbi az ő számára hasznot hajtson, éveken át tartó csatározást eredményezett. Líbiában a Doktor viszonylag könnyű győzelmet aratott. De az ottani elképesztő felfedezés óta, amely a petróleumóriások irigységének mai napig tárgya, Hammer embereinek minden hordó olajért keményen meg kellett küzdeniök.

Líbiában az Oxy még mindig óceánnyi mennyiségű nyersolajat hoz felszínre. De nagymértékben függ El Kadhafi ezredes forradalmi kormányától. Ez arra késztette, hogy kevésbé kényes olajlelőhelyek után kutasson.

Például Peruban.

Az, hogy az Oxy Peruban dolgozhat, és jó viszonyban van a katonai juntával, Hammer irányelveinek köszönhető. Ecuadorban nehéz volt felvenni a versenyt a Texaco és a Gulf sikeres vállalkozásaival. Az is elég tűrhetetlen volt, hogy amikor geológusaik a peruiak engedélyével elkezdhették a kutatást, egy törvény megtiltotta, hogy az ecuadori határtól számított ötven mérföldön belül bármiféle külföldi tevékenység folyjon.

– A perui kormány beleegyezett, hogy a mi esetünkben változtasson ezen a törvényen – mondja Hammer úgy, mintha ez olyan egyszerű lett volna, mint egy lejárt parkolóóra ügyének tisztázása a parkolóőrrel. – Így ötven mérfölddel közelebb kerültünk a Texacóhoz s a Gulfhoz. Öt próbafúrásunk közül öt találatunk

volt. A középkeleti olajmezők után minden bizonnyal az Amazonas medencéje lesz az egyik legnagyobb lelőhely.

Hammer egy kézlegyintéssel elhárította a Petroperu, a perui nemzeti olajtársaság műszaki segítségét. Bechtel már elvégezte az előzetes műszaki feladatokat.

– Hatszáz mérföld az Andeseken át? – vonta meg a vállát. – Ez nem túl nehéz feladat. Az Andeseknek az a része, ahol mi át fogunk haladni, alacsonyabb, mint a Texaco és a Gulf területe, könnyebben lehet kihozni az olajat. A csővezetékkel párhuzamosan sok-sok mérföldön át katonai utak vonulnak. Szivattyúállomásokat is lehet bármikor építeni, amelyek megemelik az olajszintet.

Az Oxy Today, a vállalat házi híradója, nyári számában Greg La Branche talán reálisabb képet festett. Semmit sem titkolt el azokból a nehézségekből, amelyekkel az Oxynak a perui olaj kitermelésénél szembe kellett néznie. Ötszáz évvel ezelőtt Francisco Pizzarro konkvisztádor könnyebben húzott hasznot Peruból.

La Branche így ír:

„Az óriási kiterjedésű Felső-Amazonas-medence a világ egyik legprimitívebb, legelszigeteltebb és legveszedelmesebb területe. Olyannyira, hogy a felfedezők »Zöld Pokolnak« nevezték.

Ezen a több millió négyzetkilométer érintetlen dzsungelvidéken hívatlan betolakodó, belopódzó az ember, akinek minden erejére és értelmére szüksége van, hogy életben maradhasson.

Ez a dzsungel rettenetes akadályokat állít a fehér ember elé, aki vagy mert kalandor természetű, vagy mert bolond, idemerészkedik.

Több mint harmincfajta mérges kígyót ismernek, köztük a lándzsakígyót és a bennszülöttek által *susu-*

pénak nevezett, félelmetes bozótkígyót, melynek hossza a 12 lábat is eléri.

Az óriáskígyók családjához tartozik a világ legnagyobb gyíkja, az anaconda, amely állítólag 60 lábnyira is megnő, és egy embert egészben is lenyel.

Vannak itt hangyák és repkedő rovarok, amelyeknek csípésétől megvakul az ember, van itt vérszívó denevér és vérszívó pióca, járványok, amelyek elrohasztják az emberi húst, fák, amelyek nedve savként égeti a bőrt. A vad piranha halak 150 font súlyú vaddisznót egyetlen perc alatt csontvázig lerágnak: rovarok csípése és fullánkja megőrjíti az embert. A fel nem fedezett területeken a Jivaro-törzsek és a büszke Auca indiánok a kőkorszak törvényei szerint élnek.

A barátságtalan vidék szívébe, Peru keleti vidékére emberek érkeztek, különös képzettségű emberek, hogy feltárják a dzsungel rejtett kincseit.

Oro negro – fekete arany. Ez a mágikus szó – olaj.

A 2,9 millió hektárnyi területen, Peru ecuadori határa mentén, az Occidental olajszakértői a perui állammal közösen fúrnak, és olajat találnak.

Ez a petróleum történetének egyik legmerészebb kutatási programja. Az Oxy a dzsungelben tizenöt kutat fúrt, és hat olajmezőt talált. Egyetlen eredménytelen fúrás sem volt."

Ha lehetséges, ennél még nehezebb az Északi-tenger fenekének feltérképezése. A kutatókonzorciumban az Oxy veszi ki a részét a legnagyobb mértékben (36,5 százalék).

A csoport költséges tengeri vállalkozásának vezérhajója az óriási *Ocean Victory*. Hasonlít a Columbus előtti idők utazóinak annyira rettegett polipjaihoz. Hat óriási lába két víz alatti, hatalmas pontonhüvely-

ben áll. A ponton merülési szintjétől számítva a hajó csúcsáig a magasság kétszer akkora, mint a Niagara vízesés. A hajótestet tizenkét súlyos horgony rögzíti, miközben hetvenlábnyi hullámverés közepette húszcsomós sebességgel fúr.

Az Ocean Victory egynapi üzemeltetése 40 000 dollárba kerül. De a mai napig Aberdeentől 115 mérföldnyire keletre két ígéretes lelőhelyre talált. Az elsőt Piper-mezőnek nevezték el. A De Golyer és a Mac Naughton független műszaki tanácsadó vállalat megállapítása szerint, 40 százalékos kitermelési tényezővel 642 millió hordó nyersolajat képes produkálni. Az Oxy mérnökei biztosak abban, hogy a mező legalább 800 millió hordót ad.

Az Északi-tenger alatt jelenleg elegendő olaj van ahhoz, hogy az Egyesült Királyság olajigényének 70 százalékát 1980-ban kielégítse.

Az Északi-tengerről a szárazföldre, feltehetően az orkneyi Flotta-szigetekre nyúló olajvezeték a La Manche-csatorna alatti alagúthoz hasonlítható technikai bravúr lesz. Ha majd kiépül, nem igényel különösebb karbantartást. Visszatérve az Ocean Victoryra, a lankadatlan kutatás rendkívüli munkateljesítményt igényel rakodómunkásoktól, segédmunkásoktól, fúróktól, iszapkotró- és darukezelőktől, mérnököktől és búvároktól egyaránt. A környezet zordságára jellemző, hogy az olajszívó monstrum víz alatti alkatrészeinek ellenőrzését ellátó búvárok legfeljebb negyven percig bírják a jeges vizet. A mélyből felmerülő búvárnak hét napot és éjszakát kell a dekompressziós helyiségben eltöltenie, hogy elkerülje a keszonbetegség okozta halált.

A fedélzeten dolgozókat az év nagy részében alaposan próbára teszi a mostoha természet. Tizenkét órás műszakokban dolgoznak, és egyetlen kapcsolatuk

a szárazfölddel az ingajáratban közlekedő helikopter, amely a postát kézbesíti, és az embereket – néha csonka kézzel vagy felkarral – skóciai otthonukba szállítja.

De a fúrás, akár az élet, nem állhat meg.

Öt évvel ezelőtt – a pénzügyi szakemberek véleménye ellenére – Hammer engedélyezte a Garrett kutatólaboratóriumnak, hogy a coloradóbeli Piceance-medence hatalmas sziklás vidékének olajkiaknázási terveit elkészítse.

Több millió évvel az ember két lábra emelkedése előtt az a földterület, amelyet ma Rocky Mountainsnek neveznek, hatalmas tófenék volt. Apró élőlények, egysejtűek, baktériumok, pollenok, kisebb-nagyobb halak és félelmetes állatok merültek el földrengések és földmozgások következtében a tó iszapjában, és idővel kemény sziklákká szilárdultak.

A sziklában olaj volt. Néhány évezreddel az eocén kor után dr. Hammer tudomást szerzett erről, és a Grand Junctiontól ötven mérföldre északkeletre nyúló Colorado Rocky megkövült olajkincsével kapcsolatban határozott elképzelései támadtak.

Korábban a pénzügyi átszervezés idején biztosított egy több milliós kutatási alapot. A palaolaj értékével más társaságok is tisztában voltak, és elképzelésüket olyan eljárásra összpontosították, amely szerint külszíni fejtéssel bányásznak le a sziklát, és az olajat hatalmas, föld alatti párlókban nyernék ki.

Hammer a másik utat választotta: a belső, az úgynevezett *in situ* bányászást.

Ez azt jelenti, hogy a palaolajban gazdag hegy mélyébe alagutat fúrnak, óriási belső termeket alakítanak ki, a sziklákat darabokká robbantják, és anélkül nyerik ki égetéssel az olajat, hogy a hegyet vagy a környéket megbolygatnák.

Majdnem egy időben azzal, hogy Nixon elnök bejelentette a Project·Independece, a külföldi energiakészlet hasznosítására alakult vállalat megszületését, a Garrett Laboratórium közölte Hammerral, hogy az ötéves kísérlet a Colorado környékén sikeresnek bizonyult.

A kísérleti telepen *in situ* eljárással napi húsz-harminc hordó olajat nyertek. Hammer azonnal elrendelte, hogy vegyenek akkora területet igénybe, hogy 1977-re napi 30 000 hordó olajat termelhessenek.

Közben a stanfordi kutatóintézetet is megbízta egy eljárás kidolgozásával. Stanford jelentette, hogy kalkulációik szerint az innen nyert olaj ráfordítási költsége hordónként 1,18 dollár, azaz igen alacsony. Természetesen ehhez még hozzájön a terület bérleti díja, valamint a szállítással és a finomítással járó egyéb kiadások. De még így is csak öt dollár lenne a közepes, és hordónként három a jó minőségű palából nyert olaj, mindez akkor, amikor a világpiacon az olaj hordónkénti ára már 12 dollár felé közelített.

Hammer ezt a felfedezését akár titokban is tarthatta volna. Ehelyett rögtön Washingtonba repült, hogy William Simon pénzügyminiszterrel és Rogers Morton belügyminiszterrel, valamint Dixy Lee Eayvel, az Atomenergia Bizottság elnökével tárgyaljon.

Javaslata egyszerű volt. Már megvolt az alapvető technológiai háttér. Az Oxy megtarthatta volna magának, fejleszthette volna szabadalmát, és növelhette volna bányáját, majd megkezdhette volna a kereskedelmi tevékenységet. De mivel az Egyesült Államok kormánya számára a palaolajnak óriási jelentősége volt, hiszen segítségével függetleníthette volna magát a világpiactól, Hammer felajánlotta szolgálatait.

„A Szövetségi Energia Bizottság leplezetlen izgalommal tanulmányozza azt a forradalmi technológiát,

amelynek segítségével hordónként 1,18 dolláros áron lehet olajat nyerni az ökológiai egyensúly megzavarása nélkül – írja 1974. január 15-én Jack Anderson.

William Simon, az energiaügyek felelős vezetője, beszélt a kormány erőfeszítéseiről, amelyek arra irányulnak, hogy az atombombát kifejlesztő Manhattan-terv keretén belül megcsapolják Colorado, Utah és Wyoming hegységeit a kritikusan hiányzó olaj érdekében.

Körülbelül 1,8 ezer milliárd hordó olaj, a világ jelenleg ismert tartalékának közel háromszorosa rejlik a Rocky palaképződményeiben. A probléma: hogyan válasszák ki a sziklából az olajat.

Most az Occidental Petroleum olyan olajkitermelési módszert fejlesztett ki, amellyel a hegy mélyében, erőszakos külszíni fejtés, a hatalmas palaképződmény szétrombolása nélkül lehet az olajat nyerni. S ami a lényeg, az Occidental eljárása a (közvetlen) kiadásokat hordónként 5 dollárról 1,18-ra csökkenti.

A költségekkel kapcsolatos kalkulációkat a stanfordi kutatóintézet végezte, amely az Occidental coloradói terveit tanulmányozta. Amíg az olaj a fogyasztóhoz eljut, egy hordó ára hozzávetőlegesen 2-3 dollár lesz. (Az infláció fokozódásával a kiadások azóta körülbelül duplájára emelkedtek.)

Az Occidental vállalkozó szellemű elnöke, dr. Armand Hammer a napokban Simonnak és munkatársainak az eljárásról filmet mutatott be.

Az energiaügyek főnöke mély benyomásokkal távozott a filmvetítésről. Ez a program három éven belül megoldhatja az Egyesült Államok olajellátását."

Anderson információit kormánykörökből szerezte, és cikke hirtelen lázas tevékenységet eredményezett az olajipar olyan csoportjainak körében, amelyek nem ismerték az olcsóbb, *in situ* eljárást.

Hammer ajánlata, hogy a kormány vegyen részt az akcióban, és a Manhattan-terv keretében fejlessze ki az eljárást, bonyolult washingtoni adminisztráció következtében, visszakerült a Szövetségi Energia Bizottsághoz.

A rettenthetetlen Oxy, Hammer vezetésével, sürgette őket, hogy húszmillió dollár további tőkebefektetéssel befejezhessék az első nagyobb méretű tervet, amely 1975 nyarára napi 500 hordó olajhozamot eredményezhet.

Míg más társaságok a felszíni fejtéssel megkezdték a palaolaj-termelést, és milliókat fektettek a coloradói két földsáv megszerzésébe, az Occidental folytatta szerény méretű, szerény befektetéssel végrehajtott működését a bérelt magánterületeken.

Közben az Oxy kutatómérnökei egyre jobb eredményeket értek el. Sikerült olyan nagy üreget vágniuk, melyben 1977-re, körülbelül 100–200 milliós befektetéssel, elérik a 30–50 000 hordót naponta.

A munka megkezdése rengeteg szakembert vonzott a helyszínre, többek közt Edward Tellert, a híres atomtudóst. Valamennyien arra a megállapodásra jutottak, hogy támogatni kell a szokatlan koncepciót. Véleményüket a Nobel-díjas dr. Glenn T. Seaborg, az Atomenergia Bizottság egykori elnöke foglalta össze, Hammernak címzett, 1974. február 4-én kelt levelében.

„A téma tanulmányozása során arra a következtetésre jutottam, hogy az Ön *in situ* föld alatti palaolaj-termelési eljárása műszakilag megvalósítható, s az általam eddig ismert módszereknél lényegesen alacsonyabb költséggel.

Különösen mély benyomást tett rám az Ön eljárásában az, hogy a föld színén nem termel palahamut – ellentétben a többi módszerrel –, s ez a tény a környezetszennyeződés szempontjából óriási jelentőségű.

Hiszem, hogy az Ön módszere elég ígéretes a szövetségi kormány számára ahhoz, hogy kiérdemelje a szükséges támogatást, hiszen lehetőséget ad, hogy nagymértékben hozzájáruljon hazánk energiaszükségletének kielégítéséhez."

Ekkortájt a felszíni palaolaj-kitermelésben nehézségek támadtak. 1974. október 4-én az Atlantic Richfield Company, a Shell Oil Company, a The Oil Shale Corporation és az Ashland Oil Inc. bejelentették, hogy felfüggesztették az 1975-re 50 000 hordó napi termelésre irányuló tervüket. Mint ahogyan ezt Hammer előre látta, ökológiai problémákba ütköztek. A kísérleti eljárásokba fektetett tőke meghaladta a 800 millió dolláros, csillagászati összeget.

Hammer a technológiai szerencsejátékban fölényes győzelmet aratott. Meggyőződése, hogy az Occidental az *in situ* eljárással az importáltnál olcsóbban fog olajat előállítani, és olyan mennyiségben, amely az elkövetkező években nagy szerepet játszhat abban, hogy az ország az energiaellátásban függetleníthesse magát a világpiactól.

– A világ legnagyobb potenciális petróleumforrása – esküszik Hammer. – Több mint két és félszerese a világ jelenlegi olajkészletének, és legalább negyvenhétszerese az USA jelenlegi olajtartalékának. Még ha csak 50 százalékos kihasználást tételezünk is fel, száznegyven éven át képes ellátni az Egyesült Államokat olajjal, ha az 1973-as felhasználást vesszük figyelembe.

Ahhoz képest, hogy 1956-ban vagyonával és részvényeivel, valamint az üzleti és művészeti világban aratott sikereivel elégedetten visszavonulni készült, Hammernak tizenhét évvel később elég fárasztó éve volt. 1973-ban körülbelül 300 000 mérföldet utazott, ebben

egy világ körüli út is volt, amelynek folyamán megállt Honolulubán, Kwajaleinben, Tokióban, Nagoyában, Habarovszkban, Novoszibirszkben, Moszkvában, Párizsban, Zürichben, Londonban, Bangorban, és New Yorkon keresztül tért vissza Los Angelesbe.

Ennek az új üzleti lehetőségek után kutató utazásnak legjelentősebb állomása Japán volt. Amerikai üzletemberek a Japánon aratott győzelem óta elég gyakran fordulnak meg Nipponban, de Hammert tetteinek híre megelőzte. Nagyon magas rangú diplomatáknak kijáró tisztelettel fogadták. Tanaka miniszterelnök melegen üdvözölte, a robbanásszerű gyorsasággal fejlődő japán gazdasági élet milliomosai pedig pazarul vendégül látták. Tokió közelében, Misimában, forró fürdőbe invitálták, egy színarany kádba. Ez a megtiszteltetés nem akármilyen vendégnek jár ki. A japán út rendkívül sikeres volt, öt fontos megállapodást eredményezett.

A japánok az El Paso földgázvállalattal együtt társas viszony alakítását vállalták az Oxyval a szibériai cseppfolyósított gáz csillagászati összeg befektetését igénylő elvezetésére.

A japánok felajánlották a Petroperunak, a perui állami olajtársaságnak, hogy elvállalják a 660 mérföldes csővezeték építését Peruban, az Andeseken át, leveszik a terhet az Oxy válláról, ha a Petroperu által Peruban talált olajérdekeltségekből világpiaci áron részvényeket vásárolhatnak. Ez az Oxy számára mintegy 300 millió dollár megtakarítást jelent. A Líbiában talált olaj óta a perui nyersolaj a legtisztább. Mivel a japán ipari üzemek előszeretettel takarítják meg az olajfinomításra szánt összegeket, és inkább nyersolajat égetnek, ami az Egyesült Államokban elképzelhetetlen, Japán jelentős mennyiséget vásárol az Oxy líbiai olajából.

Hammer háborújára az angol protektorátus alá tartozó Trucial államokkal nem fognak úgy emlékezni, mint 1776-ra vagy 1812-re, mindenesetre a londoni Sunday Times 1970. május 31-én az alábbiakat írta:

„A hét végén a királyi tengerészet fregattja a légierők gépeinek kíséretében a Trucial sejkség, a parányi Umm al-Qaywayn vizein köröz, míg dr. Armand Hammer, a kaliforniai székhelyű Occidental Olajtársaság elnöke eldönti, hogy elküldi-e másnap fúróhajóját, hogy megnyissa az Occidental sokat ígérő, de most rendkívül ellentmondásos, part menti koncesszióját.

Az Umm al-Qaywayn-viszály, amely két amerikai társaság, az Occidental és az ennél lényegesen kisebb San Franciscó-i cég, a Buttes Gas & Oil közötti vitaként indult, mostanra már annyira kiszélesedett, hogy érdekelt benne az angol Belügyminisztérium, egy sereg nemzetközi jogász és a Perzsa-öböl szinte valamennyi állama és olajtársasága. Occidentalt megkérték, hogy függessze fel tevékenységét június 1-ig, abban a reményben, hogy a viszály elcsitul, de ez a határidő már lejárt.

A hét végén a Külügyminisztérium hivatalosan bejelentette, hogy »igyekszik aktívan kivenni a részét a megoldásban«. Tegnap Sharjah rendőrfőnöke jegyzéket nyújtott át az Occidentalnak, amelyben közölték, hogy a fúrási munkálatok megkezdését jogsértésnek fogják tekinteni.

Tegnap este dr. Hammer felajánlotta, hogy bármely fél kerül is ki nyertesen, ő minden jogdíjat letétbe helyez. Ez az ajánlat elment Iránba, Sharjahba és Qaywaynba."

A Doktor biztosította a fenti országokat és egzotikus személyiségeket, beleértve az arab méltóságokat, hogy az ügyet békésen kívánja rendezni. Perli a Buttes

vállalatot és társait az amerikai és az angol bíróságon egyaránt, és nagyon reméli, hogy mindkét helyen győzni fog.

Már néhány kőkorszakbeli gyík is megállapította, hogy az olaj sosem keveredik a vízzel. Nem így az olaj és a politika – állapította meg Hammer az eltelt évek során, amikor párt- és csoportérdekek akadályozták, hogy nagyra törő álmait megvalósítsa. A kudarcok csak ideig-óráig vették el munkakedvét, töretlen energiája, okos manőverezése végül mindig eredményhez vezetett.

XXIII. FEJEZET

Húszmilliárd

Kevés ember akad, aki élete legszebb óráját hetvenhat éves korban éli meg. Hammer egyik legjobb ismerője, Bill McSweeny újságíró szerint a Doktor számára ez a csodálatos hatvan perc 1974. április 20-án következett be.

Az, amit Hammer ezen a napon a Szenátus Nemzetközi Kereskedelmi Bizottsága előtt tanúként produkált, meggyőzően bizonyítja, hogy ugyanúgy teljes birtokában van szellemi képességeinek, mint amikor 1921-ben Leninnel ült le tárgyalni.

A húszmilliárdos műtrágya-megállapodás létrejöttének feltétele az volt, hogy az USA Export-Import Bankja 180 milliós hitelt nyújtson a Szovjetuniónak.

A kölcsön veszélyben forgott.

A tárgyaláson Adlai Stevenson Illinois állambeli demokrata szenátor, az albizottság elnöke, engedélyezte, hogy Richard Stone államtitkár, Florida demokrata párti szenátusi jelöltje legyen az első felszólaló.

Stone államtitkár, akit a következő év novemberében szenátorrá választottak, kitűnően beszélt nemcsak a műtrágyakölcsön ügyében, hanem arról is, hogy az Eximbank milyen szerepet játszhat az enyhülés ügyében. Kitűnően beszélt, csak éppen az ellenkező érvekkel, mint amikre Hammernak szüksége lett volna.

– Megértettem Mr. Stone helyzetét – emlékszik vissza Hammer. – Reméltem, hogy egy későbbi időpontban majd jobban megértjük egymást.

Semmiképpen sem állt szándékomban politikai kampányát befolyásolni. Így hát csak annyit kértem, hogy másodiknak szólalhassak fel. Azt hiszem, nagyon jól sikerült. Szerintem mindketten jó munkát végeztünk. Őt megválasztották szenátornak, nekem pedig biztosították a műtrágyakölcsönt.

A tárgyalást megelőző két évben Hammer körülbelül húsz alkalommal utazott el Moszkvába és ugyanannyiszor Washingtonba. A szerződő felek között szerepelt Nixon elnök, Frederick Dent kereskedelmi miniszter, William Simon pénzügyminiszter és William J. Casey, az Export-Import Bank elnöke – az Egyesült Államok részéről; Brezsnyev főtitkár, Kosztandrov iparügyi miniszter, Ny. Sz. Patoliscsev külkereskedelmi miniszter, Alkimov és Komarov kereskedelmi miniszterek és J. A. Ivanov, a Külkereskedelmi Bank elnöke – a Szovjetunió részéről.

A vitát Stone keményen kezdte. A színskála valamennyi árnyalatát igénybe vette, hogy lefesse: miként járul hozzá az adófizetők pénze Florida felbecsülhetetlen értékű természeti kincseinek kiaknázásához, s ha e kincsek az ellenséghez jutnak, hogyan fordítja majd fegyverként ellenünk.

Hammer higgadtabban lépett fel:

„Az Eximbank megállapodott a szovjet Külkereskedelmi Bankkal, hogy 180 millió dolláros hitelt nyújt. Ehhez járul még a Bank of America, tíz további amerikai magánbankkal, 180 millió dollár kölcsönnel. A szovjetek készpénzben tettek le 40 milliót. A magánbankok konzorciuma az Export-Import Bank garanciája nélkül is biztosítja a 180 millió dolláros kölcsönt, abban a meggyőződésben, hogy a Szovjetunió vissza fogja fizetni adósságát. Az említett összegeken kívül az Occidental Petroleum saját keretéből fedezi a floridai gyár bővítését, ami a kalkulációk szerint körül-

belül 340 millió dolláros befektetést jelent. Végül pedig a Szovjetunió Nyugat-Európától további négyszázmillió dollárt kap, és rubelellenértékben egymilliárd dollárt kitevő összeget fektet be.

Ezek szerint a műtrágyaüzlet létrejöttéhez szükséges alkotóelemek több mint kétmilliárd dollárt tesznek ki. Ebből mindössze 180 millió származna az Export-Import Banktól, és ez az összeg kizárólag Amerikában gyártott és amerikai társaságok által finanszírozott felszerelésre fordítható. Az Occidental nem részesül az Eximbank és a Szovjet Külkereskedelmi Bank közötti ügyletből.

Teljes képtelenség arról beszélni, hogy könnyelműen kezelnénk az adófizetők dollárjait. A hitel alapvető feltétele minden nagy üzleti tranzakciónak. Ha mindent »fizesd és vidd« alapon kellene intézni, az ipar kerekei csikorogva leállnának. Ezért, ha mi üzletet akarunk kötni a Szovjetunióval, kölcsönt is kell nyújtanunk, hiszen ez minden tranzakció természetes velejárója. Minden ipari államnak van a mi Eximbankunknak megfelelő intézménye. Az Egyesült Királyságé az ECDG, Franciaországé a COFACE, Olaszországé az EMV, Nyugat-Németországé a HERMES és Japáné a Japán Export-Import Bank... Ha jelen akarunk lenni az exportpiacon, a mi Eximbankunknak versenyképesnek kell lennie, mert csak így részesülhetünk a növekvő kereskedelmi tevékenység áldásaiból, és mindenekelőtt így tudunk munkát adni a munkanélkülieknek.

...A szovjeteknek földgázfölöslegük van. Már vannak működő ammóniagyáraik; némelyiket nyugateurópaiak és japánok építettek, és amerikai felszereléseket és licenceket alkalmaznak, de vannak hazai elképzelések szerint működők is... Most azonban, hogy – Brezsnyev főtitkárral az élen – a vezetőség el-

határozta a mezőgazdaság fejlesztését, több foszfátra van szükségük. Mi ezt a foszfátot koncentrált formában tudjuk felajánlani, ami csökkenti a szállítási költségeket. Ezt úgy tudjuk elérni, hogy a floridai foszfátkőzeteinkből szuperfoszfátsavat állítunk elő. Ily módon egy hajórakománnyal annyi foszfátalapanyagot tudunk elszállítani, ami egyébként négy hajót igényelne. A szállítmányok 1978-ban indulnak el, és azokból a bányákból származnak, amelyeket az Occidental meg sem akart nyitni ebben a században.

Így a hazai piac semmiképpen sem rövidül meg. Ha a hajóból kirakják az SPA-t – ahogyan mi nevezzük –, megrakják a Kujbisevből csővezetéken érkező ammóniával. A hajó közvetlen Jacksonville-be és New Orleansba szállítja az amerikai piac számára rendkívül fontos műtrágya-alapanyagot.

A Műtrágya Intézet becslése szerint, az Egyesült Államoknak mostantól számítva 1980-ig további nyolcvanmillió tonna ammóniára van szüksége. A mi tevékenységünk a hiány enyhítésére irányul..."

Hammer ezt követően kigúnyolta azt a megjegyzést, mi szerint ettől a csillagászati összegű megállapodástól a nemzet biztonságát kellene félteni.

„Ez természetesen nem igaz. A szuperfoszfátsavat át lehet alakítani foszforrá, de ez hosszadalmas és költséges eljárás. A szovjetek nem olyan ostobák, hogy egy magas áron megvásárolt műtrágya-alapanyagot nagy költséggel kezeljenek abból a célból, hogy olyan vegyi anyagot kapjanak, amelyből saját hazájuk nagy tartalékokkal rendelkezik."

Ellenfelének arra a megjegyzésére, hogy az Egyesült Államok értékes ásványi kincseiből, amelyek segítségével virágzóvá tehetnék a sivatagokat és termékennyé

a farmokat, ki fog fogyni, Hammer olyan statisztikai érveket sorakoztatott fel, amelyeket már hónapok óta előkészített. Aztán így folytatta:

„...De nem célom, hogy számadatokkal kápráztassam el önöket... Január óta a szovjetek jelentős hozzájárulást fizetnek a Bank of America által vezetett konzorciumnak. Ugyanakkor a hiteleket nem tudják felhasználni, mert a másik fél, az Eximbank nem járul ehhez hozzá. Itt jegyzem meg, hogy a kereskedelmi miniszter, aki nemrég Oroszországban járt, sajtóértekezletén kijelentette: »Ha kereskedelmi szerződéseknek nem teszünk eleget, ha nem szállítjuk, amit megígértünk, önök arra a következtetésre fognak jutni, hogy nincs valódi szándékunk a politikai kapcsolatok javítására.«

Az infláció következtében az amerikai termelők közben már potenciális üzleteket veszítenek el. A szovjetek röviddel ezelőtt közölték, hogy az ammóniagyárak költségei csakúgy, mint az egyéb felszereléseké, oly mértékben emelkedtek, hogy a nyolc ammóniagyárból csak négyet vásárolnak meg az Egyesült Államokban, a többi négyet Franciaországtól fogják megvenni. A balti-tengeri és a fekete-tengeri kikötők, tanktartályok és hajók annyira megdrágultak, hogy azt a négyszázmilliós hitelt, amit a négy ammóniagyár után az Egyesült Államoktól fognak kapni, teljes mértékben ezekre kell fordítaniuk. Remélem, hogy az Eximbank hitele időben érkezik ahhoz, hogy ezt az összeget a saját országunkban használhassák fel. Az oroszok a közelmúltban további hiteleket kértek Nyugat-Németországtól, és arról informáltak bennünket, hogy a csővezetéket ott meg kívánják vásárolni. Továbbá, ahogy az idő halad, a versenytársnak számító nyugat-európai magán- és állami bankok jelezték a szovjeteknek, hogy boldogan vállalják a finanszíro-

zást, feltéve, ha minden felszerelést náluk vásárolnak meg. A szovjeteknek nemrégiben Marokkó tett foszfátra ajánlatot, és előzetes megállapodást írtak alá, amely szerint annak a foszfátmennyiségnek többszörösét kaphatják, mint amennyit mi Floridából ajánlunk. Nagyon megrontaná az Egyesült Államok és a Szovjetunió kapcsolatát, ha a műtrágya-megállapodás nem haladna előre, az Eximbank késlekedése miatt... Úgy érzem, hogy hazánk és a Szovjetunió kapcsolatában először értünk el olyan pontra, ahonnan bizakodással tekinthetünk a jövőre. Ha most nem állunk meg, talán egy jobb világot hagyhatnánk magunk után. Az egyéb lehetőségek rettenetesek: rettegés, éhség, járványok, kisebb háborúk, még több Vietnam, hidegháborúk, sőt még egy nukleáris háború lehetősége is.

Nem azt mondom, hogy ne legyünk nagyon megfontoltak és alaposak az előttünk álló ügyben. De történelmi tanulmányaim meggyőztek arról, hogy ha megszűnik a kommunikáció, elkezdődik a háború. A modern kommunikáció legfontosabb eleme a kereskedelem. Hiszem, ha most az enyhülésre szavazunk, olyan korba juthatunk, amelyben az egyre zsugorodó földet kölcsönösen előnyös kereskedelmi kapcsolatok hatják át, az emberiség jóléte és a békés egymás mellett élés érdekében. Köszönöm önöknek."

A szenátorok: Stevenson, Sparkman és Alan Cranston sorra köszönetet mondtak Hammernak. Mindegyikük a maga módján fejezte ki, hogy még soha nem hallottak ilyen lefegyverző szakvéleményt. Az Eximbank sietve biztosította a 180 millió dollárt a szovjet banknak, amely amerikai vállalatoknak, a Chemicónak és az Occidentalnak továbbította. És azok a „húszmilliárdos megállapodásba" életet pumpáltak.

Hammer hosszú utat tett meg az East Side-től:

Egy szegényes azbesztbánya, a Gimbels alagsora, burgonyaszesz, szarvasmarha-tenyésztés, visszavonulás és az az ötvenezer dollár, amelyet ő meg a felesége befektettek egy értéktelen, apró vállalatba, az Occidentalba...

Utószó

1982 egyik csodálatos novemberi reggelén a világ jelenleg tizenharmadik legnagyobb vállalatának, az Occidental Petroleumnak 84 éves elnöke jó hangulatban ébred. Ismét dicséri bölcs elhatározását, mert vagy 25 éve New York és New Jersey kimerítően szélsőséges időjárása elől Kalifornia klimatikus paradicsomába költözött. Hűvös, az őszi virágok kellemes illatával telített levegő árad a tágra nyitott ablakokon át Los Angeles-i otthonának hálószobájába. A jelentéktelen külsejű ház Beverly Hills központjában áll, amely mostanra már a város legdivatosabb negyede lett.

A reggel szépségén kívül az OXY első emberének más oka is van a jókedvre. Röviddel ezelőtt az ágy mellett álló rádióban hallotta az előző napi sajtókonferencián tett nyilatkozatát, amely a rák többféle változatának gyógyítása terén elért eredményekről tájékoztatott.

Amikor 10 évvel ezelőtt a Jonas Salk Intézetben megalapította az Armand Hammer Rákkutató Központot, aligha gondolták, hogy az Egyesült Államok elnöke őt teszi meg a Rák Ellen Küzdő Egyesület három főből álló tanácsadó testülete elnökévé. Hammer igazán gyűlölte ezt a rettenetes kórt, amely egyedül az Egyesült Államokban évente több mint félmillió embert öl meg.

Elnökségének első hónapjaiban dr. Hammer többet tett, mint mások évek alatt. Ez is az elégedettség melegével tölti el. Az új gyógyszert, amelyet hibridomá-

nak vagy monoklonális antitestnek neveztek, először próbálták ki embereken. Úgy látszik, hogy a rák minden egyes fajtája más és más kezelést igényel. A tegnapi bejelentése: egymillió dollárt ad annak, aki megtalálja a rák gyógyszerét, valószínűleg előrehaladást fog eredményezni a siker elérésében. Addig is évente százezer dollárt kap az, aki a gyógyítás érdekében a legnagyobb lépéseket teszi. Ezt az összeget tíz éven át nyújtja, mert reméli, hogy ez a szörnyű kór is megfékezhető, mint ahogyan a Jonas Salk-oltás megszüntette a gyermekparalízist.

Frances nem volt a hálószobában. A ház öt vonalán még a szokásosnál is többet csöngő telefonok kiüldözték a hálószobából, és – mint ilyenkor mindig – a szomszéd szobában talált menedéket férje szünet nélküli üzleti megbeszélései elől. Az éjszakai hívások dr. Hammert egyáltalában nem zavarják, mert szokása szerint napközben tucatnyi rövid szunyókálással pihente ki magát.

Pizsamájára sötét színű, fehér pettyes házikabátot öltve lesétál a csigalépcsőn a házban levő úszómedencéhez, hogy mindennapi szokásához híven félórát úszkáljon a langyos vízben, miközben kedvenc dalait hallgatja. Azután visszatér a hálószobába, hogy fogyókúrás reggelije közben a három képernyős televízión, amely valaha Johnson elnöké volt, figyelje a napi híreket, és átlapozza az újságokat. Az ő korában már vigyázni kell az egészségre, különösen az étkezésre. Dr. Hammer a kiváló amerikai diétaszakértőre, dr. Atkinsre hallgat, és lelkesen ajánlja étrendjét barátainak is.

Egy óra múlva, lezuhanyozva, megborotválkozva és hivatali munkához öltözve már a sofőr vezette kocsiban ül, mellette kötegnyi újság, amelyet útközben akar elolvasni.

Tíz óra körül a kocsi begördül a Westwood és Wilshire Bonlevard sarkán álló Los Angeles-i OXY-főhadiszállás szép épülete alatti garázsba.

Miközben zsebre dugott kézzel, kissé előretolt állal, lassan végigmegy az elnöki szobáiba vezető hosszú folyosón, várakozásteli örömmel gondol arra, hogy rövidesen látja jóképű, 27 éves fiúunokáját, aki – miután a Columbia Egyetemen végzett és két évig egy New York-i beruházó cégnél dolgozott – nagyapja sürgető tanácsára hallgatva, az OXY egyik texasi vállalatánál legalulról kezdte tanulni az olajüzletet – teherautó-sofőrként. Legközelebbi feladata már az eladással lesz kapcsolatos, aztán remélhetőleg adminisztratív munkakörbe kerül.

24 éves lányunokája most fejezte be a kaliforniai Pepperdine-kollégium üzletemberképző tanfolyamát, és a divatszakma területén szeretne karriert csinálni.

Az elefántcsontszín szegélyes, ünnepélyesen mélyvörös szőnyeg minden egyes látogatót már a dolgozószoba ajtajában meglep és melegséggel tölt el. Benn a diófa borítású falak visszatükröződnek a diófa szekrények üvegajtaján, amelyek tele vannak emlékekkel: könyvekkel és illusztris személyek dr. Hammernak dedikált fényképeivel. A borvörös szőnyeggel borított, 20 méter hosszú dolgozószoba túlsó végén az ovális diófa tárgyalóasztalt barna bőrrel borított karosszékek veszik körül. Az ablakokból lélegzetelállító kilátás nyílik a városra és az óceánra.

A tárgyalóasztal melletti falakon és az íróasztal mögött Rubens-festmények és XVI. századi olasz mesterek képei függnek.

Dr. Hammer kinyitja a faburkolatba rejtett bárszekrény ajtaját, egy kevés gyümölcslevet tölt magának, aztán megnyomja a csengőt, jelezve a titkárnőnek, hogy elkezdődött a munkanap.

1981-ben az Occidental Petroleum fuzionált az Iowai Marhahús Termelő Társasággal, amely az Egyesült Államok legnagyobb ilyen jellegű vállalata. Később a vállalkozáshoz még egy sertéshús-feldolgozó céget is csatoltak, amelynek következtében az OXY az ország legnagyobb és legkiválóbb hústermelő vállalata is lett. Ugyanakkor egy olasz vegyianyag-gyárral, az ENI-vel is társas viszonyba lépett olaszországi vegyianyag-gyártásra és egyesült államokbeli szénbánya-üzemeltetésre.

Ezek a fontos megállapodások az Occidental számára új horizontokat nyitottak meg, és ismét az igazgató tanács elnökének rátermettségét bizonyították. Hammer nem hiszi, hogy tartós béke lehetséges a földön, amikor embermilliók éheznek. Az új vállalatoknak az élelmiszer-termelés fokozására kell törekedniök, új energiaforrásokat találniok, hogy a mi gyermekeink és az utánuk következő generációk békében és jólétben élhessenek.

A legutolsó vétel, a Városok Ellátó Vállalata az országon belül osztja el az Occidental olaját. A hét legnagyobb egyesült államokbeli olajtársaságból, „a hét nővérből" nyolc lett. Az új vállalkozások azonban sok odafigyelést követeltek, és némileg kiürítették az OXY amúgy tágas zsebeit. A helyzetet még súlyosbította a világszerte tapasztalt gazdasági recesszió. Hammerra hárul a feladat, hogy megoldást találjon, enyhítse a feszültséget, és az újonnan jötteket zökkenésmentesen illessze a nagy OXY családba.

Az Occidental igazgató tanácsának elnöke napi tizenkét, néha tizenöt órát dolgozik a hét hét napján. Ma is, mint máskor, az egyik telefonhívás a másikat követi, és az OXY vezető embereinek sora ki-be höm-

pölyög az elnöki szobából. Amikor döntésre kerül a sor, az a hatalmas szervezet, amelynek százezernél több alkalmazottja és háromszázezernél több részvényese van, egyszemélyes vállalatnak látszik.

A legsürgősebb problémák megoldása után dr. Hammert a vállalati repülőgép Washingtonba viszi, ahol hivatalos, állami vacsorán vesz részt, és sajtókonferencián nyilatkozik. Másnap a gép Londonba repül vele, ahol Károly trónörökössel beszéli meg az Egyesült Világ Kollégium ügyeit, és megnyitja műkincseinek kiállítását. Itt veszi fel aztán „orosz csoportját", azokat a mérnököket, jogászokat, üzletembereket, filmprodusereket, akik a szovjet szerződésekkel foglalkoznak, és velük együtt repül el Moszkvába. Az úton szokása szerint üzleti iratokat tanulmányoz beosztottjaival együtt. Frances is elkíséri. Az odaadó Mrs. Hammer megosztja férje nomád életének minden kényelmetlenségét, ami nem kis dolog az ő korában.

„Már mindketten elmúltunk nyolcvanévesek. Ki tudja, meddig lehetünk még együtt. Armand sokat utazik, és ha én otthon maradnék, alig láthatnám. Amellett olyan hatásosan érvel, hogy bármilyen fáradt is vagyok, nem hagyhatom figyelmen kívül."

OXY 1, egy BOEING–727-es repülőgép mindennel fel van szerelve, ami hosszú utazásokhoz kell. Hammerék magánlakosztálya tágas hálószobából, fürdőszobából, étkező-nappaliból áll, amelyben több kényelmes bőrfotel és összecsukható ebédlőasztal is található. A vezető emberek két nappalijában televíziók, videokazetta-játszók és telefonok állnak. A gép különleges felszerelésével kis repülőtereken is le tud szállni.

Amikor 1973-ban dr. Hammer aláírta a 20 éves műtrágya-megállapodást Moszkvában, igazán nem remélte, hogy elélhet megvalósulásáig. És azt sem, hogy némelyik része még az ő életében befejeződik.

A szovjet kereskedelmi delegáció 1976-ban érkezett az Egyesült Államokba, és aláírta az első specifikus szerződést. Dr. Hammer 1978-ban az USA-ban üdvözölte az első szovjet ammóniaszállító hajót. Fél évvel később megajándékozták annak az Odesszában felépült új szovjet fogadóépületnek a szimbolikus kulcsával, amelyet a műtrágyák érkezésénél használtak. Ugyanakkor szovjet és amerikai mérnököket megbíztak a világ legnagyobb ammóniaszállító vezetékének szakaszról szakaszra történő építésével, amelyet az OXY tervezett, és amely ezt a vegyi anyagot hivatott messzi vidékekről a fekete-tengeri kikötőbe szállítani.

Az Egyesült Államokban az Occidental megbízást adott egy gyárnak szuperfoszfátsav gyártására, gondoskodott kikötőről és különlegesen felszerelt hajóról, hogy a savat a Szovjetunióba szállítsa, ahol az amerikaiak és a szovjetek megteremtették a fogadási lehetőségeket, és biztosították a szétosztást.

Ekkor jöttek a problémák. Először a Carter-adminisztráció próbálta az USA-ba érkező ammóniaszállítmányokat korlátozni. Aztán az Amerikából a Szovjetunióba irányuló sav került embargó alá. De Hammernak az embargó feloldásával és a korlátozások megszüntetésével kapcsolatos erőfeszítéseinek leírása külön könyvre terjedne. Az ő véleménye szerint a mi korunkban a tudomány és a technika előrehaladása nem tartható titokban. És az előrehaladáshoz az új elképzeléseket kell kifejleszteni, az egész emberiség javára.

1981-ben feloldották a foszfátembargót, de az árak a világrecesszió következtében leestek. Mindezek a

problémák azonban nem csökkentették Hammer lelkesedését. Szilárdan hiszi, hogy az egyetlen út a politikai légkör enyhítésére a kelet-nyugati kapcsolatok elmélyítése a kereskedelem terén. Azok, akiket kölcsönösen előnyös üzleti megállapodások fűznek össze, kétszer is meggondolják, mielőtt egymás ellen fordulnak. Ezért aztán 1982 novemberében ismét repülőgépre ült, hogy részt vegyen az USA-Szovjetunió kereskedelmi és gazdasági tanácsa találkozóján a Szovjetunióban, amely háromévi szünet után új amerikai kapcsolatok kezdetét jelentené.

A tanácskozások közben az OXY házigazdája volt annak a fogadásnak, amelyet a Moszkvai Kereskedelmi Központ felavatásának tiszteletére rendeztek. Ezt a Központot szovjet és amerikai mérnökök és építészek együtt tervezték és építették dr. Hammer és az Occidental Petroleum Társaság vezetése alatt. A moszkvai Központ a világ egyik legszebb ilyen jellegű épületkombinátja, csodálatos, 600 szobás szállodája, több étterme, irodaépületei, a társaság alkalmazottai részére lakásai vannak, és sportpálya-komplexummal is rendelkezik. A moszkvaiak Hammer-központnak hívják.

Az Egyesült Világ Kollégium a világ különböző pontjain levő főiskolai és egyetemi szintű kollégiumok összessége, amelynek vezetője Károly angol trónörökös. Célja a különböző nemzetek és ideológiák fiataljait összehozni. Éljenek együtt, ismerjék meg egymást, hogy a nevelésen keresztül javuljon a nemzetközi megértés és szilárduljon a béke. Dr. Hammer Új-Mexikóban megvásárolt egy régi kolostort, és átalakíttatta kb. 50 ország 200–500 diákja részére kollégiumnak. Itt fogják eltölteni középiskolai tanulmányaik utolsó és egyetemi tanulmányaik első évét, és

olyan nemzetközi diplomát kapnak, amely a világ minden egyetemére érvényes.

Dr. Hammer tovább gyűjti a műkincseket. Egy árverésen 1977-ben megvette „Junó"-t, Rembrandt egyik legnagyszerűbb, nem múzeumi tulajdonban levő festményét. Gyűjteményének, amelynek neve „Öt évszázad mesterművei", ez a kép lett a koronaékszere.

1980-ban, egy nemzetközi árverésen megvásárolta a 470 éves, 72 lapból álló híres Leonardo da Vinci-kéziratot, amely 1717 óta volt Angliában magántulajdonban. Feljegyzéseket, asztronómiai, kozmológiai, geológiai és egyéb tárgyú rajzokat tartalmaz. A Kódex két legizgalmasabb tervvázlata a gőzerejű gép és a tengeralattjáró. A lapokat, amelyeket nagy gonddal különleges dupla keretbe helyeztek, most látta először nagyközönség.

Hammer harmadik gyűjteménye Honoré Daumier, forradalmi művész kb. 6 ezer művéből áll. Litográfiák, olaj- és vízfestmények és az összes szobra található meg benne. Nem csoda, hogy a francia Michelangelónak nevezték.

Végső helye a három kollekciónak a Los Angeles-i County Múzeum egy külön szárnyában lesz, amelyet dr. Hammer erre a célra építtetett.

Addig a három kollekció körbeutazza a világot, hogy emberek milliói láthassák.

Dr. Hammer legnagyobb öröme nem a műtárgyak birtoklása, hanem az, hogy megoszthatja sok emberrel. Gyűjteményének egyetlen híres darabja sem található az otthonában. Megelégszik egy jó másolattal, amelyet Mrs. Hammer készített egy Modigliani-portréról, és egy-két kevésbé jelentős impresszionista festménnyel. A modern irányzatoknál jobban szereti a realista műveket, bár művészeti galériáiban modern műveket ad el.

Múlnak az évek, megöregszünk, többen nyugalomba vonulnak, de nem Hammer.

Most is, mint azelőtt, folyton körbeutazza a világot, és a jóindulat követeként megkísérel szuperhatalmak közt kommunikációs lehetőségeket felállítani. Szeretné élete legkedvesebb álmát megvalósítani: tartós békét biztosítani a földön, legyőzni a betegségeket, az éhséget. Üzleti tranzakcióit, művészetikiállítás-cseréit is eszközül használja ennek a célnak az eléréséhez.

Mint mindig, most is megállapodásokat köt, álmodik a jövőről, új terveket sző, és jövedelmének legnagyobb részét arra költi, hogy a jövő generáció számára a földet megpróbálja jobbá változtatni.

És ha eljön a mi időnk, és mi is nyugalomba vonulunk, átadjuk majd a tollat unokáinknak, hogy folytassák helyettünk dr. Hammer rendkívüli életrajzát.

Galina Sullivan

Dr. Armand Hammer gyűjteményének

ÖT ÉVSZÁZAD MESTERMŰVEI

című kiállítása

ez év júniusában tekinthető meg a budapesti Szépművészeti Múzeumban. A kiállítás katalógusa – 126 színes képpel, kb. 200,– Ft-os bolti áron – a helyszínen, valamint korlátozott példányszámban egyes budapesti könyvesboltokban is megvásárolható.

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
FELELŐS KIADÓ KARDOS GYÖRGY
ALFÖLDI NYOMDA 499.66-14-1 DEBRECEN, 1983
FELELŐS SZERKESZTŐ BOR AMBRUS · MŰSZAKI VEZETŐ SEBESTYÉN LAJOS · A KÖTETET HORVÁTH PÉTER TERVEZTE · KIADVÁNYSZÁM 5507 · MEGJELENT 17,1 (A5) ÍV TERJEDELEMBEN, PANNON BETŰTÍPUSBÓL SZEDVE · MA 4383

ISBN 963 14 0031 x

A tömegkommunikációban jártas, a nemzetközi kapcsolatok iránt érdeklődő magyar olvasó már ismeri Armand Hammer nevét. Az Egyesült Államoknak ez a nagyvállalkozója, nagyiparosa, közéleti alakja Magyarországon is járt már.

Kevésbé ismeri a magyar olvasó Armand Hammernak az életét, amely valóban sokszoros, mert hatvan évnél hosszabb idő óta a legkülönbözőbb vállalkozások, kezdeményezések, tevékenységek jellemzik. Orvosegyetemi tanulmányok és zenei tanulmányok, majd egy 1921-ben tett utazás, látogatás az akkor a legsúlyosabb nehézségekkel küzdő fiatal Szovjetunióban. Találkozás Leninnel, szovjet–amerikai üzletkötések. A legkülönbözőbb és mindig varázsosan sikeres vállalkozások otthon, szarvasmarha-tenyésztéstől olajkutatásig, egy jelentéktelen olajcég, az Occidental Petroleum hallatlan felvirágoztatásáig. Műgyűjtői és műkereskedői tevékenység. Újabb utak, újabb üzleti megállapodások, a Szovjetunióban újabb találkozások vezető államférfiakkal, Leonyid Brezsnyevvel is. És kölcsönösen előnyös szerződések: a békés együttélés, a globalitásban értelmesen élni akaró emberiség jegyében és nevében.

Ez az élet – egy máig tevékeny, bár öreg emberé – nemcsak sokszoros, változatos: ez világpolitikailag példás. Miközben vannak olyan erők, amelyek minden erővel kettészakítanák a világot, törölnék az emberi szótárakból a békés együttélés fogalmát, ennek a könyvnek a hőse üzletekkel, vállalkozásokkal köti össze a világ két felét, Leninnel volt találkozása óta. És összeköti azzal is (nemcsak üzleteiről szól ez az izgalmas életrajz), hogy szovjet múzeumok vándorkiállítását mutatja be az USA-ban, saját gyűjteménye vándorkiállítását a Szovjetunióban, más szocialista fővárosokban is, nálunk is; népeket közös-kölcsönös gazdasági vállalkozások is összekötnek és összebékítenek, kultúra is közelít egymáshoz.